KORUNK

KORSZAKNYITÓ VÁLASZTÁS • JÓKAI ESZMEI KOORDINÁTA-RENDSZERE • EGY JÓKAI-HÓS 1848-BAN • BOLYAI FARKASRA EMLÉKEZVE • NYOLC ÉS FÉL ESTICSILLAG • JANUS-ARCÚ TUDOMÁNY • KÁNYÁDI SÁNDOR ÉS ŞT. AUG. DOINAŞ VERSEI • A NŐK EMBERI JOGAINAK ELŐFUTÁRA • ENERGIAELLÁTÁS MA ÉS HOLNAP • A „PAZARLÓ CIVILIZÁCIÓ" ALKONYA • INFLÁCIÓ ÉS GAZDASÁGI VÁLSÁG

1975 | 1-2

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXIV. ÉVFOLYAM, 1—2. SZÁM
1975. JANUÁR—FEBRUÁR

* * * A kommunisták munkája és élete, a szocialista etika és méltányosság elveinek és szabályainak törvénykönyve I
* * * Újesztendő-köszöntés 1
D. G. • Korszaknyitó választás 5
ADRIAN POPESCU • Márciusi fénykörök (Brassai János fordítása) 8
MÁRKI ZOLTÁN • Lírai agitáció választáskor (vers) 9
VIRGIL TEODORESCU • Szavazz! (vers, Veress Zoltán fordítása) 9
SZASZ JÁNOS • A választásról (vers) 10
MAJTÉNYI ERIK • Szonett egy falragaszra (vers) 10
* * * Negyedszázados a Steaua 11
RADU FLORIAN • A szocialista állam és demokrácia marxista elméletének néhány vonása (Bokor András fordítása) 12
SZILÁGYI JÚLIA • A helyszín hatalma 20
ÁGH ATTILA • Kant kultúrafogalma és embereszménye 26
BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN • In memoriam Eminescu (képvers) 32—33
CSORDÁS ELEMÉR • Nyolc és fél Esticsillag 33
MIHAI EMINESCU • Feledés éjszakáján (vers, Oláh Gábor fordítása) 37
VERESS ZOLTÁN • Jókai eszmei koordinátarendszere 38
MIKÓ IMRE • Egy Jókai-regényhős 1848-ban 49
MÉLIUSZ JÓZSEF • Elment Stancu... 57
* * * A fizika „forró pontjai" 59
TONK SÁNDOR • Bolyai Farkas öröksége 69
TÓTH SÁNDOR • Janus-arcú tudomány (Gondolatok egy hasznos könyv kapcsán) 72
KÁNYÁDI SÁNDOR • Portya után, Nevükön kellene, Kodály (versek) 79
RITOÓK JÁNOS • Berlin, 1974. szeptember 80
ŞT. AUG. DOINAŞ • Poéma, A költő, aki havat árul, Valami történni fog (versek, Szilágyi Domokos fordításai) 84
SZÁVAI GÉZA • Mesék útja 86
C. CUTEAN ÉVA • Mary Wollstonecraft — a nők emberi jogainak előfutára 89

JEGYZETEK

KÖLLŐ KÁROLY • Dosoftei emlékezete 94
BORGHIDA ISTVÁN • Két ismeretlen Leon Alex-portré 96

NEMZETKÖZI ÉLET

BERÉNYI ÁDÁM • Infláció és gazdasági válság 98
SEMLYÉN ISTVÁN • A „pazarló civilizáció" alkonya 101
KUN JÁNOS • Energiaellátás ma és holnap 107

(Folytatás a III. borítón)

KORUNK
ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940)
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző
Szerkesztőségi főtitkár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár, Mócok útja 3. — Telefon: 2 18 36, 1 60 30
Postacím: Cluj, căsuţa poştală 273. Republica Socialistă România.

A kommunisták munkája és élete, a szocialista etika és méltányosság elveinek és szabályainak törvénykönyve

A Román Kommunista Párt, a szocializmus és kommunizmus romániai megteremtésének nagyszerű történelmi jelentőségű művét szervezve és vezetve, elsődleges figyelmet szentel az új, magasrendű öntudattal és kiváló erkölcsi vonásokkal rendelkező ember megteremtésének, az emberek közötti új kapcsolatok előmozdításának, a szocialista etika és méltányosság elvei érvényesülésének a társadalmi élet minden területén. Társadalmunk etikai szabályai és elvei abból indulnak ki, hogy a szocialista rendszer végleg felszámolta a kapitalista kizsákmányolást, véget vetett a társadalmi és nemzeti egyenlőtlenségnek; ezeknek a szabályoknak és elveknek az alapja a termelőeszközök szocialista tulajdona, a szocialista elosztás elvei, a társadalmi egyenlőség és igazság, az egész nép jóléte és boldogsága megteremtésének a közös célja.

Ezek a magasrendű szabályok és elvek a kommunisták, a forradalmi ifjúság, hazánk összes dolgozói munkájának és életének a törvénykönyvévé, társadalmi magatartásuk irányítóivá kell hogy váljanak.

1. A párttagok, a KISZ-tagok alapvető kötelessége hűséggel szolgálni a párt és a nép ügyét, legjobb tudásukat, minden energiájukat, munkaképességüket és hozzáértésüket latba vetni a Román Kommunista Pártnak a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésére és Románia kommunizmus felé való haladására irányuló Programja valóra váltásáért. Minden kommunistának mindennél előbbre kell helyeznie a szocialista haza anyagi és szellemi felvirágoztatását, a nép jólétének és civilizációs fokának szüntelen emelését, nemzetünk egyre erőteljesebb érvényesülését a világ nemzeteinek sorában.

2. A párttagoknak és KISZ-tagoknak magukévá kell tenniük a dialektikus és történelmi materializmust — a proletariátus forradalmi világ- és életszemléletét —, a Román Kommunista Párt Programját, amely a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazása országunk konkrét történelmi körülményei között, és amely világos perspektívát nyújt a szocialista és kommunista rendszer Romániában való felépítéséért vívott harchoz.

3. Minden kommunistának ismernie kell és magáévá kell tennie a párt és az állam bel- és külpolitikáját, a párt dokumentumait, határozatait. A kommunisták a pártpolitika fáradhatatlan propagandistái kell hogy legyenek, kötelesek aktívan hozzájárulni a párt- és állami határozatok kidolgozásához és megvitatásához, elszántan és önfeláldozóan küzdeni valóra váltásukért.

4. Minden kommunista köteles habozás nélkül teljesíteni a párt által adott feladatokat, magas fokú felelősségérzettel eleget tenni mindazoknak a kötelezettségeknek, amelyek az általa betöltött tisztségben reá hárulnak munkahelyén, egész tevékenységében.

A kommunistának szigorúan tiszteletben kell tartania a pártfegyelmet — amely azonos a párt összes tagjai számára, függetlenül a társadalomban betöltött helyüktől, a párt és az állam által rájuk bízott tisztségtől és feladatkörtől. Valamennyi kommunistának maradéktalanul tiszteletben kell tartania a pártmunka normáit és szabályait, a belső demokrácia és a kollektív vezetés elveit — amelyek előírják a kérdések szervezett megvitatását és ugyanakkor a közvetlen felelősség vállalását az elfogadott intézkedések teljesítéséért.

5. Minden kommunista elsőrendű, szent kötelessége védeni mint szeme fényét a párt sziklaszilárd egységét — amely kezessége annak, hogy a párt sikerrel teljesíti történelmi küldetését mint nemzetünk vezetője a szocializmus és a kommunizmus útján.

6. Valamennyi kommunista köteles küzdeni a párt tömegkapcsolatainak szüntelen szilárdításáért, a dolgozók javaslatainak és igényeinek igazságos megoldásáért, az összes dolgozók erőfeszítéseinek egyesítéséért a Pártprogram megvalósításáért vívott harcban.

7. A párttagoknak, a KISZ-tagoknak, az összes dolgozóknak a legnagyobb gondosságot és felelősségérzetet kell tanúsítaniuk az állami és szövetkezeti szocialista tulajdon, nemzeti vagyonunk — az egész nép jóléte emelésének alapja — szüntelen fejlesztése és megvédése iránt. Munkálkodniuk kell a társadalom eszközeivel és erőforrásaival való minél hatékonyabb gazdálkodásért, küzdeniük kell mindennemű pazarlás ellen, a közjavak őrzésében és ügykezelésében megnyilvánuló hanyagság ellen, a közvagyon pazarlásának minden megnyilvánulása ellen.

8. A párttagoknak, a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjainak, az összes dolgozóknak hazafias kötelességük teljes határozottsággal küzdeni a közvagyonból való lopások, a szocialista tulajdonból való sikkasztások, a nemzeti vagyon javaiból való bármilyen eltulajdonítás ellen, minthogy e mélységesen társadalomellenes cselekmények csapást mérnek a nép, minden egyes honpolgár érdekeire. Hozzá kell járulniuk ahhoz, hogy minden egységben, minden munkahelyen meghonosodjon az ilyen megnyilvánulásokkal szembeni erős és rendíthetetlen közvélemény.

9. A Román Kommunista Párt, a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjainak, az összes lakosoknak állandó gondoskodást kell tanúsítaniuk a földdel, a vizekkel, az erdőkkel, a haza valamennyi természeti kincsével és szépségével való gazdálkodás iránt, aktívan részt kell venniük az ezek védelmét célzó akciókban, elszántan küzdeniük kell a környezet leromlása ellen.

10. Minden kommunistának, minden honpolgárnak alapvető, megtisztelő kötelessége a munka. Mindenkinek tanúbizonyságot kell tennie magas szakmai tudatról, szakavatottságról, alkotó szellemről, a munkában való odaadásról és szenvedélyről; ugyanakkor kombattivitással és kérlelhetetlenséggel fel kell lépnie a munkában tanúsított fegyelmezetlenség, felületesség és felelőtlenség ellen.

11. A Román Kommunista Párt és a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjai kötelesek állandóan tökéletesíteni szakképzettségüket és szakmai hozzáértésüket, szakadatlanul gazdagítani kulturális-tudományos látókörüket.

12. A Román Kommunista Párt és a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjainak, az ország összes honpolgárainak a legmagasabb rendű kötelessége megvédeni a hazát, a nép forradalmi vívmányait. Legfőbb feladatuk, hogy bármely pillanatban készen álljanak bármilyen áldozat, még életük árán is megvédeni a haza integritását, a nemzeti és állami függetlenséget és szuverenitást, a román nép szocialista megvalósításait. E magasrendű kötelességek bármilyen semmibe vevése, bármilyen összejátszás az ellenséggel, azokkal, akik szocialista társadalmunkkal szemben ellenséges akciókra vagy cselekedetekre vetemednek, azokkal, akik a haza szabadsága és függetlensége, a nép létérdekei ellen törnek, árulást jelent a párttal és a néppel szemben, szocialista nemzetünkkel szemben, és az ország törvényeinek megfelelően büntetendő.

13. Az összes komunistáknak kötelességük megvédeni a párt- és államtitkot, állandóan tanúbizonyságot tenni a nagyfokú forradalmi éberségről és kombattivitásról. Párt- és államtitkot képező információkat szolgáltatni külföldi személyeknek annyit jelent, mint elárulni a pártot, elárulni a hazát, csapást mérni az egész nemzet érdekeire; azoknak, akik ilyen cselekedeteket követnek el, érezniük kell a nép jogos haragját.

14. Minden kommunista magasrendű kötelessége harcolni a nép erkölcsi-politikai egységének erősítéséért, az összes dolgozók — románok, magyarok, németek és más nemzetiségűek — testvéri barátságának a szilárdításáért, küzdeni a nacionalizmus és a sovinizmus bármilyen megnyilvánulása ellen, szoros egységben tevékenykedni a közös haza, Románia Szocialista Köztársaság felvirágzásáért.

15. A kommunisták, az összes dolgozók kötelessége ismerni, népszerűsíteni és a legszigorúbban tiszteletben tartani az ország törvényeit, a szocialista törvényesség szellemében tevékenykedni, határozottan állást foglalni Románia Szocialista Köztársaság törvényeinek bármilyen figyelmen kívül hagyása vagy megsértése ellen.

16. A kommunistáknak állandóan küzdeniük kell, hogy az egész társadalmi életben érvényesüljenek a szocialista etika és méltányosság elvei, az együttműködés és kölcsönös elvtársi segítségnyújtás, a szolidaritás, a kölcsönös nagyrabecsülés, bizalom és tisztelet kapcsolatai. Kibékíthetetlen ellenfelei kell hogy legyenek a kispolgári individualizmusnak, az egoista megnyilvánulásoknak, annak, hogy az általános érdekeket bárki szűk, önző érdekeinek rendelje alá, az olyan törekvéseknek, hogy bárki többet követeljen a társadalomtól, mint amennyi a szocialista elosztás elvei alapján jár.

17. A kommunistának becsületesnek, őszintének, elvszerűnek és korrektnek kell lennie, nem szabad megtűrnie a hazugságot, a hamisságot, a képmutatást, szembe kell szállnia a felsőbb szervek, a munkatársak megtévesztésére, a felelősség és kötelesség alóli kibújásra irányuló próbálkozásokkal.

18. A kommunistáknak teljes határozottsággal kell cselekedniük, hogy megakadályozzák és leküzdjék a hatalommal való visszaélés, a befolyással való üzérkedés bármilyen megnyilvánulását, azt, hogy a társadalom bizalma alapján elvezett tisztségeket vagy felelősségteljes munkaköröket önös érdekek céljára és a dolgozók megkárosítására használjanak fel.

19. Valamennyi kommunistának, főleg azoknak, akik vezető tisztséget töltenek be a gazdasági-társadalmi életben, a párt- és államapparátusban, a tömeg- és társadalmi szervezetekben, a szocialista demokrácia elvei szellemében küzdeniük kell kedvező légkör megteremtéséért a vélemények szabad kifejtéséhez és egybevetéséhez, ahhoz, hogy a tömegek széles körben részt vegyenek a problémák megvitatásában és megoldásában, a határozatok elfogadásában, pártunk és államunk általános politikájának kidolgozásában és valóra váltásában.

20. A kommunistáknak síkra kell szállniuk azért, hogy minden munkaközösségben létrejöjjön a kedvező légkör az embereknek kizárólag a pártpolitika valóra váltásához, az ország gazdasági-társadalmi fejlesztési terve teljesítéséhez való hozzájárulásuk, viselkedésük és politikai, valamint erkölcsi magatartásuk szerinti előléptetéséhez. Határozottan szembe kell szállniuk a szubjektivizmussal és az önkényességgel a káderek megítélésében és előléptetésében, határozottan állást kell foglalniuk a protekciórendszer, a nepotizmus, a szolgaiság és a karrierista megnyilvánulások ellen.

21. Valamennyi kommunistának bátorságot és kezdeményezést kell tanúsítania a forradalmi szellem, az új előmozdításáért a termelésben, a gazdasági és társadalmi tevékenységben, határozottan fel kell lépnie a közöny, a bürokratizmus, a rutin és a maradiság ellen, mindaz ellen, ami elavult és fékezheti szocialista társadalmunk haladását.

22. Minden párttagot, minden KISZ-tagot a bírálat és önbírálat szellemének, a hiányosságok és fogyatékosságok elleni kombattivitásnak kell jellemeznie. A kommunistáknak minden körülmények között elő kell mozdítaniuk munkaközösségükben a hiányosságok igényes megvitatásának a légkörét, ösztönözniük kell a dolgozó tömegek erőteljes bírálati szelleme kialakulását és érvényesülését, és meg kell teremteniük ehhez a feltételeket.

23. A kommunistáknak munkálkodniuk kell azon, hogy minden egyes munkaközösségben biztosítsák a tömegek kezdeményező szellemének szabad megnyilvánulását tapasztalatuk és hozzáértésük hasznosításáért, az összes dolgozóknak a vállalatok és intézmények tevékenysége vezetésében való részvételéért, a munkás-, szocialista demokrácia fejlesztéséért és megszilárdításáért.

24. A Román Kommunista Párt és a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjainak a legnagyobb hajthatatlanságot kell tanúsítaniuk a burzsoá életszemléletek ellen, a kapitalista világ mentalitásainak befolyása ellen. Határozottan le kell küzdeniük a harácsolás, az élősködés, a csalás, az üzérkedés és a megvesztegetés tendenciáit, a törvénytelen jövedelemszerzés bármilyen formáját, a mások munkája gyümölcsének visszaéléssel vagy becstelenséggel történő elsajátítását.

25. A párttagoknak, a KISZ-tagoknak teljes elszántsággal le kell küzdeniük a maradi gondolkodás és felfogás maradványait, küzdeniük kell a burzsoá ideológia befolyása, mindama felfogások ellen, amelyek a gyűlöletet, az erőszakot és az emberrel szembeni megvetést propagálják.

26. A kommunisták politikai és erkölcsi kötelessége harcolni az idealista elméletek, a misztikus előítéletek, a babonák ellen, az obszkurantizmus bármilyen megnyilvánulása ellen. Tevékenykedniük kell azért, hogy a tömegek tudományosan megértsék a természet és a társadalom jelenségeit, hogy a dolgozók alaposan felvértezzék magukat a dialektikus materialista világnézettel és életszemlélettel.

27. Minden párttagra, a Kommunista Ifjúsági Szövetség minden tagjára magas fokú felelősség hárul azért, hogy a családi kapcsolatok a szocialista erkölcs elvein, a házastársak közötti egyenlőség, kölcsönös tisztelet, vonzalom és bizalom elvein alapuljanak, hogy a család betölthesse szerepét a gyermekek nevelésében, szocialista nemzetünk szüntelen fejlesztésében. A család kell hogy legyen az első iskola, amelyben a gyermekeket az életben és a társadalomban való viselkedés szabályaival egyidejűleg megtanítják a munka megbecsülésére, a haza és a nép iránti, a párt iránti és a szocializmus ügye iránti hűségre.

28. Valamennyi kommunistának — szülőnek, tanerőnek, tömeg- és társadalmi szervezetek aktivistáinak — elsődleges kötelessége biztosítani a fiatalok munkára és életre való felkészítését, az ifjú nemzedékeknek a haza és a párt iránti szeretet, a nép, a munkásosztály és pártunk szabadságért és társadalmi igazságért vívott harca dicső hagyományainak szellemében, a nagyfokú forradalmi tudat, a szocialista és kommunista erkölcs elvei, a szocialista nemzetünk jelene és jövője iránti felelősség szellemében való formálását és nevelését.

29. A párttagok és a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjai minden körülmények között olyan politikai, erkölcsi és szakmai magatartást kell hogy tanúsítsanak, amely nagy tekintélyt biztosít számukra a tömegek előtt. Cselekedeteikkel példát kell mutatniuk mindazoknak, akik között élnek és dolgoznak. Minden kommunistát a szó és a tett közötti egység kell hogy jellemezzen.

30. A kommunistának, a társadalomban elfoglalt helyétől függetlenül, szerénynek kell lennie; küzdenie kell a dölyfösség, a pökhendiség, az emberek lebecsülése ellen. A pártban, általában a társadalmi életben felelősségteljes tisztséget betöltő kommunistának minden szempontból példás erkölcsi és szakmai viselkedéssel kell tekintélyt szereznie. Minden kommunistának a politikai és szakmai életben, a társadalomban és a családban tanúsított magatartásával hozzá kell járulnia ahhoz, hogy szüntelenül erősödjék a párt tekintélye a tömegek körében, növekedjék a párt vezető szerepe a társadalomban.

31. A Román Kommunista Párt és a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjainak, a haza összes állampolgárainak minden körülmények között tanújelét kell adniuk a forró hazaszeretetnek, a nemzeti méltóságnak és büszkeségnek, valamint a más népek iránti tiszteletnek. Vissza kell utasítaniuk és a legnagyobb határozottsággal el kell ítélniük mind a nemzeti exkluzivizmust, mind a külföld előtti hajbókolást.

32. A párt és a Kommunista Ifjúsági Szövetség összes tagjainak a proletár internacionalizmus szellemében síkra kell szállniuk a pártunk és az összes kommunista és munkáspártok közötti barátság és szolidaritás megszilárdításáért, hozzá kell járulniuk a többi szocialista ország népeivel való testvéri együttműködés fejlesztéséhez, az egész világ munkásosztályával, az összes haladó, antiimperialista erőkkel, a nemzeti felszabadító mozgalmakkal, a nemrég függetlenné vált népekkel, a társadalmi igazságért, a haladásért küzdő összes erőkkel, a világ összes népeivel való szolidaritás megszilárdításához.

33. A párttagoknak, a KISZ-tagoknak elszántan küzdeniük kell azért, hogy a mai világ életéből kiküszöböljék a faji megkülönböztetést, a kolonializmust és a neokolonializmust, a más népek feletti uralom és elnyomás, a más országok belügyeibe való beavatkozás imperialista politikáját, hogy tiszteletben tartsák minden nép nemzeti méltóságát, a szabad és független fejlődéshez való elidegeníthetetlen jogát. Minden kommunistának, a haza minden egyes állampolgárának odaadóan kell küzdenie pártunk és államunk külpolitikájának érvényesítéséért, amely politika előmozdítja az új, demokratikus kapcsolatokat a nemzetközi életben, az enyhülés, a nemzetek közötti megértés és együttműködés légkörét; hozzá kell járulnia a szocializmus, a haladás és a béke általános ügyéhez, egy jobb és igazságosabb világ megteremtéséhez bolygónkon.

A párt XI. kongresszusa, elfogadva a kommunisták munkája és élete, a szocialista etika és méltányosság elveinek és szabályainak törvénykönyvét, kifejezi meggyőződését, hogy valóra váltása erőteljes befolyást gyakorol majd társadalmunk összes tagjaira, egy olyan új humanizmus megteremtéséhez vezet, amely az embert helyezi előtérbe és ugyanakkor egybehangolja a magánérdekeket az egész társadalom érdekeivel, biztosítja mindenki jólétét és boldogságát az egész népével együtt. Ezáltal az ember a megismerés magasabb szintjére emelkedik, valóban tudatosan vehet részt a nép ama tevékenységében, amely saját szabad jövőjének a megteremtésére irányul.

A Román Kommunista Párt, a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjainak, szocialista hazánk összes állampolgárainak állandó útmutatóvá kell tenniük ezeket a szabályokat politikai és szakmai tevékenységükben, mindennapi életükben, következetesen és határozottan munkálkodniuk kell azon, hogy a szocializmus és a kommunizmus magasrendű etikai és méltányossági elvei egyre mélyebben behatoljanak a társadalmi élet minden területére, és hozzájáruljanak társadalmunk új, élenjáró emberének megteremtéséhez, a haza gyorsabb előrehaladásához a kommunista civilizáció útján.

Újesztendő-köszöntés

Mozgalmas esztendő maradt mögöttünk. Gazdag és termékeny. És örvendeztető, eredményeket fölmutató és elégtételt nyújtó. Különösen az utóbbi hónapok termése bizonyult bőségesnek. Gondos elméleti előkészítés, tisztázó tanácskozások és mélyreható ideológiai kutatások nyomán megjelent a párt programtervezete, kidolgozták és közzétették a közeli évek munkájának, valamint az eljövendő évtizedek során folytatandó tevékenységnek az irányelveit, sor került a történelmi jelentőségű XI. pártkongresszusra, a kommunisták e legmagasabb fóruma pedig felelősségteljes eszmecsere nyomán az ország jövője szempontjából meghatározó jellegű, sokirányú értékes útbaigazításokat adott. A kongresszus határozatai szellemében december derekán összeült a Központi Bizottság, majd a Nagy Nemzetgyűlés és a Szocialista Egységfront Országos Tanácsa. E munkálatok eredményeként jelentős döntések születtek, alapokmányok, törvények és alkotmánymódosítások nyertek megfogalmazást, majd szavaztattak meg, hogy törvényerőre emelkedjenek.

E helyütt nincs lehetőségünk bővebben méltatni minden dokumentumot, határozatot és közleményt, csupán a legfontosabbakra térünk ki. Ezek között is kiemelkedő jelentőségű *A kommunisták munkája és élete, a szocialista etika és méltányosság elveinek és szabályainak törvénykönyve.*

Minden termelőmódnak s az arra épülő társadalomnak döntő fontosságú tényezője az ideológia, az elvek, nézetek rendszere, az a világfelfogás, amely megszabja a közösség egész életvitelét, kezdve a termeléshez való viszonyulástól a javak elosztásában és az iskolai oktatásban érvényesülő szempontokon át a tudományos kutatás elé kitűzött célokig. Az elviség a történelem során parancsolatokban és szabályzatokban, kiáltványokban és törvénykönyvekben nyert megfogalmazást, de a lényege mindannyinak az volt, hogy egyfelől világnézeti alapozást kívánt nyújtani a fennálló termelőmód és társadalmi rendszer jobb megértéséhez és elfogadásához, másfelől pedig a gyakorlati élethez nyújtott kötelezettségekből, normákból, útmutatókból álló modellt.

Csakhogy a múltban a parancsolatok és törvénykönyvek mind az ember kizsákmányolására épülő társadalomban jöttek létre, s ez a tény döntő módon határozta meg eredetüket és céljukat éppen úgy, mint az érvényesülésüket támogató vagy gátló erők szerepét. Nem kétséges, hogy minden időben akadtak nagy államférfiak, igaz bölcsek, őszinte törekvésű csoportok, amelyek etikájuk kidolgozása vagy parancsolataik érvényesítése során egy egész nép érdekeit tartották szem előtt. Ez az iparkodás azonban a kibékíthetetlen ellentétű társadalmakban végül is mindig szakadáshoz vezetett. Elvált az elv és a gyakorlat, más elvárás érvényesült az úr, a tulajdonos, a hatalmon levő, azaz a kizsákmányoló irányában, és más az elnyomott, a kisemmizett rabszolga, paraszt vagy proletár, azaz a kizsákmányoltak vonatkozásában. E két nagy táboron belül is az osztályok, nemzetiségek, rétegek, felekezetek, foglalkozások s egyéb megoszlások alapján a különböző csoportosulások más-más erkölcshöz igazodtak, más-más célt követtek anyanyelvük és lakóhelyük, munkahelyük vagy iskolai végzettségük szerint.

Ilyen alapon minden régi normarendszer, a mózesi tízparancsolattól kezdve a *Code Napoléon*ig többé-kevésbé magán viselte az illúzió, az írott malaszt, a felemásság, mi több, a mellébeszélés és a rejtett szándékok jegyét is. Évezredek tapasztalata volt ugyanis, hogy az erkölcs, a szabály s mindenféle törvény leginkább (és legszigorúbban) a társadalom alsóbb rétegei irányában érvényesült, s minél magasabban állott egy réteg vagy személy a ranglétrán, annál kevésbé tartotta (és tarthatta) a maga részére is kötelezőnek a parancsolatokat. Ebben az értelemben annak idején a törvénykönyvek — noha létrehozásuk nem mindig ezt célozta — előbb-utóbb a tömegek ellen fordultak, a kizsákmányolók érdekeit szolgálták. Mindezt látnunk kell, hogy megértsük, mily alapvetően különbözik a szocialista etika és méltányosság elveinek nemrég elfogadott törvénykönyve.

Különbözik mindenekelőtt a társadalom, amelyben létrejött. Ismeretes, hogy az elmúlt harminc esztendő alatt milyen mélyreható változások következtek be társadalmunk szerkezetében: fölszámoltuk az ember ember által történő kizsákmányolását, eltűntek a kizsákmányoló osztályok; a két alapvető osztály, a munkásság és a parasztság szövetsége tartós és szilárd. A társadalmi kohézió, az összhang, a homogenizálódás tehát mind határozottabban érezteti hatását hazánkban.

Történelmünk során csak most alakult ki olyan társadalmi és gazdasági „magágy", amelyben a szocialista etika és méltányosság vetése megfelelő talajra lel, és biztosított az előírások érvényesülése, az elvek és a gyakorlat egyezése. A legfőbb biztosíték pedig erre vonatkozóan a pártpolitika.

Ez a törvénykönyv ugyanis nem akármilyen társadalmi csoportnak, hanem a kommunisták munkájának és életének a törvénykönyve. Nem egy szűk körű rétegnek, még csak nem is egy osztálynak, hanem a nép politikailag legtevékenyebb, legöntudatosabb, legdolgosabb, az új világ megteremtéséért élvonalban küzdők seregének, a nemzet minden rétegéből származó honpolgárok közösségének, a kommunista párt tagjainak az etikai és politikai szabályzata. Az ország vezető erejének a törvénykönyve, olyan vezető erőé, amelynek tagjai a szántóföldeken és bányákban, a gépek mellett és a kutatóintézetekben egyaránt tevékenykednek, és mind a munkában, mind a társaikhoz fűződő viszonyukban, családi életükben éppen úgy, akár honpolgári mivoltukban érvényesíteni törekednek emez elv- és szabályfoglalat előírásait. Épp e mindenütt való jelenlétük, a gazdasági, társadalmi és művelődési munka nehezét vállaló igyekezetük a garancia arra, hogy életünk valamennyi területén biztosítani fogjuk e törvénykönyv érvényesülését.

Minden szabályrendszerre jellemzők alapelvei, kiindulópontjai, célkitűzései. Érdemes idézni, amit e dokumentum erre vonatkozóan első soraiban állít: „A Román Kommunista Párt [...] elsődleges figyelmet szentel az új, magasrendű öntudattal és kiváló erkölcsi vonásokkal rendelkező ember megteremtésének, az emberek közti új kapcsolatok előmozdításának."

E humanizmus jegyében szól a törvénykönyv a család állandó erősítéséről, a fiatalok munkára és életre történő alapos fölkészítéséről, az igazságosság érvényesítéséről, más megközelítésben pedig a dölyfösség, az erőszakosság, a protekcionizmus vagy a nemzeti gyűlölködés elleni küzdelem szükségességéről.

A törvényt átható elvek s a reális előírások ismerete alapján mondhatjuk, hogy országunk népe olyan eszmei szövétnekhez, vezérfonalhoz és életigazító zsinórmértékhez jutott, amely a hajdani legjobb elmék s a múltbeli leghaladóbb népi törekvések igéit testesíti meg korszerűen, a mai és honi körülmények jegyében. Ezen a megállapításon pedig annak tudata sem változtat, hogy ezen elvek messzemenő érvényesülése, gyakorlati győzelme nem csupán néhány év kérdése, hanem korosztályok kitartásának, elvhűségének és következetességének lesz gyümölcse.

Ismeretes, mennyire meghatározták az ötéves terv határidő előtti teljesítésére vonatkozó jelentések, táviratok az elmúlt hónapok hangulatát, légkörét. Még

inkább elmondható ez a Nagy Nemzetgyűlés ülésszakán elfogadott 1975. évi egységes országos gazdasági-társadalmi fejlesztési tervről, amely máris tükrözi az eltelt négy esztendő eredményeit, s az eredeti elképzeléseknél jóval nagyobb célok elérésére vállalkozik. Íme az erőfeszítések máris megmutatkozó gyümölcse.

Ötéves tervünk első négy évében az ipar az előirányzatokhoz képest 51 milliárd lej többletet állított elő. A nemzeti jövedelem évente átlag 11,5 százalékkal gyarapodott, aminek nyomán elértük, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében jelentőset lépjünk előre a világlistán, több olyan országot hagyva magunk mögött, amelyek nemrég előttünk jártak.

A számottevő túlteljesítés lehetővé teszi, hogy ebben az esztendőben az eddigieknél is nagyobb arányban — évi 15%-kal — növeljük az ipari termelést, ami nyilvánvaló módon hazánk fejlődését, beleértve életszínvonalunkat is, újabb, magasabb lépcsőfokra emeli. Ez a többletelérés pedig nem akármilyen módon valósul meg, hanem helyzetünknek megfelelően és a korszerűség követelményeit szem előtt tartva. Ebben a szellemben például a kohászat és a gépipar megkülönböztetett figyelemben részesül, s az idén jelentős Rubicont lépünk át: acéltermelésünk meghaladja az évi tízmillió tonnát, amivel a világ acéltermelő országai között meglehetősen előkelő helyet vívunk ki magunknak, meghaladva sok olyan országot, amelyek lélekszáma többszörösen nagyobb a miénkénél. Ugyancsak rohamosan fejlődik tovább hazánk kiemelkedően erős iparága, a vegyészet.

E jelentős célok elérése végett a beruházások összege hatalmasan növekszik az idén, eléri a 151,3 milliárd lejt, s 22 százalékkal lépi túl az 1974-es szintet. Ebben a keretben tesszük szóvá, hogy a termelőerők területi elosztásának arányát az új beruházások tovább javítják, s biztosítják az elmaradottabb tájak gyorsabb ütemű fejlődését. Az 1970. évi tíz és az 1965. évi négy megyével szemben 1975 folyamán már 21 megye termelése haladja meg a tízmilliárd lejt.

Mezőgazdaságunk számára ez az esztendő a belterjes fejlődés időszaka lesz. E célból az eddigieknél jóval több gépet, műtrágyát, növényvédő és gyomirtó szert kap majd, s fokozódik a mezőgazdasági beruházások üteme mind az ármentesítő és öntözőművek építése, mind pedig az állati szállások, gabonasilók, hűtőházak és raktárak létesítése terén.

A párt XI. kongresszusán Nicolae Ceauşescu elvtárs rámutatott annak szükségességére, hogy a tudományos kutatómunka szorosabban kapcsolódjék a gazdasági és társadalmi fejlesztés fő célkitűzéseihez. Ebben a tekintetben az idei terv jelentős fordulatot hoz, amennyiben a kutatás hangsúlyozottan törekszik új természeti erőforrások föltárására és kiaknázására, a meglevő nyersanyagok, energiaforrások ésszerűbb hasznosítására, nemesebb növény- és állatfajok kikísérletezésére, fejlett műszaki megoldások, technológiák gyors ütemű bevezetésére. Tekintetbe véve az egész világon mutatkozó energiahiányt, valamint a nyersanyagok árának növekedését, idei tervünk előírja a geológiai kutatások kiterjesztését.

Ami az életszínvonalat illeti, érdemes megemlíteni, hogy az áruellátást közvetlenül szolgáló élelmiszeripar termelése 12,8, a könnyűiparé pedig 13,7 százalékkal növekszik. Az elmúlt esztendő augusztusában megkezdett javadalmazásemelés általánossá válik, és ily módon az átlagjövedelem az év végéig 1870 lejre emelkedik, ami 1971—1975 között egészében 23 százalékos növekedést jelent az eredetileg tervezett 20 százalékkal szemben. Ebben az évben az állam 133 300 lakást épít, aminek 36 százaléka a lakosság pénzalapjából készül, állami hitelből.

Idézhetnők még tovább a számokat, utalhatnánk arányokra és százalékokra, a lényeg azonban az, hogy ez évi tervünk világosan tükrözi: nem hiába dolgoztunk ésszerűbben, eredményesebben az elmúlt szakaszban, ez az esztendő — pártunk országfejlesztő politikájának megfelelően — a vártnál több anyagi javakat és kulturális értéket terem számunkra.

Nem kevésbé jelentősek a Szocialista Egységfront Országos Tanácsa ülésének napirendi pontjai. Mint ismeretes, ez év koratavaszán országos választásokat tartunk. Megújul a Nagy Nemzetgyűlés, megújulnak a megyei és helyi néptanácsok. A választás elveiről, módozatairól, a választási kampány lefolyásáról tanácskozott a SZEF Országos Tanácsa, s mint ismeretes, sok újító döntés született.

Az Országos Tanács teljes ülése végén fölszólalt az Egységfront elnöke, Nicolae Ceauşescu elvtárs, és többek között a következőket mondotta: „.... a Szocialista Egységfrontot alkotó szervezetek olyan aktivistáit kell javasolnunk jelöltekként a Nagy Nemzetgyűlésbe, a megyei, municípiumi, városi és községi néptanácsokba, akik elhatározták, hogy a legjobban dolgoznak e határozatok valóra váltásáért. Annál is inkább hangsúlyozom ezt, mivel első ízben lesz két vagy annál is több jelölt számos választókerületben. A lakosoknak tehát lehetőségük nyílik azokra szavazni és azokat megválasztani, akik eddigi — politikai és társadalmi — tevékenységükben, egész magatartásukkal bebizonyították, megérdemlik a bizalmat..."

A *Korunk* szerkesztősége is — miként minden gazdasági egység vagy művelődési intézmény — a XI. kongresszuson elfogadott alapelvek és irányjelzések szellemében szándékozik végezni ez évi munkáját. Mint eddig is — elsőrendű feladatunknak tekintjük a magyar nemzetiség mindennemű gazdasági, társadalmi, művelődési, politikai tevékenységben való részvételét elősegíteni, hogy még fokozottabban járuljon hozzá a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom létrehozásához. Ebben az értelemben nagyobb mértékben törekszünk a hazai valóság bemutatására, a szocialista építés kérdéseinek megvilágítására mind elvi jelentőségű politikai, filozófiai, gazdaságtani, természettudományi, tanügyi tanulmányok révén, mind pedig szociológiai fölmérésekben, irodalmi riportokban avagy versekben, novellákban.

Ugyanakkor mindent megteszünk a továbbiakban is anyanyelvű művelődésünk ápolása, korszerű fejlesztése végett. Az elmúlt években sokat foglalkoztunk például a falusi művelődési otthonok, könyvtárak, műkedvelő együttesek tevékenységével, az idén több figyelmet fordítunk jeles intézményeink, a színházak, nagykönyvtárak, múzeumok, tanintézetek, tudományos kutatóállomások munkájának elemzésére, a fölhalmozott értékek bemutatására, gondjaik kifejtésére.

Esztendőkön át ún. súlypontos szerkesztést folytattunk, legtöbb számunkat egy-egy tudományág, kérdéskör vagy tájegység alapos, sokirányú megvilágításának szenteltük. Ebben az évben eltérünk ettől a gyakorlattól, csupán 3-4 tematikus számot szerkesztünk, s arra törekszünk, hogy minden számunkban lehetőleg több kérdést fejtsünk ki. A különböző tudományágak területéről merítjük írásaink tárgyát, hogy minél szélesebb érdeklődési körű olvasóigényt elégítsünk ki.

Hagyományainkat ápolva — a közeledés jegyében — foglalkozunk majd a közös román—magyar múlt megidézésével és anyanyelvű műveltségünk egykori nagyjainak felidézésével. Ebben a szellemben foglalkozunk majd a Horea—Cloşca—Crişan-lázadással vagy Bolyai Farkas, Jókai Mór és Apáczai Csere János munkásságának évfordulós alkalmú elemzésével.

Néhány éven át — indokoltan — beható figyelmet fordítottunk a demográfia kérdéseire, és — néhány tanulmánytól eltekintve — főleg a falvakra vonatkozó fölmérések jelentek meg lapunkban. Ebben az esztendőben sokkal inkább a bányatelepek, városok, ipari központok, építkezések bemutatására törekszünk.

Ha elkészítenők néhány éven át megjelent írásaink topográfiai térképét, kiderülne, hogy Bukarest, Kolozsvár-Napoca, Brassó vagy Torda és a Székelyföld élete, irodalma, művészete gazdagabban tükröződik lapunkban, mint Biharé, Szilágyé, Szatmáré vagy a Bánságé. Ez az aránytalanság nyilván nem helyes, és meg kell találnunk a helyrebillentés módját.

A figyelmes olvasó észrevehette, hogy egyre kevesebb kiscikk, tudósítás, csak-informáló írás jelenik meg az utóbbi években lapunkban, s több az átfogó jellegű tanulmány. Logikusan következik ez a *Korunk* folyóirat voltából, tudományos jellegéből s a hazai magyar nyelvű lapok munkamegosztásán alapuló szerepéből. Ez a törekvésünk az idén fokozott hangsúlyt kap, s elsősorban az eredeti kutatásokat, meglátásokat tartalmazó tanulmányoknak szándékszunk helyet nyújtani.

A fölszabadulás óta eltelt harminc év eredményeihez tartozik az is, hogy sok tudományág területén magyar kutatók is tevékenykednek. Hol és min dolgoznak, milyen sikereket értek el, mik a problémáik? — ilyen és hasonló kérdésekről tartottunk tanácskozást Marosvásárhelyen az orvosokkal (a beszámoló októberi számunkban jelent meg), Kolozsváron a fizikusokkal (anyagát e számunkban közöljük), a közelebbi hónapokban pedig történészekkel, nyelvészekkel, közgazdászokkal, a tárgyi és a szellemi néprajz művelőivel, irodalomtörténészekkel óhajtunk megbeszélést folytatni s minderről olvasóinkat tájékoztatni.

Sok romániai magyar geológus, orvos, író, tudós, művész, tanár, gépszerelő lakatos, mérnök vagy agronómus tevékenykedik külföldön Románia sokoldalú külföldi kapcsolatai, a fejlődő országoknak nyújtott támogatás, élénk nemzetközi kereskedelmünk és kulturális cserénk következtében. Úgy véljük, jó szolgálatot teszünk mind a népek közti közeledés, mind a magunk értékeinek fölismerése tekintetében, ha szakembereink tollából minél több útirajzot, munkabeszámolót közlünk.

Sokat írhatnánk még terveinkről, elképzeléseinkről, összefoglalóul csupán azt jelezzük, hogy adottságainkat, lehetőségeinket igyekszünk messzemenően kiaknázni, s ebben a törekvésünkben — mint eddig is — számítunk külső munkatársaink és olvasóink támogatására.

KORUNK

Korszaknyitó választás

Napjainkban a választások, népszavazások különböző válfajaira bőven lelünk példát. Emlékezzünk csak a tavalyi angol (egy évben kettő is), francia, amerikai, görög választásokra. Volt köztük valóban történelmi fordulatot hozó, új szakaszt hajnalító, aztán késhegyig menő, fej fej melletti küzdelem, végül pedig közönybe fulladó, alternatívát nem nyújtó, a választópolgárok tömeges távolmaradását regisztráló választás is.

Hajdan, a régi polgári-földesúri korszakban a hazai választások között is ritka volt a kiemelkedő jelentőségű, viszont annál gyakoribb volt az urnalopástól, hamisítástól, a tömegek kirekesztésétől s más manőverektől kísért komédia vagy — a dolgozók sorsa szempontjából nézve — tragédia.

Fölszabadulásunk ebben a tekintetben is új időszakot fémjelez. Az eltelt harminc esztendő során minden egyes választás fontos időszakot alkotott az ország történetében, nem egy pedig döntő változást hozott. Emlékezzünk csak ebben az értelemben a háború után tartott első, 1946-os választásokra. A kommunisták vezetése alatt álló, a nagy tömegeket képviselő demokratikus pártok arcvonala döntő győzelmet aratott. Teljesen új összetételű és jellegű parlament alakult, s hasonlóképp megújultak a megyék, városok, községek vezetőségei is. Történelmünkben először került sor arra, hogy az Országháztól le a kicsiny falvak képviselőtestületéig a munkások, földművesek, fölvilágosult értelmiségiek jussanak többségre, s a haladás, a népérdek, a korszerűség irányába lendítsék előre állami életünket.

A következő választás már egészen más gazdasági, társadalmi helyzetben, sajátos körülmények között zajlott le. Megdőlt a monarchia, távozott az országból a király, a polgárság és a megmaradt földesúri elemek legerősebb támasza, megalakult a népköztársaság, kiakolbólították a kormányból a nagyburzsoázia képviselőit, Tătărăscut és Alexandrinit, egyesült a két munkáspárt, létrejött a dolgozók egységes, marxi—lenini pártja, amely az ország vezető erejévé lett — ezzel szemben a polgári pártok ereje és befolyása minimálisra csökkent —, s e föltételek között az újonnan megválasztott Nagy Nemzetgyűlés, valamint a megyei, városi és falusi néptanácsok hozzáláthattak a tömegek régi álmainak, évszázados törekvéseinek a valóra váltásához. Ezek után pedig minden egyes új választás a szocializmus építésének, a népi állam erősítésének, áldozatos munkánknak egy-egy lépcsőfokát, magasabb szintre emelését jelezte.

Ebben az értelemben a közelgő választások az előzőkhöz hasonlatosak: ugyancsak sajátos helyzetben tartatnak meg, olyan időpontban, amikor országunk fejlődése eredménydús szakaszt hagy maga mögött, és még jelentősebb emelkedők felé irányul. Eme sajátosságokat két tényező fémjelzi: az első — mondhatni — visszafelé utal és összegez, fölmutat, a második viszont előre mutat, törekvéseket, irányelveket vázol.

Az első tény az, hogy fél évvel ezelőtt ünnepeltük fölszabadulásunk 30. évfordulóját. Hogy mit értünk el e három évtized — egész emberöltő — alatt, arról az elmúlt hónapokban többször is írtunk, beszámoltunk, elmélkedtünk. Ezúttal csupán arra emlékeztetnénk, hogy akár a globális acéltermelés, cementgyártás vagy könyvkiadás, akár az egy főre jutó évi nemzeti jövedelem, cukorfogyasztás vagy lábbelivásárlás oldaláról is elemezzük teljesítményeinket, kiderül, hogy azok többszörösen — nem egy vonatkozásban tízszeresen, tucatszorosan — haladják meg a fölszabadulás előtti idők arányszámait. Elmondhatjuk tehát, hogy amikor annak idején a háborúverte, ellenségdúlta félromos országban a demokrácia hívei — élükön a kommunistákkal — nekigyűrkőztek az országépítésnek, s azt hirdették, hogy az új rendszerben évszázadok lemaradását hozzuk be évtizedek alatt, akkor — igazuk volt. Bizakodásuk, reménykedésük indokoltnak bizonyult. A minden tekintetben Európa-széli, haladásperemi félfeudális Románia ma, szocialista országként, erős és sokoldalúan fejlődő állammá vált; gondoljunk csak a más államoknak nyújtott gazdasági, tudományos-műszaki segítségre vagy a nemzetközi kereskedelemben, diplomáciai életben betöltött szerepünkre.

Az eddig elért eredményeket összegezte a párt novemberben megtartott XI. kongresszusa, és határozta meg további föladatainkat. A kommunisták e magas fóruma több vonatkozásban is döntő jelentőségű dokumentumokat vitatott meg, fogadott el — az egész ország népének bekapcsolódásával folytatott eszmecsere nyomán —, s mondhatni újabb emberöltő fejlődésének körvonalait vázolta fel.

Érdemes e dokumentumok fölött elgondolkodni.

Fél éve, hogy közzétették a párt programjának tervezetét. Azóta megvitattuk és elfogadtuk. De a kidolgozás, vitára bocsátás, a véglegesítés és megszavazás csupán a kezdet, ezután következik a neheze, a valóra váltás. De az eltelt fél esztendő is nyújt már bizonyos támpontot abban a tekintetben, milyen lesz a program jövőbeli „élete", miként befolyásolja egész tevékenységünket, magatartásunkat, gondolkodásmódunkat. Már az eddig megjelent hozzászólások, kiegészítések, megjegyzések, értelmező tanulmányok, hazai és külföldi nyilatkozatok kiemelik a program gazdag, átfogó, sokrétű jellegét, mélyretörő elméleti alapvetését, világos jövőbelátását s nem utolsósorban pártunknak azt a készségét, hogy a marxizmus—leninizmus elvi igazságait a hazai körülményeknek megfelelően, a mai világhelyzet ismeretében és a tudomány legkorszerűbb vívmányainak megfelelően alkalmazza. Az az élénk vita-tevékenység, amelyet a programtervezet

közzététele még a nyáron elindított, nyilván termékenyítően hat majd nemcsak a filozófiai, ideológiai, politikai kérdések tisztázására, hanem az alkalmazott tudományokban végzett kutatásokra éppen úgy, mint a gyakorlati termelőmunkára avagy a népművelésre.

A pártprogram megállapítja, hogy az előttünk álló időszak a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének, valamint a kommunizmus elvei szerinti világteremtés kezdeteinek történelmi kora. E nagy vívmányokat, reményeket méhében hordozó jövő gazdasági elképzelései öltenek testet a XI. kongresszuson elfogadott távlati irányelv-összegezésben. Ismeretes, hogy az irányelvek az eddigihez képest mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben alapvetően új előírásokat tartalmaznak. Egyfelől az ipar, mezőgazdaság, közlekedés vagy lakásépítés üteme még inkább fölgyorsul, másfelől viszont a gazdaságfejlesztés fő jellemvonása lesz a tudomány eredményeinek, ajánlásainak, eljárásainak széles körű alkalmazása, a belterjes fejlesztés módszereinek hatékony bevetése.

E tervek, előirányzatok, elképzelések valóra váltását pedig minden bizonnyal elősegíti az a tény, hogy pártunk határozott és világos eszmeiségű törvénykönyvben határozta meg a kommunista erkölcs és méltányosság elveit.

A távlati tervek, előirányzatok előterében azonban kapunkon kopogtat a jelen. Pártunk Központi Bizottsága múlt esztendei utolsó teljes ülésének javaslatára a Nagy Nemzetgyűlés megszavazta az ez évi egységes gazdasági-társadalmi tervet. E helyütt csupán azt jeleznők, hogy ez a tervezet az 1971—1975-ös ötéves terv utolsó szakasza, de jóval nagyobb föladatokat tartalmaz, mint az eredeti kidolgozás. Nagyobbakat, mert az idő előtti teljesítésére indított mozgalom máris szép eredményeket szült, jelentős nagyüzemek, építőtelepek, mezőgazdasági egységek teljesítették öt évre szóló tervüket négy év alatt, s ennek eredményeként immár előnyre, többletre tettünk szert. Ebben az évben dől el azonban végérvényesen, hogy miként zárjuk mostani ötéves tervünket, mire vezettek a versenyek, vállalások, fölajánlások.

Nem folytatjuk a fölsorolást. Elég is ennyi, hogy jelezzük, milyen történelmi helyzetben kerül sor a választásokra. Az erre vonatkozó törvénytervezet, az eszközölt alkotmánymódosítások, a szervezési intézkedések, valamint az új elvek — például az, hogy két vagy több jelölt között lehet majd választani — arra vallanak, hogy különös gonddal, alapossággal készítik elő a választást. Különös gonddal avégett, hogy az újonnan megalakuló testületek ne nélkülözzék a nagy föladatokhoz méltó felelősségérzetet vagy a szükséges szakértelmet, akárcsak a megifjodásban rejlő lendületet vagy a választók bizalmát. Olyan embereket válasszunk — mutatott rá Nicolae Ceauşescu elvtárs —, akik eddig kifejtett munkásságukkal, életvitelükkel rászolgáltak arra, „hogy a községeket, városokat és megyéket irányítsák, hogy képviselők legyenek a Nagy Nemzetgyűlésben, hogy döntsenek országunk fejlesztéséről, hazánk bel- és külpolitikájáról".

A pártprogram, a kommunista etika és méltányosság törvénykönyve, valamint a gazdasági előirányzatok messzi távra szólnak. Alapvetésüket azonban most kezdjük meg, az idén választandó vezetőséggel. És eltelnek majd évek, évtizedek, de az idei vetés eredményei még mutatkozni fognak. Ki tudja, ki éri meg közülünk az újabb emberöltőt? Bizonyos azonban az, hogy majd az évezred végén az akkoriak úgy gondolnak vissza napjainkra, a mi cselekedeteinkre, a kidolgozott dokumentumokra, irányelvekre, ahogy mi tekintünk vissza — tisztelettel és elismeréssel — azokra, akik negyedszázaddal, vagy 28—30 évvel ezelőtt, szocialista hajnalunkon már a mai kor föladataira is gondoltak, s a mi javunkra is munkálkodtak.

D. G.

ADRIAN POPESCU

Márciusi fénykörök

Gyermekkorom emlékei közé tartozik a fekete tussal, kissé sután megrajzolt Nap, amely felhívta az embereket, hogy szavazzanak a Népi Demokrácia Frontjára. Az NDF mágikus kezdőbetűk voltak, értelmüket a következő évek rendre kibontották, azok az esztendők, amelyek mindegyike a nemzet győzelmét hozta az útkezdet elkerülhetetlen nehézségei fölött. Bizonyára tavasz volt akkor, rügyfakasztó tavasz, nem emlékszem, nem tudom, hogyan rügyeztek az ágak, miként fénylettek a türelmetlen kezektől leszakított hajtások, miképpen erősödtek meg a hangok a kristálytiszta légben nagyszerű kórusokká, nem voltam tanúja, nem voltam szemlélője, nem voltam ott a tömegben, hogy tágra nyílt szemmel megtanuljam, hogyan készül a történelem, akkor még egyáltalán nem is léteztem. Csupán a fekete tussal vagy nyomdafestékkel rajzolt Nap (amelyet nehéz vagy éppenséggel lehetetlen volt letörölni) létezett egyszerű, lényeggé sűrült alakjában, naiv kozmogóniai ábraként a fehér mészfelületen. Annak jeleként, hogy forintos csata zajlott le. Szemem őszinte csodálkozással fedezte fel a falon, a ház homlokzatának érdes burkolatán.

Nem tudom, milyenek voltak, akik azokban a napokban szavaztak, milyen volt öltözetük, nem tudom, milyen mozdulatba lendült karjuk, nem tudom, hogy havazott-e még, vagy talán a hésziodoszi *Munkák és napok* jelentős tavasz-eleje, a szabad légkörben végzett fáradhatatlan munkálkodás időszaka volt. Csupán néhány dolog az, amit mai életkorom mégis elképzel, mint egyetlen néző az egyedi híradóra az emlékezet sötétkamrájában.

Március 9-én ismét felidézzük az első választások történelmi hangulatát. Ünnepi jelleget kölcsönzünk egy dátumnak, amely másképpen névtelenségre volna ítélve. A szélviharok és esőzések, a hóhullások és verőfények ciklikus mozgásához hasonlóan a március érzékeny anyagba rajzolja bele képmását: népünk tudatába. 1975. március 9-én a Szocialista Egységfront jelöltjeire adott szavazatunk teljes egyetértésünket fejezi ki a mával, jelenkori történelmünkkel, amelyet nem jelszavakkal álcázott személyes absztrakciók és érdekek alakítanak, mint a „történelmi" pártok idején, hanem egymáshoz közel álló és valóságos, derék és tevékeny emberek munkálnak ki az egész köz javára, Románia előrehaladásáért a kommunizmus felé. Szocialista demokráciánk bizonyságaként a nagynemzetgyűlési és néptanácsi választások újabb alkalmat adnak arra, hogy a hazánk minden sarkában élő dolgozók kifejezhessék akaratukat, bár ez nem pontos megfogalmazás, hiszen Románia inkább kör alakú, akár egy hegyi tó, amely harmatcseppként csillog egy havasi erdő lábánál.

Könnyen felidézem emlékezetemben ezt a tavaszt, amely csillagászati számítás szerint március 21-én, de ama különös kalendárium szerint 9-én kezdődik, s amelyet jelképek és folytonosságok állandó felkutatására indult lelkünk és emlékezetünk fedezett fel. Márciusban — a fővárosban vagy az édes harangszavú Putnán, Temesváron vagy a Nyugati Érchegységben — díszes kandeláberekkel kivilágított nagy termekben vagy szavazóközpontokká átalakított egyszerű osztálytermekben, hajdani udvarházakban, amelyek ma mezőgazdasági gépésziskoláknak nyújtanak otthont, vagy kagylózúgású amfiteátrumokban mindnyájan ott állunk majd az urnák előtt, arcunkon a megilletődés láthatóan rejtett jeleivel.

Márciusban, mondom, amikor az esztendő fénykörökbe lép, a csillagok tükre a télutó fagyos napjai után simává tisztul, március elején, kilenc nappal kezdete után nemzeti ünnep készül. Egy új évszak nyitányaként.

MÁRKI ZOLTÁN

LÍRAI AGITÁCIÓ VÁLASZTÁSKOR

Teremtsük újjá ezt a napot,
teremtsük újjá, hisz nem hasonlíthat
csak önmagára teljes életében.
Teremtsük újjá ezt a napot
reggeltől estig megszakítás nélkül
tűnődéseivel, munkáival,
teremtsük újjá, mert ez a sorsa,
mióta meglátta a napvilágot.
Teremtsük újjá éjszakáját szintén,
egyetlen hangulatát se feledjük,
bármelyik pillanat fontos lehet.

Teremtsük újjá ezt a napot
és a többit is egészen,
minden napot teremtsünk újjá,
egy se maradhat ki.
A történelem vállára emelte
e földet mindenestül,
vállalta több ezer éven át.
Most mi vesszük vállunkra
az országot történelmével együtt,
mi visszük mindenestül előre.
Rá szavazunk mindannyian,
és sorsot választunk egyúttal.

VIRGIL TEODORESCU

SZAVAZZ!

Arra, ki a mezőkön, ha eljön a tavasz,
a magból felnöveszti lágy bélű kenyerünket,
aki kerteket ápol, gyümölcsöket ültet —
szavazz!

Arra, ki két kezével és elméjével alkot,
lelket lehelve abba, mi eddig holt anyag volt
— az üzemek, a gyárak merész munkása az —
és aki annyi éve nemesen küzd a népért,
az ereiben mégsem érez csorogni kék vért;
arra, ki napról napra teremt sohase látott
dolgokat s épít egy szép, lenyűgöző világot —
szavazz!

Arra, ki a tudásban egy fényes új szakasz
útjára lép s kigyújtja itt nálunk azt a fáklyát,
amelynek lángolását földszerte megcsodálják;
arra, ki napsugárból tündöklő lobogót fon
és győztesen kitűzi hajnalban a hegyormon —
szavazz!

A békére, amelyet nemcsak vágysz, de akarsz,
és rá, aki az ország választott vezetője,
akit híven követve haladunk mind előre
a pártkongresszus által megtervezett igaz
emberség korszakába, a boldogabb jövőbe;
a nép, a dolgozó nép újabb diadalára
és aki erre sarkall, a kommunista pártra,
a végső győzelemre, amely felé kitárja
szívünket ez a zengve megpezsdülő tavasz —
eredj te is, szavazz!

VERESS ZOLTÁN fordítása

SZÁSZ JÁNOS

A VÁLASZTÁSRÓL

Az igazság tárgyszerű
BRECHT

Mindig választani kell,
leginkább gyakorlati dolgok között:
búzát vetünk vagy árpát;
erre térünk, vagy arra vágunk át,
ha ismerőseinkhez sietünk;
színes vagy fehér inget vásárolunk;
kibernetikára adjuk-e fejünket,
vagy a költészetre.

Mindig választani kell,
leginkább szelíden vitatkozó
utak-módok között, de sokszor
egymásra vicsorgó ellentmondások
vonzterébe jutva: a fasizmus alatt
a becsület és a barbárság,
az élet és a halál,
vagy csak a néma tiltakozás
és a fejbólintás között
(bármilyen bonyolult áttételek
során, látszatok ellenére vagy éppen
áldozatok árán)
kellett választani.

Mindig választani kell,
s akárhogy is, a választás
a gondolkozás útja a cselekvésig,
az elvont lehetőségtől
a gyakorlati valóságig.
Mindig választani kell.

Új társadalmi létezésmódot
választottunk, de továbbra is, percenként,
talán még álmunkban is, választanunk
kell a szocializmusra káros vagy
hasznos lehetőségek között.
Másfajta, vértelen harcra gerjesztő
ellentmondások vonzterébe jutva,
rövidebb lett az út a
gondolattól a cselekvésig,
a földtől a világűrig,
az embertelenségtől az emberig.
Mindig választani kell,
s még a legegyszerűbb dolgok között is
a szükséglet, a tapasztalat, az érdek
és a tudomány, vagy akár a szemmérték
s az ízlés sugallatára választunk,
s így emberi mivoltunkra
szabjuk a lehetőségeket.
Az urnák előtt
a kommunistákat, nem a bürokratákat,
az önzetleneket és nem az önzőket,
a mindenfajta munkásokat és nem a
léhűtőket,
az atomfizikusokat, nem a jósnőket,
a nevető embereket és nem a sótlan
feszengőket,
az orvosokat és nem a diplomás
kuruzslókat,
a nyughatatlanokat, nem a legyintőket
választjuk —
vagyis a szocializmust.

MAJTÉNYI ERIK

SZONETT EGY FALRAGASZRA

Választási plakát az utcasarkon,
színei mintha szertehúzódnának —
tekintetem papíron, falon áthat,
s fölgomolyog egy negyvenhatos alkony.

Roskadó térdű kerítések vártak
fázós telkek s az ösvény közt kanyargón,
s fölfehérlett meszelő-vonta rajzon
őszi álma egy eljövendő nyárnak.

Mit őriztek azok a kerítések?
Deres rögöt, buckás, bogáncsos rétet...
De jelszavunkat hordva már kihúzták

Magukat kissé — persze nem úgy, mint e
palotasor, mely fényekkel behintve
szegélyezi tán ugyanazt az utcát.

Negyedszázados a Steaua

Bizonygassuk-e, miként szokásos, hogy 25 év nagy idő egy folyóirat életében, ha arra gondolunk, hogy régente nálunk — vagy a tőkés világban napjainkban is — lapok jönnek, lapok mennek, s a kérészéletűség az átlagéletkor? Bizonygassuk-e, hogy létrejötte óta a Steaua mindenben igazolta a hozzá fűzött várakozásokat, hogy az ország szellemi életében sajátos színfoltot képviselő orgánum?

A sablonos kifejezéseknél, a szokványos évfordulói felköszöntő jelzőknél és megállapításoknál a Steaua többet érdemel. Mert többre vállalkozott, és többet ért el. A lap úgy kolozsvári, úgy tükrözi a város és messzi vidéke szocialista fejlődését, úgy tudott sajátos couleur locale-t fölvenni, az országosan ismert írók mellett úgy vonultat föl friss erőket, a helyi irodalmi hagyaték ápolását úgy képes végezni, hogy ugyanakkor az egész román irodalmi életet gazdagította, és nem csupán helyi színekkel, ízekkel, hanem minden tekintetben értékes alkotásokkal, jelentős íróegyéniségek kinevelésével, országos és egyetemes emberi kérdések fölvetésével.

A Steaua az évek során a műfordítás egyetemévé nőtte ki magát. Igen gazdag az anyag prózában, de különösen versben, amit a világirodalom javából románra átültetett, folytatva ezúton is egyfelől a régi, nagy folyóiratok hagyományát, másfelől viszont pótolva a régi korok mulasztását, teljesítve egy olyan föladatot, amelyre valójában csak a szocialista korszak kulturális politikája adott lehetőséget.

Megjegyzendő, hogy ebben a tiszteletet érdemlő tolmácsolási folyamatban a magyar irodalom méltó helyet kapott, s a lap ily módon is szolgálta a román nép és az együttélő nemzetiségek közeledésének, jobb megismerésének ügyét.

KORUNK

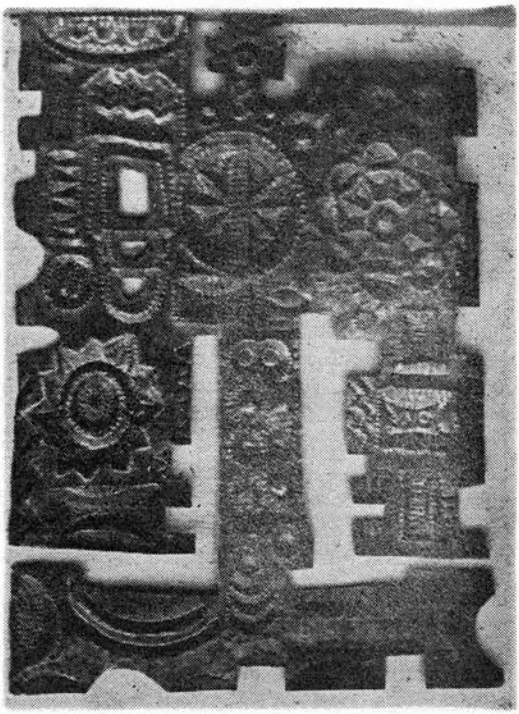

Kozma István: Madár

RADU FLORIAN

A szocialista állam és demokrácia marxista elméletének néhány vonása

A szocializmus építésének egyik alapproblémája a szocialista társadalom politikai rendszerének kialakítása, más szóval a politikai viszonyok funkcionalitásának biztosítása. Felfogásunkban a *szocialista politikai rendszer* azoknak a viszonyoknak a rendszerét jelenti, amelyek egyrészt a) a többi társadalmi réteggel szövetséges munkásosztály társadalmi funkcióját érvényesítő *államhatalom* és a dolgozók különböző kategóriáinak érdekeit képviselő *társadalmi-politikai szervezetek;* másrészt b) az *állampolgárok* és a *politikai intézmények* között alakulnak ki.

Az új típusú szocialista politikai viszonyok kialakításának elsődleges fontossága az új társadalmi rend egyetemes összefüggésrendszerében betöltött sajátos szerepükből ered. Ez a szerep a társadalom mint egységes rendszer fejlődésfolyamatainak irányításában és szabályozásában áll. Ezen túlmenően: az új társadalmi rend sajátossága, hogy a politikai viszonyok hatásköre kiszélesedik; a politikai rendszer megnövekedett szerepre tesz szert a társadalom valamennyi részrendszerének működésében.

A szocialista társadalomnak ez a sajátossága a rendszer spontán működésének meghaladására vonatkozó objektív követelményből fakad. *A társadalom mint globális rendszer kombinációs fokának emelkedése,* vagyis az egyes részrendszerek, valamint ezek különböző alkotóelemei közötti kölcsönhatási és átfedési viszonyok elmélyülése olyan tudományos társadalomvezetést tesz szükségessé, amely a globális rendszer sajátos dialektikájának megismerésére alapoz.

Az új társadalom szóban forgó sajátossága hozza létre a politikai rendszer projektív szerepét, amely biztosítani hivatott a globális rendszer általános előrehaladását.

A politikai szféra megkülönböztetett jelentősége abban áll, hogy eszközül szolgál a társadalmi viszonyok különböző részegyütteseinek kiépítéséhez és fejlesztéséhez. A politikai rendszer működése úgy hat ki a többi részrendszer működésére, hogy egy adekvát politika optimalizálni képes a társadalom egészének építési és fejlesztési folyamatát, míg egy — akárcsak bizonyos vonatkozásaiban — helytelen politika súlyos működési zavarokat és torzulásokat idézhet elő más részrendszerek viselkedésében.

Más szóval az adott gazdasági és osztályviszonyokból származó politikai viszonyok ösztönzik és meghatározzák a társadalom egész fejlődését csakúgy, mint saját tökéletesedésük folyamatát.

Noha ezt a marxista gondolkodás keretében régóta vitatják, a szocialista politikai rendszer — és ezen belül a szocialista állam — meghatározó jellemvonásainak problémája mit sem veszített időszerűségéből. A szocialista építés tapasztalatainak fényében, a szocialista társadalom elméletének szempontjából létfontosságúnak tűnik az az erőfeszítés, amely a politikai viszonyok funkcionalitásával kapcsolatos problémák fogalmi tisztázását célozta.

A Román Kommunista Párt Programja megkülönböztetett figyelmet szentel a politikai rendszer működésével kapcsolatos problémáknak. Elemzi azokat a főbb irányokat, amelyekben az állam tevékenységét és a szocialista demokrácia formáit a jövőben tökéletesíteni kell.

A szocialista politikai rendszer kérdéskörének egyik alapösszetevőjét *a szocialista állam osztályjellegének,* más szóval politikai szerepének problémája alkotja.

Köztudott, hogy a marxizmus felismerte az állam osztályjellegét, vagyis azt, hogy az állam egy osztály uralmának eszközéül szolgál, amelynek segítségével rákényszerítheti érdekeit és akaratát a társadalom többi osztályára. Marx és Engels már a Kommunista Párt Kiáltványában megfogalmazta: „A politikai hatalom voltaképpeni értelmében valamely osztálynak egy más osztály elnyomására szolgáló szervezett hatalma" (Marx—Engels *Művei* 4. 460.).

Történelmi szempontból az állam az egymással szemben álló osztályok közötti antagonista ellentétek terméke; olyan eszköz, amelynek segítségével a gazdaságilag uralkodó osztály rákényszeríti érdekeit a kizsákmányolt osztályokra, és így elnyomott osztályokká teszi őket. Engels hangsúlyozta, hogy a gazdaságilag uralkodó osztály „politikailag is uralkodó osztállyá válik, s ekképpen az elnyomott osztály fékentartásának és kizsákmányolásának új eszközeire tesz szert" (Marx—Engels *Művei* 21. 152.); hogy az állam „az elnyomott, kizsákmányolt osztály fékentartására szolgáló gépezet" (uo. 155.).

Lévén erőviszonyok megnyilvánulása és eszköze, amelyben és amelynek révén egy osztály alárendel más osztályokat, az állam szükségszerűen erőszak és kényszer alkalmazásához folyamodik. Ilyen értelemben írta Lenin: „Az erőszak módszerei változtak, de mindenkor, amikor volt állam, minden társadalomban megvolt azoknak az embereknek a csoportja, akik kormányoztak, akik parancsoltak, uralkodtak, és a hatalom megtartása céljából a fizikai kényszer apparátusával, erőszakszervezettel rendelkeztek." (Lenin *Összes Művei* 39. 69.)

E meghatározó ismérvekkel összefüggésben meg kell jegyezni, hogy a szocialista állam az antagonista osztályokra tagolt társadalmakétól gyökeresen különböző történelmi szituáció terméke; *új* osztályviszonyok, *új* érdekek és társadalmi célok eszköze. Ezen új elemek szükségessé teszik *az állam marxista definíciójának és a probléma tárgyalására szolgáló fogalmi apparátusnak a továbbfejlesztését.*

A munkásosztálynak a középrétegekkel való szövetsége alapján a szocialista állam — a proletárdiktatúrát is beleértve — osztályjellege új jelentést kap. A szocialista állam a politikai hatalom gyakorlásának *új* módja.

A szocialista állam első, proletárdiktatúra néven ismert formája a hatalom forradalmi átvételének eredménye a munkásosztály és a vele szövetkezett középrétegek által. A politikai (állam-)hatalom átvétele ennek az osztályszövetségnek a műve, és nem is lehet más. Éppen ezért az új államnak meg kell testesítenie ezt a szövetséget, vagyis a munkásosztálynak szövetségeseivel közösen kell gyakorolnia a hatalmat. A szövetséges rétegekkel közösen gyakorolt munkáshatalom az összes dolgozó rétegek érdekeit figyelembe veszi; mint ezek közös akarata nyilvánul meg.

Kezdeti formájában a szocialista állam inherens módon erőszakszerv, melynek segítségével a szövetkezett forradalmi erők rákényszerítik a tőkésosztályt, hogy elfogadja a társadalom forradalmi átalakítását. Ez a szocialista forradalom létrehozta új osztályviszonyokat kifejező proletárdiktatúra *alapvető sajátossága.* A proletárdiktatúra állama a szocializmust építő forradalmi erők szövetségének uralmi eszköze a burzsoázia fölött.

A munkásosztály a szocialista állam, tehát a proletárdiktatúra keretében is központi helyet, *vezető szerepet* tölt be. A vezető szerep nem jelent kiváltságos pozíciót a társadalomban és az állam keretében; nem vonatkozik a szövetséges rétegek fölötti uralomra. A munkásosztálynak a szocialista társadalom politikai viszonyaiban betöltött vezető szerepe abban áll, hogy az ő következetesen szocia-

lista osztályérdekei szolgálnak az állami tevékenység és ennek révén a szocialista építés alapjául.

Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a munkásosztály vezető szerepe feltételezi szövetségesei érdekeinek egyenlő alapon való figyelembevételét. Enélkül nem tudná ezeket a rétegeket bevonni az új társadalmi rend építésébe, ami súlyos működési zavarokat, sőt válságot idézhetne elő a társadalom fejlődésében.

A szocializmus építésének különböző szakaszaiban a munkásosztály és szövetségeseinek bizonyos rétegei között keletkező ellentétek nem kényszer útján, hanem az érdekközösség helyreállításával, az érdekek konvergenciájának kiszélesítésével oldódnak meg.

A tőkésosztály felszámolásával egyidőben a szocialista állam megszűnik az osztályuralom eszközének lenni, tehát a továbbiakban nem alkalmazható rá az államot elnyomó gépezetként meghatározó marxista definíció.

Az antagonizmusok megszűnésével, az osztályviszonyok szocialista átalakításával párhuzamosan természetszerűleg módosulnia kell az állam funkciójának is. Saját tapasztalatunk bizonyítja annak szükségességét, hogy az említett feltételek között az állam elnyomó funkciói a rend, a törvényesség és a szocialista vívmányok megőrzését biztosító *védelmi funkciókká* alakuljanak át. Egyidejűleg módosul az állam többi funkciója is módszerei és fontossága tekintetében; olyan funkciók kerülnek előtérbe, amelyek a kezdeti szakaszban elhanyagolhatók voltak.

Ez nem jelenti a kényszerítő funkciók teljes megszűnését: az állam továbbra is érvényt kell hogy szerezzen a társadalmi viszonyok működését szabályozó bizonyos normáknak. A szocializmust építő osztályszövetség érdekeit kifejező normák áthágása esetén jogi büntetés formájában működésbe lép az államhatalmi kényszer.

A kényszernek ez a típusa azonban különbözik a *megtorló kényszertől,* amely az egyes osztályok politikai és társadalmi egyenlőtlenségén alapul, és az egyik osztályt alárendeli a másiknak. A megtorló kényszer tárgyai uralt, alárendelt, elnyomott — és az esetek többségében egyszersmind kizsákmányolt — osztályok, amelyek arra törekednek, hogy javukra módosítsák a társadalmi erőviszonyokat; hogy megszerezzék vagy visszaszerezzék a politikai hatalmat.

Ezzel szemben az országunkban jelenleg — a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában — alkalmazott államhatalmi kényszer az osztályok gazdasági, társadalmi és politikai egyenlőségén alapszik, és konvergens érdekeik védelmét szolgálja, tudatosan kifejezett akaratuknak megfelelően. A kényszernek ez a típusa a legkisebb mértékben sem zárja ki, hanem ellenkezőleg *feltételezi* a szocialista demokráciát.

Mindebből következik, hogy a szocialista államot — kezdeti szakaszának meghaladása után — úgy kell meghatároznunk, mint *a főbb társadalmi osztályok által a szocializmus sokoldalú fejlesztése és a kommunizmusra való áttérés érdekében felhasznált eszközt.*

Egyébként csakis az így felfogott szocialista állam teremthet a szocialista demokráciára jellemző viszonyokat; ugyanis a szövetséges osztályok együttműködése a szocialista építés problémáival kapcsolatos véleményeik és álláspontjuk állandó szembesítése folyamán kidolgozott közös politika alapján valósul meg.

Ily módon körvonalazódik a szocialista politikai rendszer funkcionalitásának egy másik létfontosságú kérdése: a *szocialista demokrácia* problémája, amely a szocialista állam osztályjellegéhez hasonlóan régi és érdekfeszítő vita tárgya a marxista és szocialista gondolkodás történetében.

A szocializmus meghatározásánál fogva a kizsákmányolás minden formájának megszüntetését, mindenfajta politikai és kulturális elnyomás felszámolását jelenti. A demokrácia tehát szükségszerű alkotóeleme az új társadalmi rendnek. A szocializmus csak akkor tudja létjogosultságát igazolni, ha bevezeti a társa-

dalmi szuverenitást, vagy — Marx szavaival — „a termelők önkormányzati rendszerét".

A párt Programja ebben a szellemben szögezi le, hogy a szocialista demokrácia fejlesztése „objektív szükségszerűség a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésében és a kommunizmusra való áttérésben", hogy „a párt megteremti a legjobban megfelelő szervezeti kereteket ahhoz, hogy az egész nép tevékenyen részt vegyen a társadalom vezetésében, a párt és az állam kül- és belpolitikájának kidolgozásában és valóra váltásában".

A szocialista demokrácia előfeltételei — az állam új osztályjellege, a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a kizsákmányolás megszüntetése — elengedhetetlenek egy hiteles társadalmi szuverenitás, a polgárinál magasabb rendű demokrácia megteremtéséhez. Ez nem jelenti azt, hogy a szocialista demokrácia ezen előfeltételek alapján automatikusan megvalósul. Amint azt a Program hangsúlyozza, a szocialista társadalom magasabb rendű lehetőségei nem önmaguktól fognak valóra válni, hanem egy, a társadalmi fejlődés irányvonalainak és követelményeinek megfelelő tudatos tevékenység eredményeként.

A szocialista demokrácia a politikai viszonyoknak — vagyis a különböző politikai intézmények közötti, a politikai intézmények és a társadalmi osztályok közötti és végül a politikai intézmények és az állampolgárok közötti viszonyoknak — csakis olyan típusú funkcionalitásában nyilvánul meg, amely biztosítja az összes társadalmi osztályok és rétegek tevékeny részvételét *a politikai döntéseknek* nemcsak végrehajtásában, de meghozatalában is. A szocialista demokrácia kritériumául e részvétel mértéke és módja szolgál. Csak ha a társadalom összes tagjai alanyi minőségben vesznek részt a politikai tevékenységben, biztosíthatják akaratuk érvényesítését, valósíthatják meg az állam és más politikai szervezetek fölötti társadalmi osztályok és rétegek tevékeny részvételét *a politikai döntéseknek* nemcsak vetkezőket írja a politikai szabadságról: „A szabadság abban áll, hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék..." (Marx—Engels *Művei* 19. 25.)

Ennek a célkitűzésnek a valóra váltása egyszersmind *a szocialista társadalom osztályai és politikai szervezetei közötti viszony sajátos struktúrájának a létrehozását jelenti.*

A társadalom osztályai az állam bizonyos reprezentatív szerveit, bizonyos politikai intézményeket bíznak meg a hatalom közvetlen gyakorlásával. Ezen intézmények működési módjában rejlik mindenekelőtt a szocialista demokrácia, anélkül hogy teljes tartalma erre korlátozódna. A szocialista demokrácia megteremtése és fejlesztése egy olyan viszonyrendszer, olyan politikai és szervezeti keretek létrehozását feltételezi, amelyek képesek a legváltozatosabb formában biztosítani a dolgozók részvételét a döntésekben, valamint a politikai és kormányzási szervek társadalmi ellenőrzésében.

A szocialista demokrácia mint egy új politikai viszonyrendszer sajátos funkcionalitása továbbviszi a demokrácia hagyományos normáit és szervezeti formáit, de ezeket olyan újakkal kell kiegészítenie, amelyek sajátosan jellemzik a társadalmi és politikai önkormányzatot, a tömegek részvételét a társadalom vezetésében. Ilyen összefüggésben az új demokratikus elvek és formák bevezetése szükségszerűségként jelenik meg a szocialista demokrácia megteremtésében.

Hosszú időn át a folytonosság mozzanatának alábecsülése, a képviseleti demokráciára jellemző formák és elvek átvételi lehetőségének a tagadása sok nehézséget okozott a szocialista demokrácia kialakításában. A parlamentáris intézmények olyan fontos működési normáitól tekintettek el sok esetben, mint a végrehajtói hatalom fölötti ellenőrzés, a főbb törvényhozói okmányok jóváhagyása a képviseleti szervek által, a végrehajtó és közigazgatási hatalom intézményei tevé-

kenységének nyilvános parlamenti megvitatása, a parlamentáris bizottságok aktív szerepe, noha ezek a szocialista demokrácia keretében új jelentést kapnak azáltal, hogy a hatalmi szervek fölötti társadalmi ellenőrzés szerepét töltik be. Hasonlóképpen a marxista gondolkodásból következő bizonyos új normákat sem alkalmazták maradéktalanul. Gondolunk itt az olyan elvekre, mint a politikai képviseleti szervek felelőssége választóik előtt, a képviselők felelőssége a választópolgárok előtt, visszahívhatóságuk stb.

Az államhatalom felsőbb szerveinek tevékenységében a IX. kongresszus óta beállt javulás éppen az említett normák széles körű és következetes alkalmazásának köszönhető, ami megint csak azt bizonyítja, hogy ezek alapfeltételei a döntési folyamat demokratizálásának. Ebben a szellemben irányozza elő a párt Programja a Nagy Nemzetgyűlés törvényhozó s ellenőrző funkcióinak elmélyítését, valamint a képviselők szerepének növelését a törvényhozó testület működésében.

A képviseleti szervek hatáskörének növelése, demokratikus mechanizmusainak tökéletesítése közvetlenül a szocialista demokrácia fejlődési folyamatait jelenti, mivel ily módon kiszélesedik a társadalmi osztályok hatalmi eszközeinek tevékenységi köre.

A szocialista demokrácia keretében sajátos szerep hárul a társadalmi osztályok és rétegek érdekeit képviselő társadalmi-politikai szervezetekre. A szocialista politikai viszonyok működésében a kommunista párt a vezető politikai erő szerepét játssza.

A kommunista párt vezető szerepe a munkásosztály történelmi küldetése valóra váltásának elsőrendű feltétele, mivel a munkásosztály mint forradalmi erő tevékenységét alapvetően meghatározza az a mód, ahogyan az őt öntudatosító és vezető kommunista párt ellátja funkcióit.

A szocialista demokrácia megteremtése szempontjából kivételes jelentőségű az a felfogás, amely a kommunista párt vezető szerepének gyakorlását és a pártnak a többi politikai intézménnyel való kapcsolatát irányítja. Éppen mert a szocialista demokrácia nem automatikusan jött létre, megteremtése annak a tevékenységnek az eredménye, amelyet a munkásosztály forradalmi pártja e koncepció alapján kifejt a társadalmi és politikai önkormányzat megszervezése érdekében.

A Program kiemeli, hogy a párt vezető szerepét olyan politikai viszonyként kell fölfogni, amelynek keretében az államhatalom szervei és a többi közügyi szervezet egyrészt a társadalom vitális középpontjának ismerik el a pártot, másrészt maguk is hozzájárulnak a szocializmus építési és fejlesztési politikájának kidolgozásához. A Program ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy „a párt nem cselekedhet a parancsolás módszereivel sem úgy, mint a társadalom felett álló szervezet", hogy a pártvezetést „nem kívülről kell gyakorolni, hanem a társadalmi, állami és gazdasági szervezeteken belül".

A párt vezető szerepe ilyen értelmezésben az a viszony, amelynek révén a pártpolitika nem felülről jövő kényszer formájában nyilvánul meg, hanem annak az osztályszövetségnek és osztályegyüttműködésnek a kifejezője, amelyben a munkásosztály a legkövetkezetesebb forradalmi erő. A párt által történő vezetés a szocialista demokráciának egyik meghatározó viszonya, mert feltételezi az összes társadalmi-politikai szervezetek állandó dialógusát, valamint a társadalmi osztályokkal folytatott dialógust a döntések meghozatalának folyamatában.

Ha a szocialista demokrácia meg akar felelni saját céljainak, új formákat kell kidolgoznia a tömegeknek a politikai vezetésbe való közvetlen bevonására. Ezt a szükségszerűséget Marx fogalmazza meg először a párizsi kommün elemzése kapcsán, és Lenin fogalmazza újra. A termelőerőknek a döntéshozásban való közvetlen részvételében Marx egyebek között a bürokratizmus kiküszöbölésének

biztosítékát fedezi fel. A párizsi kommün tapasztalatából kiindulva hangsúlyozza, hogy a szocialista állam működése nemcsak új politikai célok, de új kormányzási módszerek megjelenését is determinálja.

E szükségszerűséget követte hazánkban az az intézkedés, amely bevezette a gazdasági egységek és központok kollektív irányítását és ellenőrzését. A közvetlen demokrácia formájának kifejlesztése, a közgyűlések, a vállalati és intézményi dolgozók tanácsai és bizottságai szerepének növelése egyik központi célja lesz pártunk politikájának a társadalomfejlődés következő szakaszában.

Mint a tapasztalat bizonyítja, e szervezetek demokratikus működése feltételezi a konzultatív és döntési funkciók szerves egységét. Ez azt jelenti, hogy döntéseiknek tükrözniük kell az általuk képviselt emberek döntő többségének véleményét. A kollektív vállalatvezetés formái egy igen fontos közvetítő szerepet is betöltenek: közvetítésükkel a munkaközösségek részt vesznek a nagy horderejű társadalmi döntésekben. Nemcsak a munkaközösségeket közvetlenül érintő problémák kollektív megoldását biztosítják, hanem a társadalmi osztályok szervezett véleménynyilvánítását is a pártpolitika és a társadalom általános fejlődésének kérdéseiben. Más szóval ezek a szervezeti formák olyan fórumok, ahol a dolgozók közösségei megvitathatják a törvénytervezeteket és a központi hatalmi szervek egyéb döntéseit. A közvetlen demokráciának ezek a formái ily módon szervesen kiegészítik az államhatalom képviseleti szerveinek törvényhozó tevékenységet.

„Amikor tanácskozásról, a demokrácia kiszélesítéséről beszélünk — mondta Nicolae Ceauşescu elvtárs a megyei pártbizottságok és a Bukarest municípiumi pártbizottság első titkáraival és szervezési titkáraival az RKP KB-nál tartott tanácskozáson elhangzott előadói beszédében —, arra kell gondolnunk, hogy annak valóban mindennapi tevékenységünk jellegévé kell válnia. A tanácskozás, amikor fontos kérdésekről van szó, azt jelenti, hogy a kérdést alávetjük a pártszervezet szavazatának, a dolgozók közgyűlése szavazatának. Akkor tudjuk meg pontosan, hogy amit elhatároztunk, megfelel-e vagy sem a többség véleményének. Természetesen mindig akadnak olyan emberek is — és ez normális —, akik más véleményen vannak. De az általános demokratikus elvekből, szocialista demokráciánk elveiből kell kiindulnunk, amelyek előírják, hogy a határozatokat szótöbbséggel fogadjuk el, és ilyen módon kötelezővé válnak mindenki számára."

Ily módon körvonalazódik annak a lehetősége, hogy a képviseleti formákkal szervesen egybehangolják a döntésekben való közvetlen részvétel formáit; végső fokon a tanácskozás és a döntés össztársadalmi mechanizmusának a lehetősége.

Távlatilag a tömegkommunikáció fejlődése megkönnyíti és leegyszerűsíti e gépezet működését. A lehetőségek határain belül állíthatjuk, hogy egy távolabbi jövőben ez a mechanizmus lehetővé teszi a társadalomnak az összes lényeges döntések meghozatalának fórumává való átalakítását.

A szocialista demokrácia jelenlegi fejlődési szintjén sürgető probléma a bürokrácia és formalizmus kiiktatása, amelyek akadályozzák a képviseleti és részvételi formák eredményes működését, csökkentik az egész államapparátus tevékenységének hatásfokát.

A bürokratikus jelenségeket történelmileg meghaladni az őket kiváltó objektív és szubjektív okok megszüntetésével lehet. Ez — a Program álláspontja szerint is — a demokrácia állandó elmélyítésével, a döntéshozás folyamatának demokratizálásával, az államapparátus felépítésének egyszerűsítésével, a társadalomvezetés tudományos módszereinek bevezetésével, a helyi szervek kezdeményezésének ösztönzésével és autonómiájuk növelésével, valamint a társadalmi-politikai intézmények és szervezetek fölötti társadalmi ellenőrzés formáinak tökéletesítésével érhető el.

A politikai viszonyok demokratizálásában és a bürokrácia felszámolásában elsődleges jelentőségű az az elv, hogy az egész társadalmi tevékenységet a hatalmi szervek és az állampolgárok számára egyaránt kötelező törvényerejű normákra kell alapozni; ezeken kívül a politikai aktusoknak más alapjuk nem lehet.

A részvételi demokrácia formáinak kiszélesítése korántsem összeférhetetlen a döntések tudományos megalapozásának követelményével. Bármely szocialista típusú politikai döntés ellentétes egység, mert egyszerre alapoz a társadalmi determinizmus és a társadalmi osztályok — az előbbi megnyilvánulási formáival nem feltétlenül és semmiképpen sem automatikusan egyező — érdekeinek megismerésére és figyelembevételére. A politikai döntés csak annyiban szocialista opció, amennyiben *humanizálja* az objektív szükségszerűség megnyilvánulását azáltal, hogy figyelembe veszi a különböző osztályok, a dolgozók különböző kategóriáinak érdekeit és véleményét a véglegesítés előtt álló döntéssel kapcsolatban. Annál is inkább, mert ezen az úton magáról a determinizmusról szerzett ismeretek is kiegészülnek.

A szocialista demokrácia részvételi formái olyan keretet létesítenek, amely biztosítja különböző közösségek és társadalmi kategóriák egyik vagy másik problémával kapcsolatos érdekeinek és véleményének megismerését. Ezek a részvételi formák hozzájárulnak a különböző osztályok politikai tudatának fejlődéséhez; biztosítják a közügyek intézésével kapcsolatos érdekeltségük és felelősségük tudatosítását, ami végső fokon hozzájárul a sokoldalú társadalomfejlesztés folyamatának felgyorsításához. A politikai döntésekben való részvétel tudata jelentősen növeli a tömegek politikai aktivitását.

Ily módon a politikai döntések hatékonysága elválaszthatatlanul összefügg a részvételi formák fejlődésével. A hatékony döntés két ellentétes oldal egysége: egyrészt az intézkedések kötelező jellegében megnyilvánuló autoritáselv érvényesítése, másrészt az intézkedéseket alkalmazni hivatott közösségek tudatos csatlakozása.

Éppen ezért, noha a részvételi formák mechanizmusa meghosszabbítja a döntéshozás időtartamát, ez a döntés — megalapozottságát és hatékonyságát tekintve — magasabb rendű annál a döntésnél, amely gyorsaságát a demokratikus mechanizmusok kizárásának köszönheti. A bürokrácia tipikus ábrándja, hogy a problémák gyorsabban és hatékonyabban oldhatók meg a közvetlen demokrácia kizárásával. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy az ilyen megoldások a legtöbb esetben csak enyhítik, de nem küszöbölik ki a működési zavarokat; tényleges megoldás helyett csak elodázzák a megoldást.

A szocialista demokrácia megteremtésének és fejlesztésének folyamata élesen veti fel a politikai hatalom és a társadalom tagjai közti viszony problémáját, közelebbről azt a kérdést: milyen lehetőségeket biztosítanak a társadalmi és politikai viszonyok az egyének szabad megnyilvánulásának, önkifejezésének. A szocialista demokráciának talán mindenekelőtt az egyén jogai, a személyi szabadság területén kell felsőbbrendűségét bebizonyítania a polgári demokráciával szemben.

A szocialista demokrácia mint az állampolgárok és a társadalom szervezetei közötti viszonyok rendszere abban áll, hogy egyrészt a társadalom vezető szerveinek egész hierarchiája szigorúan tiszteletben tartja a személyi jogokat, másrészt a társadalom tagjai ugyancsak szigorúan betartják a törvényeket és az együttélési normákat. A szocialista demokrácia korántsem jelenti a fegyelem hiányát: a társadalomvezetés olyan rendszere ez, amely bizonyos, a társadalom tagjai által közösségileg elfogadott norma- és értékrendszer alapján áll, és így megkönnyíti a társadalom sokoldalú fejlesztését. A döntéshozás demokratizálása, a személyi szabadságok és jogok körének kiszélesítése és szerepének növelése a társadalmi-politikai viszonyok rendszerében megnövekedett felelősséget feltételez az egyének

részéről a társadalmi problémák megoldásában, a társadalom felfelé ívelő fejlődésének biztosításával kapcsolatban.

Tagadhatatlan, hogy a társadalom tagjainak beilleszkedése az új gazdasági és társadalmi-politikai viszonyrendszerbe számos torzulást eredményezhet. Ezeknek adminisztratív vagy jogi kényszer útján történő felszámolása csak akkor megengedett, ha társadalomellenes jellegük van. Ellenkező esetben egy új öntudat és viselkedésmód kialakítását célzó szociális-nevelő módszerek alkalmazásához kell folyamodni.

A szocialista demokrácia megteremtése és fejlesztése komplex történelmi folyamat során megy végbe, amely az új társadalmi rendszer valamennyi részrendszerét átfogja. A szocialista demokrácia fejlődése elválaszthatatlan az új gazdasági rendszer, az új osztályviszonyok, az új szocialista kultúra és tudat megteremtését célzó többi folyamattól. A politikai viszonyok demokratizálásával nem lehet addig várni, míg a gazdaság, a kultúra és az osztályviszonyok „kellő" fejlettségi fokot érnek el, hiszen a demokrácia maga permanens feltétele és tényezője ezen területek fejlődésének, a társadalom globális rendszere tökéletesítésének.

Ahogyan a szocialista társadalom elképzelhetetlen magas hatásfokú gazdaság nélkül, ugyanúgy demokratikus lényegű politikai viszonyok nélkül sem fogható fel. Sőt mi több, a szocialista viszonyok mint a globális együttműködés társadalmi viszonyai nem alakulhatnak ki anélkül, hogy demokratikus politikai viszonyokat ne foglalnának magukba. Ezért az új társadalmi rend kiteljesedésének elengedhetetlen eleme a szocialista demokrácia fejlesztése, elválaszthatatlan egységben a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődéssel.

A szocialista demokrácia megteremtésének és fejlesztésének jelentősége annál nagyobb, mivel az új társadalmi rendszernek ez a vonása jelentős mértékben hozzájárul a marxizmus forradalmi eszméi népszerűségének és nemzetközi befolyásának állandó növekedéséhez. A jelenkor viszonyaiból eredően a társadalmi és politikai demokrácia a szocializmus és kapitalizmus szembesítésének alapvető területévé vált. A polgári demokráciához viszonyítva integrálisan és sokoldalúan fejlett szocialista demokrácia, amellett, hogy központi eleme minden egyes partikuláris szocialista társadalmi gyakorlatnak, ékesszóló bizonyítékául szolgál általában az új társadalmi rend történelmi magasabbrendűsége mellett; és végül nagy horderejű és mélységesen internacionalista lényegű hozzájárulás a világforradalmi folyamathoz.

Bokor András fordítása

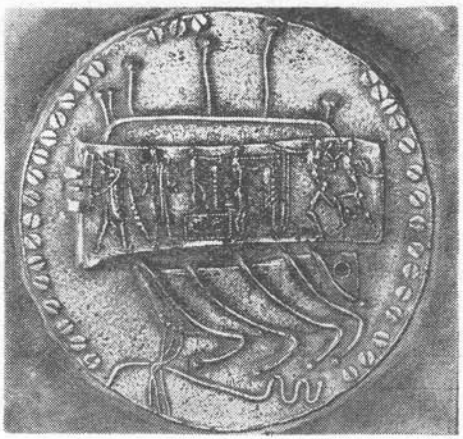

Gergely István: Diszkosz

SZILÁGYI JÚLIA

A helyszín hatalma

„Miért hogy a helyszín a legerősebb?"
PILINSZKY JÁNOS: A tett után

Helyszín az, ahol valami történik. Helyszínnek csak a megtörténés után nevezik, mindaddig csupán semleges tér volt. Helyszínnek minősül továbbá az a tér, ahol valami más történik a szereplőkkel, mint ami bárhol egyebütt történne, más, mondom, vagy egyáltalán semmi. Feltéve persze, hogy helyszínnek tekinthető a meg nem ragadott lehetőségek, az elfojtott vagy szétszóródott energiák színtere, a félbemaradt mozdulatoké. Szárnyaszegett témánkhoz légbőlkapott példa illik: a madár szárnnyal születik, a pilótának, hogy repülhessen, repülőgépre van szüksége és kifutópályára. Ha a képzelet repíti, s egy asztallapról startol, mégis tud mindent, amivel mások földrészek között létesítenek légihidat, nos, akkor elmegy pilótaoktatónak, társait s az utánajövőket képezi ki, hogy ne érje őket készületlenül az az idő, amikor a helyszínhez hozzátartozik majd a repülő, a hangár és a kifutópálya. A helyszín foglya ugyanis — erről nem szabad megfeledkeznünk — az *időben* él (vagy vegetál), létét, *jelen*létét a helyszínen az az olvasmányélmény határolja, hogy őt megelőzte Ikarosz, s az a prospektív tudat, hogy követni fogják majd az űrhajósok. Ezért végtelen térségek majdani meghódítása végett, és addig is, az ágy és az asztal közötti másfél négyzetméteren a repüléshez szükséges kondícióját ápolja begyakorolt mozdulatokkal. Közben pedig a helyszín parancsára nem restell göthös gebe húzta eke szarvát tartani, le-leszállva a megtartó és alkotó reménység szárnyas magasából a szülőföld barázdáira, mert ahol szántanak és vetnek, ott valaki majd aratni is fog. A helyszíntől csak az teheti szabaddá magát, aki nem csupán örökölte, de választotta is. Akkor a helyszín nevet és lényeget cserél; formátlan végzetből vállalt és alakítható sorssá lesz, és azontúl hűségnek neveztetik.

A helyszín megszállottjaival, a virtuális repülőkkel az utókor két módon bánhat: méltánytalanul és méltatlanul. Ha a daidaloszi gesztusban pusztán groteszk öngyilkosságot lát, vagy ha úgy tesz, mintha a teljesítmény képessége és igénye maga lenne a kiteljesedés, mintha a lehetséges azonosítható volna a valósággossal. Tragikusnak a fogalom eredeti jelentésében nem az elkallódott tehetségek sorsát kell tekintenünk (hiszen arról, aki valóban elkallódott, voltaképpen nem is tudhatjuk, tehetséges volt-e egyáltalán), hanem azokét, akik kénytelenek voltak beérni kevesebbel, mint amennyire elhivatottak voltak, azokét, akik az eszményi *minden* helyett a reális *sok minden* vállalásával és teljesítésével érdemlik ki az utókor tiszteletét.

Ezeknek előrebocsátásával akár közelebbről is megnevezhetjük a helyszínt, amelyet oly óvatoskodó körülírásokkal tiszteltünk meg eddig: a vidékről van szó, s nem is akármilyen vidékről, hanem arról, amelyet ennek az egyáltalán nem elvont helyszínnek egyik hőse, Jancsó Béla* egészen pontosan határozott meg pro domo, bár Tompa Lászlóról szólva: „A vidék [...] magánya, a tehetség körül terülő közönysivatag." S ugyancsak Tompáról írja, akit elismer és szeret, hogy „Skálája szűk. S eszközei kevesek". Figyeljünk a rövid mondatok koppanására!

* Jancsó Béla: Irodalom és közélet. Cikkek, esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

A kritikus „érdes szavakat" emleget, amelyekről „lesúrlódott az artisztikum mázа", hogy következetes és éles elmemunkával eljusson a kritika örök paradoxonáig: „Perverz dolog »esztétizálni« az élet legszörnyűbb mélységeiből kiszakadt fájdalomdarabokkal." 1928-ban Jancsó Béla már alighanem elkészítette a mérleget, amikor Szentimreit idézi Sipos Domokosról, s magára gondol(hat), mi mindenesetre rá gondolunk: „regényírónak szánta a sors, de torzónak maradt, elnagyoltnak, kiteljesületlennek, *hogy regényhősnek annál készebb, annál befejezettebb lehessen.*" A kiemelés Jancsó Bélától származik. Negyven évet élt még ezzel a tudattal. De már húszesztendős fejjel, alig egy évvel az után, hogy a honvágy hazakergette a budapesti egyetemről, a *Tizenegyek* antológiájának megjelenésével egyidejűleg írja egykori tanáráról, Kovács Dezsőről, akinek első lépéseit úgy egyengette Bródy Sándor, akár az ő indulását egy emberöltő múltán Osvát Ernő: „Kitaposott útja az érvényesülésnek, népszerűségnek [...] *elvezetett a lelkétől.* Ha ki ezzel megalkudott: éltén át sírt benne a hazavágyó lélek. Lelke gyökereit féltvén, hogyha itthon maradt, önmaga összehullásának, elkallódásának látszója s nézője volt, mert »vidék« volt. [...] És Kovács Dezső maradt. [...] Aztán a robot, a munka, a megélhetés egyre messzebb kergették álmától... s a lángok itt a végeken csak kínlódtak, csak marták a köd kegyetlen szürke uszályát, [...] és haldoklott és elmerült és elfulladt, mint ez a szent donkisottság a közöny, az érdektelenség, az öntudatlanság iszapjában." Amint látható, Jancsó Béla már húszéves korában igazolta, prognózisként igazolta azt, amit 1962-es, nyolcsoros önéletrajzában így fogalmazott meg: „Mindent előre látott és mindenen kívül volt."

Előbb megírta a sorsát, aztán teljes szöveghűséggel végigélte. De min is volt kívül? A sikeren? Ha a sikert elismert, minél többek által elismert értékként fogjuk fel, akkor Jancsó Béláról azt kell mondanunk, hogy értékes ember volt anélkül, hogy sikeres ember lett volna. De ez sem egészen igaz. Ami az értéket illeti: hány ember elismerése, milyen körű népszerűség dönti el valakinek az értékét? A korszerű felméréstechnika bizonyára válaszolni tud erre a kérdésre, de válasza nem válasz a minket foglalkoztató kérdésre, a „Jancsó Béla-problémá"-ra. Ha kevesen is, de azokban a körökben, amelyeket egy-egy közösségben (mekkora közösségben?!) mértékadónak szoktak tekinteni, tudták, hogy a literátus orvos, Kolozsvár legendás különce, nagyrahivatott ember volt a maga idején, az a típus, amelyet a franciás műveltségűek (akik közé ő maga is tartozott) *ratén*ak szoktak nevezni. Fejcsóváló tisztelői tudták, hogy mielőtt a siker cserbenhagyta volna Jancsó Bélát, hogy a küzdőképesebbekhez, a kevésbé sebezhetőkhöz, eszközeikben kevésbé válogatósakhoz, a tehetségükhöz mérten céltudatosakhoz csatlakozzék, ő mondott le a sikerről. Hogy mennyire járult hozzá ehhez a túlfinomultak döntés- és cselekvésképtelensége, s mennyi volt a helyszín hatalma, a félsikerrel, a foggal, körömmel kicsikart helyi érdekű „nagy ember"-séggel beérni képtelen magasabb rendű igény — talán ki sem deríthető. A kallódás jelensége bennünket Jancsó Béla esetében — orvos volt — a profilaxis, a megelőzés szempontjából érdekel. S ugyancsak közösségi érdek kideríteni, mennyi és mi az, ami megmenekült, ami megmenthető és továbbadható ebből a szívszorító önpusztításból.

Jancsó Béla a *Tizenegyek* kiemelkedő tagja volt, az *Erdélyi Fiatalok*hoz tartozott, indulása lendületét ez adta meg, de már jóval túl induláson és lendületen elsők között ismerte fel: „Az erdélyi magyar irodalom előtt ott áll a parancs: kimenni az erdélyi magyar tömegekhez!" Olyan ember, olyan író szava ez, aki „kívül áll mindenen"? Szinte feltűnő — ha nem tartanék tőle, hogy irodalmi nyomozásoz nem illő szót használok, azt mondhanám: gyanús — az a buzgalom, amellyel Jancsó Béla kívülállását hangsúlyozza, mintegy védőpajzsként tartja maga előtt. Mitől tart, mi ellen védekezik? A Kuncz Aladár-kötetet

kísérő tanulmányában Pomogáts Béla annak az okát keresi, s másoktól eltérően meg is találja, hogy miért is volt oly lanyha-langyos a Kunczcal, Jancsóval egyidejű erdélyi kritika: „Az egymásról nyilatkozó írók, kivált, ha személyes elkötelezettség is összekapcsolja őket... baráti méltatássá szokták szelídíteni a kritikát. Ez történt az *Ellenzék*nél, s ez történik majd az *Erdélyi Helikon*ban is." Hogy Jancsó Béla mennyire „kívül állt" az efféle személyes elkötelezettségen, arra példátlan „példa" nevezetes polémiája testvéröccsével, Jancsó Elemérrel 1935-ben. A magát jobbról is, balról is elhatároló Jancsó Bélának életelvévé és életformájává válhatott felfedezőjének, Osvát Ernőnek sokat idézett mondása: „A tárgyilagosság a legteljesebb magány." Ilyen értelemben valóban outsider volt, következetes kívülálló. Nem volt politikus író. Apolitikus sem volt. Ami tőle balra és jobbra politika volt, az számára erkölcs, emberség, érték, vagy hogy leggyakrabban használt szavát idézzük, „lélek" — illetve amorális, embertelen, lélekölő vagy talmi. Kós Károly Budai Nagy Antal-drámájáról elsőnek az unio trium nationum jut eszébe, s az, hogy: „Köztudatunk azonban, sajnos, nem vette észre, hogy ez a jogrendszer az akkori teljesen népi sorban levő román nemzetet — nemesi jellegénél fogva — nem vette be. [...] Nem tudatos nemzeti alapon, erről a XV. században szó sem lehetett, de kizárta feudális alapon, aminthogy ugyanígy kizárta a magyar népi rétegeket is." S nem véletlen, hogy miben látja a Kós-dráma „legnagyobb tanítását": a „kívülről jött, az itteni viszonyokat és lelkeket egészen nem ismerő és tekintetbe venni nem tudó s mégis türelmetlen eszmei fanatizmus"-t megtestesítő Bálint papban véli felismerni azt az erőt, amely „tragédiába fullasztja a másik erő hősies eredményeit", a másikét, melynek célja „nem az eszmei győzelem", hanem a „saját életének teljes felelősségű kérdése", s amely a fejlődést „a saját viszonyai által szabott mértékben" akarja, „a maga módján és a maga embereivel, önmagáért".

Jancsó Béla a történelmi materializmus szemléletére hivatkozva — „a gazdasági adottságok meghatározzák a lelkiséget" — fogalmazza meg a maga transzilvanizmusát: „Erdély nem egy állandó földrajzi-gazdasági adottság?" S hogy történelemszemléletének, nem utolsósorban pedig tájékozódásának többi forrásáról is tudomást szerezzen a kortárs és az utókor, idézi még a lélektani irányzatokat, az átörökléselméletet, valamint a néprajzot és a népművészetet... Avantgarde-iszonyát tekintélyérvekkel is aládúcolja, Leninre, Lunacsarszkijra hivatkozik, akik, mint írja, „lekicsinylően nyilatkoztak az »aktivizmus«, »futurizmus« és a többi »izmusok« költői és propaganda értékéről".

Közhelyei — cáfolhatatlan igazságok. Ez ad bátorságot Jancsó Bélának, hogy leírja őket: „[...] az élet több minden irányzatnál", ami kétségtelen, csak éppen nem következik belőle esztétikai értékítélet. Dilettáns volt-e hát Jancsó Béla?

Tamásiról avant la lettre struktúraelemzést ad öt sorban, motívumvizsgálatot hétben, hogy aztán megint felpattanjon kedvelt vesszőparipájára: „Ez a regény a lélek síkján folyik", s bosszús kérdést csiholjon elő pár sorral fentebb még elbűvölt olvasójából, hogy „Ugyan bizony melyik nem?" Az erdélyi líra differentia specificáját klasszikus tömörséggel fogalmazza meg: „[...] *múltból nőtt hangszeren a jelen dalait játsszák.* Az élettől elvonulnak, de csak formában, lélekgyökereik a mában élnek és fájnak." Amit bizony róla is bízvást elmondhatunk. De: pontosan tudja a határt irodalom és nem irodalom között: „Ezek az elbeszélések nem elbeszélések" — írja Makkai Sándor kötetéről. S tüstént megragadja az alkalmat, hogy megkülönböztesse az elbeszélés modern és konzervatív formáját, mely utóbbit nem titulálja udvariasan klasszikusnak. Ha kívülállónak kell lennie annak, aki „minőség" és „tömegirodalom" viszonyát ennyire előítélet- és demagógiamentesen tudja szemlélni, akkor csak sajnálhatjuk, hogy irodalmunk közelmúltjának nem volt több olyan „outsider"-e, aki e viszonyt nevén meri nevezni, vagyis „bonyolult"-nak, s arra mer emlékeztetni, hogy a *Nyugat* „nagy szellemi

forradalma is az intelligenciának milyen szűk rétegében zajlott le, és Adyból vagy Móriczból is milyen kevés jutott le magához a néphez". Hogy ez 1935-ben milyen félelmetesen igaz volt, mennyire nem „kívülállói" ismerete a valóságnak, arra éppen akkor Ady és Móricz mellé rangban és nem-olvasottságban József Attila neve kívánkozik. Nem a lefokozás, hanem a tézisirodalomtól való megkülönböztetés szándéka sugalmazhatta azt a véleményét, hogy az Ábel-trilógia, akárcsak Sipos Domokos történelmi novellája, a *Vajúdó idők küszöbén* „Nem szándékolt szociális irodalom!". Hanem? — ámul a jámbor olvasó, aki máig is azt hiszi, hogy a klasszikus értékek integrációjának egyetlen módja a homogenizálás; a válasz candide-i tisztaságú: *„Ez ösztönös művészet"* mind „kora és népe emberi mondanivalói" megőrzésében, mind pedig kifejezésükben. Az *ösztönt* egyébként Jancsó Béla a nemzedékére erősen ható kollektív tudatelmélet szellemében használja, s majdnem akkora szerepet juttat számára irodalomfelfogásában, mint egy egészen más kultúrkörből származó fogalomnak, a *lélek*nek.

A Jancsó Béláéhoz hasonló sokszintű, elegyes műveltséghez és világszemlélethez gyakran tapad az eklekticizmus gyanúja, majdhogynem vádja; módszerére, melyet korántsem lehet egységesnek minősíteni, jóllehet helyenként és időnként tudományos igényű *is*, az élettörténet, a kibicsaklott pálya árnyéka hull, a dilettantizmusé. Hozzáillik ez is, persze, a torzóban maradt műhöz, a vidéki zseni sztereotip képéhez. De dilettáns-e az a kritikus, akinek (Szántó György regényeiről szólva) nemcsak arra van szeme, hogy meglássa: „Leglényegük szerint nem regények [...], csak regényformái — az esszének. Az esszének, ennek *a végtelenül gazdag lehetőségű műfajnak, mely félig tudomány, mert gondolati a lényege, de művészet, mert megvalósulása és szuggesztiója érzelmi és transzcendens is.*" Bátorsága és műveltsége feljogosítja Jancsó Bélát, hogy irodalmunknak erről a legragyogóbb művelőitől is többnyire mintegy mellékesen, más anyagból gyúrt életmű ráadásaként teremtett értékéről elmondja a nyelvünkön addig talán el sem hangzott, hiányzó apológiát: „Az esszé, mint a művészet fejlődése, óriási lépés ***az egész ember megmutatására,*** ki is éppen úgy él az ösztönös, mint a tudatos életben, és akinek kétágú életét csak ebben az egységben lehet teljesen átérezni." (Kiemelés tőlem — Sz. J.)

Múzeumba lép, aki Jancsó Bélának húsz- és harmincéves kora között írott, regényes esszének szánt vagy tanulmányszerűen megmódolt s a maga idején a „coups de génie"-ként visszhangzó sorozatát olvassa. Az arcképcsarnok — Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Petőfi, Kemény Zsigmond — mit sem vesztett méltóságából, sőt, mindinkább éledezni kezd, épp az utóbbi évek mindent felülvizsgáló fényének melegében. De a Jancsó Béla redivivus más hőforrásból táplálkozik: a talán szerényebb visszhangot keltett, s mindenképpen szerényebb hangon előadott, mert a fokozatos magábazárkózás, önfeladás hallgatásait meg-megszakító kritikák, tanulmányok ma is meglepően magas hőfokából. Nem múzeumi hőmérséklet ez! Inkább a helyszín temperatúrája, hol talajmenti fagyokkal diderget, hol pedig abban a „harminchatfokos lázban" ég, mint az a József Attila, akinek tudomásunk szerint a nevét se írta le soha. Panteonjának tagjai: Szabó Dezső, Tolsztoj, Dosztojevszkij, de Reymont, Gorkij is. Panteizmusa — emberhit, melyben az orosz lélek tizenkilencedik századi revelációjához hasonlóan a székely lélek az „ősi keletiség"-ben ölti fel a helyszín képét: a hely színeit. Orvos létére aggasztotta a racionalizmus, amely — úgy érezte — tudatosságot s a tudatosság, amely — így vélte — pesszimizmust szült. Maga Jancsó Béla mélységesen pesszimista volt (hiszen végigjárta a polgári gondolkodás állomásait), valahányszor nem a népről, a népért emelt szót. Alternatívája: a racionális polgári pesszimizmus egyfelől, másfelől egy plebejus elkötelezettségű értelmiségi „csakazértis". Akárcsak a tíz évvel előtte járó Kuncz Aladár, a fejlődésében megkésett polgárság útjának

két szakaszát egyesítette ethoszában, sőt, mítoszaiban is. Ezért voltak mindketten egyszerre polgárok s a polgárit meghaladni igyekvők.

„Ma úgyszólván nincs egyéni élet, csak közélet" — írja 1923-ban, Budapestről való hazatérésének évében Kuncz Aladár*, vagyis „a fekete kolostor" után, de még a *Fekete kolostor* előtt. Válasz ez arra a kérdésre, hogy miért lett egykönyvű író? Csak annyira, amennyire válasz az, amit a könyv nélkül író Jancsó Bélától kapunk a fiatal író Kacsó Sándor tökéletes öregember-ábrázolásának elképzelhető magyarázatáról: „...a művész azt adja, ami életéből hiányzik vagy ami már életéből elmúlt [...] a regény még életéből nem költözött át művészetébe." Jancsó azt adta a hazai magyar művelődésnek, ami életéből úgy múlt el, hogy mindvégig hiányzott. Kuncz Aladár életéből *a* regény *egy* regénybe költözött. „Az első regény lehet szerencsés véletlen terméke. Lehet az a bizonyos *egy* regény, amely minden íráskészséggel bíró embernek a tehetségéből kitelik. [...] Az első regény a tehetség jelentkezése, a második az írói pálya kezdete" — hangzik a szigorú ítélet, amelyről elhangzásakor talán még nem tudta, amit mi, az utókor bosszantóan olcsó mindentudásával megállapíthatunk, hogy voltaképp jóslat volt. Pedig Kuncz vérbeli művész, érzékeny, biztos ízlésű, remek megfigyelő. Például amikor Riedl Frigyesről, tanáráról beszél elfogulatlan szeretettel, róla, aki „azt keresi az életben, ami visszás, keserű és kegyetlen. Lesi a nagy értékek lomha tengődését vagy érthetetlen pusztulását." Nos, Kuncz Aladárnak — akárcsak Jancsó Bélának — mindez nem volt érthetetlen.

Pontosabban: érthetővé vált. Eleinte ugyanis még (hazatérése esztendejében például) Kuncz a magánélet, az „egyéni élet" felszívódását a közéletbe — vagyis azt a gondolatot, amelyet Bálint György több mint egy évtized múltán fejt ki — a következő figyelmeztetéssel vezeti be: „Lehet-e történeti megállapításokkal kísérletezni oly szellemi folyamattal szemben, amely még javában tart, amelynek létrehozói még nemcsak hogy élnek, hanem a fejlődés új lehetőségeit hordják magukban?"

Kuncz Aladár persze inkább volt közéleti ember, mint a Bakter-ügyben játszott szerepe tündöklő naivitását mindvégig megőrző Jancsó Béla. Pedig Kuncz a „tiszta irodalom", „tiszta irodalmiság" igényének hangoztatója, s 1924-ben még ezt vallja: „Az irodalom belső értékeinek kockáztatása nélkül sohasem állhat különböző politikai, vallási vagy társadalmi eszmények szolgálatába." Pedig az a „legteljesebb szolidaritás", amelyet *Az erdélyi tél* című Tompa-versben oly nagyra értékel, a „maradok" hűsége és hősiessége az övé is, pedig nem kizárólag, sőt talán nem is elsősorban irodalmi érték; ő volt az, aki a *Kötelező műveltség* programját meghirdette egy olyan közösség számára, amely végzetesen kompromittálta volna jövőjét, ha nem látja be, hogy „kisebbségi helyzetünkben az erdélyi műveltséget nem [...] lefokozásnak, hanem ellenkezőleg, szellemi erőink mennyiségben és minőségben való felfokozásának" kell hogy tekintse. Alig hihető, hogy egy széles látókörű, provinciális előítéletektől mentes, valóban európai formátumú művelődéspolitikus lemondhatott volna arról, hogy az irodalom hatáskörét kiterjessze az azonos esztétikai ízlésen túlmutató érdekközösségre! Hiszen tudta, tapasztalta, hogy „az öröklött művészi formához új etikai tartalmat kell keresnie" az irodalomnak, „különben elsepri a rohanó idő, mint szélvihar a száraz falevelet".

„Forradalmi pedagógiát" követel, és komolyan gondolja, amit mond. Olyan feladatok megoldását sürgeti, melyek máig se kerültek le a nevelés napirendjéről: a természettudományos oktatást nem tudja elképzelni kísérletezés nélkül, a nevelő kellő tudását és alkalmas személyiségét a szociálpedagógia és a gyermeklélektan beható ismerete nélkül. Jellemképzést emleget, koedukációt, nemi fel-

* Kuncz Aladár: Tanulmányok, kritikák. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

világosítást. Korszerűtlennek érzi a latint magoltató klasszikus gimnázium monopóliumát. Olyasmit igényel, amit ma szaklíceumnak nevezünk. S mindezt 1910-ben.

De: aggasztó, hogy őt is, talán még inkább, mint Jancsót, mennyire nyugtalanítja a ráció, az értelem: „Az emberi ész önmagában csak az öngyilkosság útjára léphet." S ugyanakkor egy ragyogó Dosztojevszkij—Flaubert párhuzam végén, melynek során kiderül Kunczról, hogy a misztikumot misztikusan fogja fel, de szerencsére következetlenül, Dosztojevszkijt mint *„a tudó jóság"* apostolát magasztalja föl. Nála tudatosabb alkotót keveset mutathat fel az erdélyi irodalom, s mégis heroizálja és eszményíti a vadon termett, elementáris, „véletlenszerű alkotás"-t, gyanakvóan „sablonos élmény"-t társít „a gondolati és érzelmi terület"-hez. Elegáns stiliszta. Oldalvágásai finomak, kulturáltak, utólag s befelé vérző sebet ejtenek. Tisztelt mesteréről, Riedlről mondja valahol: „annyira szereti az ötleteket, hogy néha az igazságot is megcsonkítja kedvökért." Líradömpingről panaszkodik, joggal: „Mert manapság már el lehet tanulni azt, hogy az ember jó verseket írjon"; arról, akit pályája során többször is idéz, emleget, végül halála tizedik évfordulóján megállapítja: „Ady Endre a múlté." Annak, aki ezt 1974-ben olvassa, akaratlan eszébe jut az egyidejű verssor: „Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta..."

Ugyanez az esztendő, az 1929-es volt az, amikor Kuncz Aladárnak a távozó Áprily — őt idézzük! — „nehéz örökségét" kellett átvennie az *Erdélyi Helikon*nál. A búcsú szavai, melyek egyben beköszöntő szavak is, hitvallásszerű címet viselnek: *Erdély az én hazám.* Dialógus a távozóval, méltatás, vita — szemrehányás is: „Mégis kikapcsolódott abból a szolidaritásból [...] tudnia kellett, ha ő elmegy [...] egész irodalmi életünkre gyászt borít [...]. Ismertem a hívő, biztató érveket és a taszító, számuző indokokat [...] és mégis [...]" Nemsokára, igaz, ő is elment, Kuncz Aladár, nem messzire, csak ide, a Házsongárdba. Csaknem fél évszázad távolából hasznos és megrendítő üzeneteit olvasnunk, azokat is, amelyek címet tévesztettek, azokat is, amelyeknek már címzettjük sincsen. De legfőképpen a nekünk szólókat, melyek ma már nem lelhetnek süket fülekre.

S itt, ezen a ponton, ránk kényszeríti magát egy éppen mert kényes, megkerülhetetlen párhuzam felvillantása. A *Korunk* és a *Helikon*, Gaál Gábor és Kuncz Aladár, és igen, miért ne, Jancsó Béla. Nem utolsósorban azért kell egy mondat szálára felfűznünk nevüket, mert életútjuk döntő szakasza azonos időben és azonos helyen, ténylegesen párhuzamos volt. Ha kritikánk, egész művelődésünk közelmúltjának történetét ki tudnánk szabadítani euklideszi geometriájának rabságából, és egy „semmiből teremtett" szabadság fényében vizsgálhatnók a sosem találkozó paralellákat, a tárgyiasult múlt aligha változnék meg, de a még alakuló jelen feltétlenül. Jancsó Béla és Kuncz Aladár polgárok voltak. Egy elkésett polgári fejlődés sietése és habozása is hozzájárult ahhoz, amit a helyszín hatalmasan lehúzó koloncának érzünk gondolkodásukban. Ki volt a korszerű tehát, G.G. vagy ők? A múlt felől nézve tagadhatatlanul ők voltak „soron" betölteni tátongó űröket. A jövő flash-backje Gaál Gábort mutatja szorongatott türelmetlenségében is kiegyensúlyozottabb viharmadárnak. Nem is tudták, menynyire szükségük volt egymásra. Sose fogják megtudni, mennyire szükségünk van és lesz rájuk. Jancsó és Kuncz, a polgári humanisták tanúk voltak. Gaál Gábor, a marxista — hírnök. Feladatát betölteni jött ide, ahonnan ők nem dezertáltak feladatuk elől. Kudarcaikat ma alapozó eredményeknek látjuk. Dicsőbb pályák színhelyének fordítottak hátat, hogy beteljesedjék rajtuk a helyszín hatalma. Nem mentek földet hordani a hegyre, sütkérezni készenvolt csúcsokon. Itt maradtak az évszázados együttélés vallóiként és vállalóiként. Sok helyen lehet hasznos az ember. De csak egy helyen pótolhatatlan. Mert nem igaz, hogy nincs pótolhatatlan ember. Kishitűek védekezése ez, akik nem vállalják lehetséges pótolhatatlanságuk nehéz terüjét.

ÁGH ATTILA

Kant kultúrafogalma és embereszménye

Az utóbbi évtizedben számos cikk és tanulmány íródott a kultúra fogalmáról, sőt egyre szaporodnak a marxista kultúraelméleti-kulturológiai monográfiák is. A kultúra fogalmának meghatározása körüli vitában találkozunk ontológiai, kultúrantropológiai, művelődéstörténeti, funkcionalista, sőt szemantikai megközelítésekkel is, de az értelmezéseknek ebben a kavalkádjában jórészt érintetlen marad a kultúra mindennapos, közhasználatban levő felfogása. Ezt a mindennapi kultúrfogalmat akár publicisztikainak is nevezhetnénk, hiszen az emberek hagyományosan a sajtótermékek „kultúra" rovatában találkoznak a társadalom szellemi életeként, a társadalmi tudatformák rendszereként felfogott kultúrával, ahol is leginkább a művészetekkel, s kisebb mértékben a tudományokkal találkoznak mint a kulturális élet tartalmaival. A kultúrának szellemi tevékenységként — vagy pontosabban, a szellemi tevékenységnek kultúraként — való értelmezése, ami egyaránt meghatározza a kultúra helyét és funkcióját az egyes ember és a társadalom életében, a XVIII. század végén Kant munkásságában jelentkezett először. Kant kultúraelmélete azonban többé-kevésbé elfelejtett, alig méltányolt eleme e nagy gondolkodó szellemi örökségének, bár különböző elméleteken és iskolákon át napjainkig átsugárzik, hogy ha ilyen „anonim" módon is, de annál erőteljesebben hasson kultúrafelfogásunkra.

A kultúra idealista, a társadalom és az egyén szellemi életeként felfogott, a mindennapi szóhasználatban is meggyökeresedett értelmezése annak a szellemi forradalomnak a jellegzetes kortermék, amely a XVIII—XIX. század fordulóján játszódott le Németországban. A modern emberfelfogás nyitányaként — kultúraelméletével szorosan összefonódva — ekkor született Kant antropológiája is, amely éppannyira mostohagyermeke a filozófiai antropológiai kutatásoknak, mint kultúraelmélete, jóllehet jelentősége ugyanolyan alapvető. Persze nem véletlen, hogy Kant munkásságából „csak" az etikát látják meg, s nem az egész antropológiát, hiszen a kanti filozófia szokványos, a nagy Kritikákon keresztüli megközelítése, a *rendszer* kifejtése nem ígér antropológiai elemzéseket, de kultúraelméletieket sem. A kultúraelméleti-antropológiai kérdésfelvetés szükségképpen szétfeszíti magánál Kantnál is a rendszer kereteit, s így tárgyalása a rendszert belső ellentmondásaiban, mozgásában, a rendszer „peremén" elhelyezkedő írásokat pedig a társadalmi fejlődés akkor aktuális kérdéseire való *közvetlen* reagálásában mutatja meg. (A kanti rendszer ilyen történelmi szemlélete jellemzi a *Kétszázéves a kanti kriticizmus* című tanulmánygyűjteményt, amely a *Világosság* 1972. májusi számának mellékleteként jelent meg, s amelyre több vonatkozásban támaszkodunk.)

A tiszta ész kritikája csak távoli utalást tartalmaz a kultúrára, amikor a transzcendentális módszertan elején Kant megjegyzi, hogy „a tiszta ész *diszciplínája*" különbözik a *kultúrától*, mivel csak negatív, korlátozó szerepe van, míg a kultúra készséget ad, „pozitív adalékot" szolgáltat, de „éppen azért a metafizika az emberi ész minden *kultúrájának* is befejezése". A kultúrának ezt a meghatározását *Az ítéleterő kritikája* bontja ki, *A természetnek mint teleológiai rendszernek végső céljáról* című részben (83. §), ahol a kultúra a boldogsággal való szembeállításban jelenik meg. A természet első célja az emberrel a *boldogság*, mint az egyes ember, az empirikus lény élvezeteiben való kielégülése.

Az egyes ember állandóan a boldogságra törekszik anyagi természetéből adódóan, de Kant szerint a természet őt valójában nem erre szánta, és nem is ké-

nyezteti el. A természet valódi célja az emberrel a második: „Az eszes lény rátermettségének tetszés szerinti célokra való megteremtése általában (következésképpen a maga szabadságában) a *kultúra*. Tehát csak a kultúra lehet az a végső cél, amelyet okunk van az emberi nemre való tekintettel a természethez kapcsolni." Sajátos ellentmondás a kanti életműben — amelynek okait jeleznünk kell —, hogy egy ilyen centrális fogalom a rendszer egészében mégis teljesen hangsúlytalan. A meghatározás jellege, az emberi nem és az egyes ember önteremtése, kibontakozása elvének tömör megfogalmazása azonban már eleve utal arra, hogy miért volt a kortársak — főleg Schiller és Humboldt — számára olyan nagy jelentősége a kanti kultúraelméletnek.

A kultúra tulajdonképpeni kanti meghatározását azonban elsősorban történetfilozófiai írásaiból bonthatjuk ki. Ezek az írások tanúskodnak a leginkább a rendszer születéséről, ellentmondásairól, a kanti életmű társadalmi-történelmi szituáltságáról. Közvetlenül visszavezetnek a kanti filozófia francia forrásaihoz, akárcsak Herder történetfilozófiai munkái, amelyekből hagyományosan a kultúrtörténeti megközelítést származtatjuk. Herder prioritása a kultúraelméletben, a kultúra fogalmának felvetésében szerintünk éppoly kétségtelen, mint az, hogy a „filozófiai szótárban", a kultúraelmélet megalapozásában a valódi fordulatot Kant hozta, ahogy ez kettejük „többmenetes" polémiájából is kitűnik. Herder *Eszmék az emberiség történetének filozófiájához* című művében — az emberi lényegnek emberi természetként való tételezése felvilágosodásbeli modellje alapján — az emberi történelmet a természet(történet)ből eredeztette. Az ember szerinte történelemre teremtetett-rendeltetett, s az *emberi történelem* a kultúra fejlődésének története, *kultúrtörténet*. Egyáltalában Herder — jórészt Rousseau nyomán — erőteljesen exponálja a történetfilozófia alapkérdéseit, a kultúra fogalmát állítva középpontba, s ehhez lehántja róla a korábbi német szóhasználatban hozzátapadt axiológiai értelmezést (a kulturálatlan és kulturált emberek, illetve népek ellentéte). Minden embert kultúrlénynek, minden népet kultúrnépnek tekint, s a történelmet „a kultúra láncolataként" fogja fel. Herder a német neohumanizmus hagyományainak megfelelően maga is elismeréssel adózik az antik kultúrának, de művelődés- és humanitáseszményét annak meghaladásaként értelmezi, s az elsők között hangsúlyozza a művelődésnek mint a humanitáseszmény megvalósításának (Bildung zur Humanität) jelentőségét. Felsejlik Herdernél a kultúrtörténet ellentmondásossága, egyenlőtlen fejlődése is, de ezt a gondolatot nem bontja ki. Igen fontos viszont a kultúra ontológiai értelmezésének, az ember világaként való felfogásának előlegezése Herdernél, amely egyúttal mutatja a felvilágosodás és kultúra terminusok kapcsolatát és korszakváltását is: „Az ember e második, egész életen átnyúló megszületésének adhatjuk akár a földművelésből vett kultúra elnevezést, akár a fény képzetéből származó felvilágosodás nevet." (J. G. Herder: *Zur Philosophie der Geschichte*, Bd. II. Berlin, 1952. 48., 214., 235., 645. és köv. lapok.)

Az emberi történelemnek kultúrtörténetként való herderi exponálása minden bizonnyal erőteljesen hatott Kantra, ahogy már korábban a kanti filozófia s különösen a természettörténeti megközelítés Herderre. Kant már 1775-ben kiterjeszti vizsgálódásait az emberi természettörténetre is, kidolgozva az emberi rasszok keletkezésének egyik legkorábbi elméletét. Kant maga is arra törekszik tehát, hogy az embert a természetből, az emberi történelmet a természettörténetből vezesse le, de a herderi megoldás őt éles vitára ingerli. Herdernél ugyanis nyilvánvaló a felvilágosodásbeli kettős természetfogalomnak, az eredeti természet és a természet mint értékfogalom (ez utóbbit Lukács György behatóan elemzi *Ontológiá*jában) dualizmusának átvétele. A természetnek értékfogalomként való tételezése a történelem isteni transzcendenciaként való felfogásához, teleologikus értelmezéséhez vezeti el, ugyanakkor ezzel éles ellentétben az eredeti természet is fontos szerepet játszik koncepciójában mint természeti környezet, amelyet az emberre gyakorolt

közvetlen-mechanikus hatásában tekint. (A modern antropológiában, pl. Gehlennél, az embernek ún. hiányos lényként, *Mängelwesen*ként való felfogása Herderig nyúlik vissza, ez az alapjában véve technicista koncepció az ember eszköztárának közvetlenül meghatározó szerepet tulajdonít a társadalomban.) A természetbe így, közvetlen kölcsönhatásokkal beleágyazott ember Herdernél ráadásul a maga individualitásában lép színre — illetve egy szinttel feljebb a nép jelenik meg individualitásként —, míg Kant az egész emberi nem fejlődésében gondolkodik, és a totalitáselvet igyekszik a történelemben érvényesíteni. A különbség — némileg sarkítva — talán mégis abban ragadható meg leginkább, hogy Herdernél az ember, kultúrájával együtt, teljesen a természet része marad, ellenben Kant a természetből való kilépésre, természet és kultúra ellentétére koncentrál. Így létrejön ugyan természet és történelem (társadalom, ember) kettőssége, határozottan idealista vonásokkal, de filozófiatörténetileg először válik értelmezhetővé az ember genezise filogenetikailag és ontogenetikailag, azaz a történetfilozófusként alig emlegetett Kantnál történik meg valójában a történetfilozófia megalapozása. Kitűnik az is, hogy a Herder—Kant vitában a természet—társadalom, egyén—nembeliség, szükségszerűség—szabadság reflexiós meghatározásai kérdésében csaptak össze, vagyis egy olyan vitában, amelyet azóta a „technika" és a „kultúra" képviseletében sokszor újra megvívtak már, s amely a XX. század nagy vitájává terebélyesedett.

Kant történetfilozófiai tanulmányai ezért megkülönböztetett jelentőségűek. Nem illeszkednek közvetlenül rendszeréhez, sőt sok vonatkozásban opponálják azt, már eleve a történetfilozófiai tárgyuk és szemléletük, valamint központi fogalmuk, a kultúra révén. A kultúra fogalma az embernek és az emberiségnek a természeten való felülemelkedését, történetiségét, egy új ontológiai szintnek a megjelenését van hivatva megfogalmazni. Ezért korántsem véletlen, hogy ezekben a történetfilozófiai írásokban jelentkezik Kant a legegyértelműbben a francia forradalom német teoretikusaként (Marx). *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* című tanulmányában (1784) fejti ki először az egységes, öntörvényű (immanens) történelem elvét mint a szabadságban-kultúrában való előrehaladást, az emberi nem kiskorúságának leküzdését. Ezzel egy elméleti, szellemi forradalom kiáltványává fogalmazza át a felvilágosodás = kultúra (művelődés) már Herdernél felbukkanó „egyenletét", hiszen az emberiség történetét kultúrtörténetként ábrázolva a kultúrát nem annyira a *múltra* vonatkoztatja — miként Herder —, hanem inkább a *jövőre*, tehát a kultúrát-kulturálódást mindenekelőtt *eszménynek*, programnak, az emberiség előtt álló feladatnak, s egyben az emberi történelem következő fokának mint megvalósult nagykorúsága társadalmának tekinti. A „kultúrforradalom" programja mint a művelt ember eszménye társadalmi megvalósítása tűnik ki a *Mi a felvilágosodás?* című tanulmányból (1784) éppúgy, mint *Az emberi történelem feltehető kezdete* című írásából (1786), amelyben talán a legnyilvánvalóbb a kultúraelméletnek mint társadalmi és filozófiai programnak a meghirdetése. A *Megjegyzések* című részében Rousseau munkásságához kapcsolódva bontja ki az emberi történelem alapvető ellentmondását a kultúra általános, állampolgári rendeltetése és a magánemberi egoizmus között. Itt kerül a legvilágosabban megfogalmazásra a *távlatok*, a *szellemi forradalom* kérdése: „miképpen kell továbbhaladnia a kultúrának ahhoz, hogy az emberiség mint *erkölcsi* nem képességeit rendeltetésüknek megfelelően kifejlessze, és ne legyen többé ellentmondás az erkölcsi és fizikai nem között. Ebből az ellentétből (mivel az emberré és egyben polgárrá *nevelés* igazi elvei szerint való kultúra talán még el sem kezdődött, nemhogy beteljesedett volna) származik minden valódi baj, mely az emberi életet nyomasztja, s minden vétek, mely megbecsteleníti azt."

Ebben a fejtegetésben rendkívül erőteljesen mutatkozik meg a korszakváltás a francia felvilágosodás és a klasszikus német filozófia között. A *felvilágosodás* elve helyébe végérvényesen a *kultúra* elve lép — amely Pufendorf (1688) és

Leibniz óta sajátosan német fogalom —, s így lehetővé válik az immanens történelemfelfogás és a polgári embereszmény átértelmezése. Amint Adelung írja — 1774-ben, majd 1793-ban kiadott filozófiai lexikonában —, a kultúra „az értelem felvilágosulását és megnemesítését" jelenti, s *ennek révén* az erkölcsök megjavítását, tökéletesítését. A felvilágosítás-nevelés francia politikai programja helyébe — a német fejlődés akkori elmaradottságának megfelelően — így kerül az „ember" kiművelésének humanista programja a kultúraelmélet és a művelődéseszmény jegyében.

Így aztán Kant pedagógiai előadásaiban (1776—1787) és antropológiai munkáiban (1798) szisztematikusan is központi helyet foglal el a kultúra fogalma. Kant szerint az ember csak nevelés révén válhat emberré, s olyan emberré válik, amilyenné a nevelés teszi, s ezt a nevelést az egyén kulturálódása, képességei kiművelése szellemében fogja fel. Az egész emberi személyiséget a kultúra fogalmával jellemzi, mint kiművelt képességeiből adódó struktúrát, amelyben a legfőbb érték *„a szellemi erők szabad kultúrája"*. A diszciplína—kultúra fogalompár itt úgy tér vissza, mint a vad — azaz természeti-érzéki — emberi szenvedélyek megfékezésének negatív feladata szemben a potenciális, sajátosan emberi-szellemi képességek kibontásának pozitív feladatával. A kanti antropológiai előadásokban a kultúra fogalma ugyancsak központi szerepet játszik; az egyén és az egész emberi nem vonatkozásában egyaránt a szellemi tevékenységek tökéletesítésének, a művészet, tudományok, erkölcs stb. előrehaladásának végtelen folyamatában kerül meghatározásra. A történetfilozófiai tanulmányok mellett nyilván a kultúraelméletnek ez a megkezdett rendszerezése a kanti antropológiában és pedagógiában befolyásolta leginkább és legközvetlenebbül a kortársakat a kultúra kanti értelmezésének átvételében. *A kanti „kultúrforradalom" programja az ember felszabadítása, egyén és nembeliség divergens fejlődésének felszámolása az ember képességei mindenoldalú kiművelése révén, s ez a művelődéselméleti kérdésfelvetés az, amelyre tudósok és művészek egész nemzedéke ráérez Kantnál a XVIII. század végi Németországban,* és elindítja útjára — sokkal inkább, mint rendszere kidolgozásán munkálkodó szerzője — a kanti kultúrafogalmat. A német neohumanizmus művelődéselmélete elmarasztalható ugyan a társadalmi forradalom szellemi forradalommá transzponálásában, de a művelődéseszmény modern megfogalmazásával egyúttal a maga módján előlegezte is a valóságos kultúrforradalmat.

Sajátos, hogy *a szellemi forradalom mint művelődés* programját szinte kiáltványszerűen megfogalmazó Kant nem átfogó kultúraelméleti, antropológiai, illetve történetfilozófiai mű megírására törekedett, hanem rendszerében az elméleti-megismerő és a gyakorlati-erkölcsi ember elvonatkoztatásában oldotta fel sokkal konkrétabban is megfogalmazott embereszményét. A herderi lineáris-fenomenologikus történetkoncepciót visszautasítva ugyanis még csak előlegezni tudta az ember önteremtésének történelmi modelljét, s a szabadság elvét mint az önmeghatározását állítva történetfelfogása és antropológiája középpontjába, éppenséggel ez az új kérdésfelvetés vezetett számára feloldhatatlan ellentmondásokhoz, antinómiákhoz. Különösen kitűnik a kanti filozófia antinomikus jellege az 1792—1793-as években írott, *A vallás a puszta ész határain belül* című művében, amikor Kant, a német polgár, csalatkozik legalitás és moralitás összeegyeztethetőségében, és elutasítja a forradalmi terrort mint a moralitás eszközét. Bevezeti a *Radikalböse*, a gyökeres rossz fogalmát, azaz arra a következtetésre jut, hogy az emberi természetnek szükségképpen vannak *eredendően* jó és rossz alapvonásai, mozzanatai, tehát antinomikus szerkezetű, ahogyan maga a kultúra fogalma is, amelyben itt a kultúra erényei és „a kultúra bűnei" lényegileg összekapcsolódnak. A mű peszszimista hangvétele már a legelején kitűnik, hiszen azzal kezdődik, hogy „baj van a világgal", s csak a filozófusok előítélete, hogy a világ feltétlenül előrehalad, a jó felé tart; de minden önkritikus hangvételű pesszimista fordulat elle-

nére megőrzi a „kultúrforradalom" korábbi koncepcióját, hiszen e művében is a „művelt közönség" „gondolkodásmódjában" beállott fordulattól várja az etikai-etikus társadalom létrehozását.

Kant feltételezhető újabb, öregkori fordulata persze nem létrehozza, csak egyértelműbben kifejezi a korábbi, rendszerbe öntött kanti filozófia *antinomikus szerkezetét.* A legfontosabb kanti antinómia az, hogy az ember szabad is, meg nem is, az ebben foglalt feszültséget Kant mint korélményt élte át, s öreg korában még megrázóbb élménye volt a forradalom „önpusztító" mozgása; az emberi szabadság megnyilvánulásának tetőpontja, amikor a leginkább uralják az embert ismeretlen hatalmak. Az emberi szabadság—alávetettség antinómiáját fogalmazza újjá a kultúra—diszciplína, kultúra—boldogság stb. fogalompárokban, s egyáltalában, a társadalom és az ember világa természettel való *egységének* felvilágosodásbeli, Herdernél még továbbélő reménysége Kantnál tragikus meghasonlottságba fordul át, s az őt követő klasszikus német filozófia már egyértelműen az ember és a természet *ellentétét,* az ember természetből való kiemelkedését mint annak alávetését tekinti a történetfilozófia alapkérdésének. A kanti kultúraelméletben kezdődik meg a fordulat a természet „keresztény-germán megvetése" (Marx) irányában, azaz a természet a felvilágosodásbeli pozitív értékkategóriából negatívba fordul át. A természet mint a kultúra ellentéte az embertől idegen szükségszerűségeknek való alávetettség birodalma lesz, ami társadalmi programként annyit jelent, hogy az erkölcsiséget megtestesítő politikai állam alá kell rendelje magának az anyagias, természetelvű „polgári társadalmat". A francia és német fejlődés egész különbsége összefoglalódik abban, hogy a német filozófia elmarasztalja a franciát a materializmus bűnében, a természetelvű, anyagias-magánemberi gondolkodás szűklátókörűségében, amellyel szembeállítja az embert mint állampolgárt, mint a kultúra birodalmában mozgó morális-intellektuális lényt.

A kanti filozófia átmeneti jellege már abban is megmutatkozik, hogy voltaképp van is önálló antropológiája, meg nincs is. Nem kultúraelméletét emeli rendszerré, amely teljes embereszményét tartalmazza, hanem azt egy aspektusra leszűkítve, etikáját, amelyben a „kultúrforradalom" programját rendkívül elszegényítve fogalmazza meg a kategorikus imperatívuszban (az ember mint öncél), de amely mégiscsak antropológiai demokratizmusának, az emberek képességei mindenoldalú kibontakoztatása követelményének kifejeződése. Így aztán Kantnál egyfelől az ember elmélete perspektivikusan kitágul átfogó filozófiai elméletté, másfelől magában a rendszerben leszűkül etikává. A kanti filozófiának ez a belső feszültsége filológiailag is megragadható, hiszen a Pölitz-féle metafizikai előadások (1788—1789) szerint a filozófia az alábbi kérdésekre vezethető vissza:

„1. Mit *lehet tudnom*? Ezt mutatja meg a *metafizika.*
2. Mit kell *tennem*? Ezt mutatja meg a *morál.*
3. Mit szabad remélnem? Erről tanít a *vallás.*
4. Mi az ember? Erről tanít az *antropológia.*"

Kant az első modern gondolkodó annyiban, hogy valamennyi hagyományos filozófiai kérdést az emberre fordít vissza, az emberre mint szubjektumra kérdez rá, ami abból is kitűnik, hogy fentebbi fejtegetését azzal zárja: „az egészet antropológiának nevezhetnők, mivel az első három kérdés az utolsóra vonatkozik". De Kant az első modern gondolkodó annyiban is, hogy ez az új kérdésfelvetés antinomikusan, tragikus kettősségként jelentkezik nála, az elidegenedés alaphelyzeteként, s az embert két világ polgáraként való, önemésztő harcában ábrázolja. A klasszikus német filozófia első nagy gondolkodójaként még nem tudja az új kérdésfelvetést rendszerré emelni — ahogy Hegel teszi —, vagyis filozófiája horizontját rendszeres történetfilozófiává, illetve antropológiává szélesíteni, a szabadság—alávetettség, önteremtés—teremtettség, „jó" és „rossz" antinómiáját a történelmi haladás ellentmondásos modelljében feloldani. Ezért Kant az általa cent-

rálisnak tekintett „Mi az ember?" kérdést — amelyet mindig is úgy értelmezett, hogy „Mivé *válhat* az ember?" — érdemben sohasem válaszolta meg. 1793-ban Stäudlin professzornak írott levelében, megismételve a négy kérdést, az utolsóhoz hozzáfűzi, hogy már több mint húsz éve tart róla kollégiumot. Ám ezek az antropológiai előadások a rendszer perifériáján helyezkednek el, s bár tükröződik bennük Kant kultúrafelfogása, inkább a természettudományos antropológiához sorolhatók.

Bármilyen ellentmondásos is ez a kiindulópont, mégiscsak Kant volt az első, aki megkísérelt antropológiát felépíteni arra az alapelvre, hogy az ember *kultúrlény*, s ez a törekvése a német filozófiában és az angolszász kultúrantropológiában egyaránt folytatódott. Az ember mint kultúrlény meghatározásából fakadt, hogy az emberfogalom sokkal inkább az embereszmény funkcióját töltötte be, s a műveltségnek mint végtelen tökéletesedésnek, emberi kiteljesedésnek ez a kanti gondolata áthatotta az egész klasszikus német filozófiát. Az emberi lényeg kanti meghatározása, a történelmi emberfogalom exponálása szerintünk ugyanolyan mélyreható fordulat a filozófiai antropológiában, mint a Kant—Laplace-féle hipotézis a természettörténeti gondolkodásban (Engels). Természettörténet és társadalomtörténet átmenetét, dialektikus egységét Kant minden törekvése ellenére sem tudta megragadni (vö. szakantropológiai kutatásai), s ebben nem a szaktudományok fejletlensége volt a döntő, hanem az, hogy *Kant társadalmi programját éppenséggel természet és kultúra szembeállításával fejezte ki.* A kortársak és az utódok, a természet és a kultúra ellentétét még tovább, egészen az elszakításig mélyítik — klasszikusan kitűnik ez a természettudományokkal élesen szembeállított társadalomtudományok mint kultúrtudományok neokantiánus, Rickert-féle felfogásában —, hiszen a „nagykorú", azaz a szabad, erkölcsös, minden képességét kibontakoztató „művelt" ember ideálját képviselő német neohumanizmus joggal támaszkodik ugyan Kantra, de a kanti történetfilozófiai kísérletek nélkül természet és kultúra viszonyát jórészt mozdulatlan ellentétté merevíti. Schiller esztétikai neveléselmélete, Humboldt művelődéselmélete egyaránt kanti módon akarja áthidalni az egyéni és az összemberi fejlődés divergenciáját, egyúttal azonban markánsabban fogalmazza meg, hozza felszínre ezeknek az elméleti törekvéseknek idealista és utópista vonásait, mivel a társadalmi élet bizonyos szféráit elhatárolja a többitől, és szellemi életként, kultúraként állítja vele szembe.

A marxista filozófiában a kanti kultúraelmélet negligálását és csak leszármazott, jelenkori formáin keresztül való értékelését nagyban befolyásolta az a körülmény, hogy a kanti kérdésfelvetés kiteljesedése a német filozófiában, Hegelnél, látszólagos elfordulást jelent a kultúraelmélettől. Hegel csak rendkívül ritkán és esetlegesen használja a kultúra fogalmát, s mivel a hegeli fogalomrendszer nagy hatást gyakorolt Marxra és Engelsre, a kultúra fogalma náluk is elég ritkán, bár akkor igen hangsúlyosan („kultúrtörténet") bukkan fel. Az elfordulás azért látszólagos, mert *Hegelnél központi jelentőségű a műveltség fogalma* mint a kultúrafogalom sajátosan német szinonimája — akárcsak a marxizmus klasszikusainál —, sőt valójában *az egész hegeli filozófia művelődéselméletként fogható fel.* Hiszen Hegel az, aki az egész filozófiatörténetben a legbehatóbban vizsgálja az összemberi szinten létrehozott eredmények egyéni elsajátítását, szubjektív formákká, személyiségekké szerveződését, a kultúra objektivált és szubjektivált formáinak világtörténelmi kölcsönhatását, azokat az alakzatokat, amelyekben az egyéni fejlődés utólagosan végigfutja, lerövidítve rekapitulálja a világtörténelmi fejlődést. Hegel maga is saját filozófiáját egy ilyen összefoglalásnak tekintette, amelynek elsajátítása felemeli az egyént partikularitásától a nembeliség, az emberiség általánosságáig. Ugyancsak Hegel az, aki implicite kibontja a kultúra ontológiai fogalmát mint az emberi világnak az ember által teremtettségét, az *emberi világ = történelmileg fejlődő kultúra* „egyenletét", amelynek végiggon-

dolása előtt Kant még megtorpan, hiszen nála az ember csak kilép a természetből, de még *nem munkálja ki* saját világát. A kultúra objektív vonatkozása, ontológiai meghatározása explicite azonban nem fogalmazódhat meg a hegeli rendszerben, mivel az ember világa mint szubsztancia Hegelnél szubjektummá is válik, azaz a kultúra fogalma helyébe szükségképp a világszellem fogalma lép.

A kanti kultúraelméletnek és egyáltalában a kultúraelmélet történetének elhanyagolása vezetett oda, hogy a kultúra mint a társadalom szellemi élete idealista felfogása hosszú ideig az evidencia erejével hatott a marxizmusban is, s csak mintegy évtizede kezdődött meg a marxista kulturológia kidolgozása. A kultúra problematikájának s a hozzá kapcsolódó műveltségfogalomnak mint embereszménynek rendkívüli aktualitása természetesen az extenzív iparosításnak intenzívbe való átfordulásával és a tudományos-műszaki forradalom perspektívájának felbukkanásával függ össze. A szocializmus fejlődése jelenlegi szakaszában a gazdaság fejlesztése szempontjából mindinkább alapvető jelentőségűvé válik a művelődés, a lenini kultúrforradalom kérdése, a mindenoldalúan fejlett termelő színrelépése, s ez megköveteli a kultúraelmélet kidolgozását és történetének újragondolását. Ez vezetett vissza bennünket a kanti kultúraelmélethez és embereszményhez, amely számos tekintetben zseniális előlegezése a korunkban meginduló fejlődésnek.

Bordy Margit: Portré

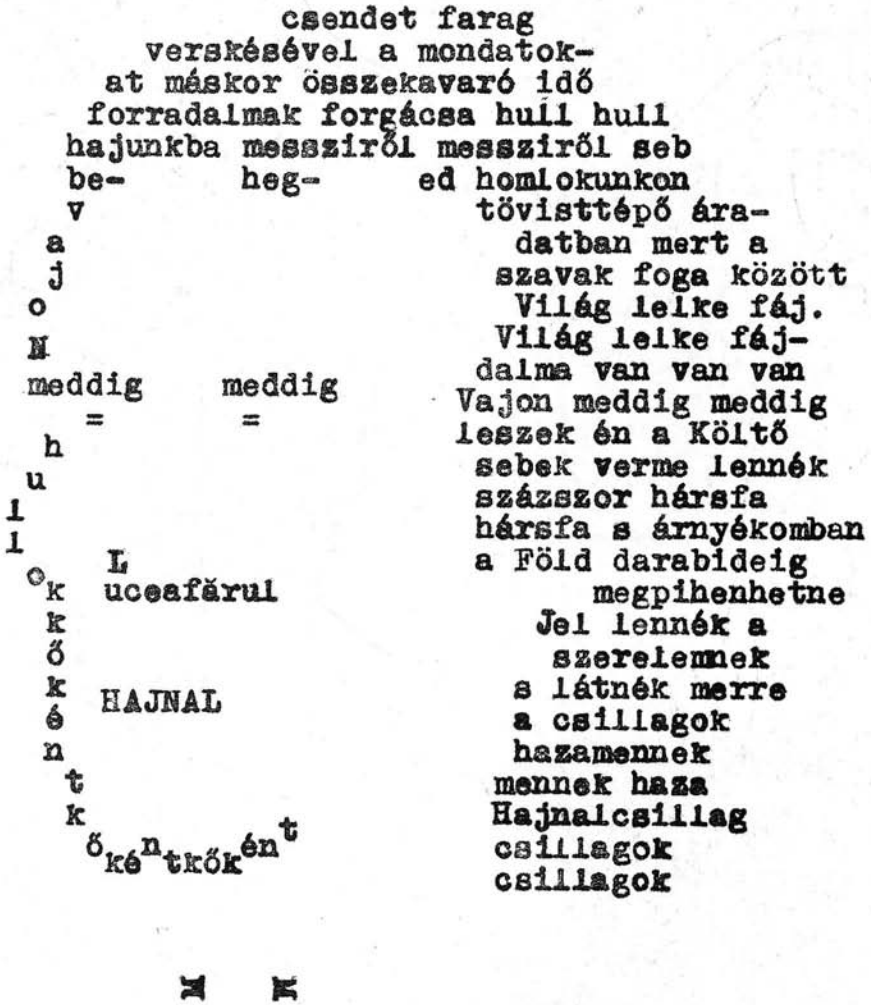
csendet farag
verskésével a mondatok-
at máskor összekavaró idő
forradalmak forgácsa hull hull
hajunkba messziről messziről seb
be- heg- ed homlokunkon
v tövisttépő ára-
a datban mert a
j szavak foga között
o Világ lelke fáj.
M Világ lelke fáj-
meddig meddig dalma van van van
= = Vajon meddig meddig
h leszek én a Költő
u sebek verme lennék
l százszor hársfa
l hársfa s árnyékomban
L a Föld darabideig
k uceafărul megpihenhetne
k Jel lennék a
ő szerelemnek
k HAJNAL s látnék merre
é a csillagok
n hazamennek
t mennek haza
k Hajnalcsillag
ő k é n t k ő k é n t csillagok
csillagok

BARDOCZ LAJOS: EMINESCU-ILLUSZTRÁCIÓ

CSORDÁS ELEMÉR

Nyolc és fél Esticsillag

Eminescu költészetének tartalmi értékeivel, amelyek az egyetemes kultúra értékei is egyben, annyian foglalkoztak, hogy nem szükséges meglétük bizonygatásának teret szentelnem. Igaz, hogy mint minden nagy költő egyetemessége, Eminescu egyetemessége sem csak térbeli (tehát nemcsak abban áll, hogy ez a román géniusz annyi nép költője, ahánynak a nyelvén megszólal), hanem időbeli is, s hogy emiatt nem fölösleges mindig újra vallani róla, mindig új értékeket találva benne; ám én az évforduló alkalmából megnyilatkozott kortársaim többsége után jutok szóhoz e hasábokon, s joggal érzem úgy, hogy mai Eminescu-képünk, mely az enyém is, már meg van rajzolva.

Ezért hát másról szólok, mégpedig Eminescu költészetének szövegi értékeiről (szándékosan nem mondok „formai"-t, majd meglátjuk, hogy mi okból), s arról, hogy a tartalmi értékeket hordozó szövegiek átültetése egy más nyelvbe — ebben az esetben a magyarba — egyfelől milyen küzdelmes erőpróba, másfelől milyen gyönyörűséges feladat volt azok számára, akik tehetségük legjavával munkálták Eminescu elvileg nyilvánvaló egyetemessége gyakorlati érvényre juttatását.

Tüneményes tulajdonsága az Eminescu-féle verses szövegnek, hogy a legnagyobb természetességgel öltözteti szó-testbe a megfoghatatlan érzést, az elvont gondolatot. Nevezzük ezt — csak itt és csak most — tökéletes fogalmiságnak. Egy-egy verse, például a *La steaua,* olyan „egyetlen lehetséges" módon közöl bizonyos gondolati tartalmat, hogy szövege a legfogalmibb kifejezési módnak, az értekező prózának is becsületére válna, s annak legfelsőbb szintjéhez, egy természeti törvény szóba foglalásához áll legközelebb. Ehhez járul az, hogy az ily módon közölt dolgok költői képekbe épülnek, valamint — s ezzel már átléptünk a forma területére — az, hogy az Eminescu-féle verses szövegnek hibátlan metrikája s a gazdag, tiszta rímelésnek köszönhetően kristályos csengése-bongása van. Nevezzük ezt, mint általában szokás, zeneiségnek. S ez után képzeljük el, milyen feladat az Eminescu-verseket újraköltení egy más nyelven, a pontos fogalmiságnak s a zeneiségnek oly tökéletes egymást-fedése mellett, ami e nagy költő legfőbb sajátja.

Eminescut nem lehet utánozni, egyedisége éppen utánozhatatlanságában rejlik; s a műfordítók mégis ezzel a lehetetlenséggel birkóznak. Román költők részéről szánalmas próbálkozás volna új Eminescu-versek létrehozásával kísérletezni, ahogy epigonjai sorsa is bizonyítja (ami nem azt jelenti, hogy Eminescu nem hatott termékenyítőleg az egész román lírára); a műfordítók részéről viszont hősies próbálkozás minden újabb nekigyürkőzés egy-egy Eminescu-vers újraköltésének, ami az őt jellemző tökéletesség elérését, de legalábbis megközelítését célozza.

Hogy a továbbiakban valami érdemlegest mondhassak, szűkítenem kell a kört, hiszen a magyar Eminescu-tolmácsolások ma már egész irodalmat tesznek ki. Hadd szóljak tehát csak a költő életművének koronája, a *Luceafărul* tolmácsolóiról. Ezt a mély, tiszta lírával telt elbeszélő költeményt eddig tudtommal nyolc személy (nem mind költő) fordította magyarra, s — nem számítva a nyilvánosság elé nem került próbálkozásokat — pár szakasznyival egy kilencedik is hozzájárult az egyéni alkotóműhelyek csendjében végzett, mégis annyira közösségi munkához. E magyar változatok futó áttekintése (beható elemzésükre itt nincsen mód) valamelyest példázza az Eminescu-átültetésekben kétségtelenül mutatkozó fejlődést, a szövegi értékek mind teljesebb átmentődését, a műfordítók viaskodását a lehetetlennel, amelyet lassan sikerül legyőzniük, jóllehet sohasem úgy, hogy az „egyetlen

lehetséges" legyen belőle — s egyúttal azt, hogy milyen vonzerőt gyakorolt ez a ragyogó Esticsillag (nemcsak a költemény, hanem alkotója is) a magyar költészetre, a magyar költők egész kis plejádjára.

Rövid előfutamok — kisebb versek fordításai — után vállalkozik az 1900-as években Brán Lőrinc az első magyar nyelvű Esticsillag kigyújtására. Ekkor derül ki, hogy a *Luceafărul*nak tulajdonképpen már a címe is lefordíthatatlan, mert nevezhetjük ugyan Esticsillagnak, mint Brán Lőrinc tette (s utána még többen, kényszerűségből), de a mondott magyar szó csupán a szóban forgó égitest népi-csillagászati megjelölését „tartalmazza", a *luceafăr* szó („a fény, a világosság hozója" jelentésű Lucifer módosulata a román népajkon) mitologikus hangulati felhangja nélkül.

Emeljünk ki két kulcsszakaszt a *Luceafărul*ból, s figyeljük ezek megszólalását a továbbiakban. Legyen ez a két szakasz Cătălina többször megismétlődő édes hívása, szerelmes esdése az Esticsillaghoz, s az utolsó négy sor, az Esticsillag utolsó válasza e hívásra, mely egyben összefoglalja az egész költemény — ha szabad így fogalmaznom — erkölcsi tanulságát, kegyetlen ítéletmondását az ember és a költő sorsáról. Eredetiben így hangzanak:

Cobori în jos, luceafăr blînd,
Alunecînd pe-o rază,
Pătrunde-n casă și în gînd
Și viața-mi luminează!

Trăind în cercul vostru strîmt,
Norocul vă petrece —
Ci eu în cerul meu mă simt
Nemuritor și rece.

Brán Lőrinc ügyesen verselgető lelkipásztor volt, de nem költő; messze állt attól, hogy a költemény tartalmi és szövegi értékeit visszaadhassa. Minden bizonnyal a „népies" irányzat hatására hangsúlyos verselést alkalmazott az eredeti jambikus helyett (ugyanannyi szótaggal az egyes sorokban), és ennek furcsa — nem rossz — eredménye lett: a több elemből szerves egységbe ötvözött *Luceafărul*ból az egyik elem, a meseiség domborodott ki. Íme, hogyan hangzanak átköltésében a kulcsszakaszok:

Szelidfényű esti csillag,
Szállj le egy sugáron,
Jöjj le hozzám, le a földre,
Legyél az én párom!

A kis kör, ahol ti éltek
Szerencsés is gyakran,
De én itten vagyok s voltam
Hideg s halhatatlan.

Kétségtelen, hogy az első kulcsszakasz sokkal jobban sikerült a másodiknál, s ez nem is csoda; az első tartalmilag is beleillik a fordításban jól reprodukált meseiségbe, a második nem (itt már a filozófus Eminescu szólal meg). De van itt más hiba is. Az utolsó szakasz szó szerint lefordíthatatlan, tehát nem elég „megérteni" s utána magyarul „megcsinálni"; érezni kell, mit akar mondani Eminescu, s ugyanazt kell próbálni valahogy elmondani — úgy, ahogyan ő mondta volna.

1930-ban Fekete Tivadar adta ki teljes Esticsillag-tolmácsolását. Mintha pótolni igyekezett volna, amit elődje akaratlanul elsikkasztott, a romantikus elemet helyezte előtérbe, amint főleg az első kijelölt kulcsszakasz mutatja:

Ó, szállj le, Csillaghercegem,
Egyetlen szál sugáron,
Adj földön égi fényt nekem,
Szeretlek, légy a párom!

A földi, szűk körök között,
Múlandók a gyönyörök,
De útam, világok fölött,
Halhatatlan és örök!

Hogy ezt a tolmácsolást csupán jó szándék szülte, s nem egyúttal jelentős tehetség is, az főleg a második szakasz szinte kínos megoldatlanságából látszik. Fekete sokat akart, jóval többet, mint bevallottan szerény elődje (megtartotta az első és harmadik sor rímelését is, amiről Brán Lőrinc lemondott), de nem bírta erővel.

Kibédi Sándor 1934-es tolmácsolása — kudarc. Gyenge, nem is egészen formahű munka; vereség az Esticsillag meghódításáért folytatott küzdelemben. Íme a kulcsszakaszok:

Szállj alá szelíd szerelmem,
fénysugár legyen útad,
hassad át szívem s házamat,
éltemet világítsad!

Élve szoros földkörödben
a boldogság elillan —
míg idefenn az életem
hideg és halhatatlan.

Egyetlen erénye az idézett nyolc sornak az utolsó sor tartalmi-formai hűsége; ennek a sornak valóban ez az „egyetlen lehetséges" változata nyelvünkön (vissza is tér majd a következő fordítások legjobbikában). S még van egy nagy érdeme Kibédinek: vállalkozása, úgy látszik, meggyőzte a költőket arról, hogy őnekik kell sorompóba állniuk, a tisztességes fordító-iparosok nem boldogulnak az Esticsillaggal.

1936-ból való a debreceni Oláh Gábor meglehetősen szabad, a vers formáját is megváltoztató átköltése. Figyeljük meg az idézendő kulcsszakaszokban, milyen ravaszul járt el Oláh: minden sort megtoldott egy szótaggal, ami által több teret kapott a tartalom újrafogalmazására (ámbár ez nem sokat segített rajta, mindenesetre kevesebbet, mint amennyi műfordítói tekintélycsorbulást jelent a lemondás egy „nehéz" formáról):

Szállj le hozzám arany sugáron
Szelíd szép hajnalcsillagom,
Szobám, lelkem kinyitva várom
Jöttödet, fényes hajnalom!

Görbe utakon járva, kelve:
Szerencsén görbed vállatok.
Én magam az égbe ölelve:
Hideg s halhatatlan vagyok.

Oláh Gábor jól láthatóan bizonyos eredetiségre tört; ezt a nála egyedül felbukkanó „hajnalcsillag" szó is mutatja (megítélésem szerint a *luceafăr* legpontosabb megfelelője az „esthajnalcsillag" volna, csakhogy ez a szó nemigen fér be az adott verssorba; nem is használta senki). S ezzel az immár negyedik fordítással, úgy tűnik, bekövetkezett az a mennyiségi felhalmozódás, ami után minőségi ugrás jött.

Nem néztem utána, milyen sorrendben jelent meg Áprily és Berde magyar *Luceafărul*ja; a „természetes sorrend"-nek mindenesetre az itt adottat látom. Áprily Lajos vitathatatlanul jobb költő, mint Berde Mária (sőt talán úgy is fogalmazhatunk, hogy Áprily költő, Berde pedig írt verseket is); a *Luceafărul* tökéletességéhez azonban mégis a kiváló regényírónő jutott a legközelebb — talán mindeddig. (Nem indokolatlan döntés tehát, hogy a legutóbb Budapesten megjelent magyar Eminescu-válogatásba is épp az ő fordítását vették fel.)

Áprily, bizonyára abból a célból, hogy a vers fogalmisága és zeneisége pontosabban fedhesse egymást, egy formai elemről — az első és harmadik sor rímeltetéséről, a keresztrímről — egyszerűen lemondott. Íme:

Szép Esticsillag, szállj alá,
surranj le egy sugáron,
ragyogd be árva életem,
olyan régóta várom!

Kimért kis körben üdvötök
csalóka s állhatatlan.
Én úgy bolyongom át az űrt
hidegen, halhatatlan.

Igaz, hogy az elmaradt keresztrímet némiképp pótolja a hibátlan ritmus, az Eminescu-versekre oly jellemző „lágy tengermoraj", azonban fellép Berde, s bebizonyítja, hogy a maradéktalan formahűség sem béklyó:

Szállj le, szelíd Estcsillagom,
Suhanj le egy sugáron,
Hasd át a lelkem és lakom,
Világold bé világom.

Élvén belül egy szűk körön
Halál vár üdvötökre,
Hideg hazámban nincs öröm,
De én élek örökre.

Berde Mária végre egy olyan strófát alkotott (az első kulcsszakaszról van szó), amelyben nemcsak eléri, de — ez az igazság — egy árnyalattal túl is szárnyalja Eminescut. Nézzük meg, hogyan teszi. Egyfelől pontosan visszaadja az eredeti tartalmat, másfelől teljesen formahű — de ezen felül a szöveg egy fokkal szenvedélyesebb, esdőbb, mint az eredetiben, s egy fokkal zeneibb is a minden sorban felcsengő alliterációnak köszönhetően. Nem tartom véletlennek, hogy Cătălina édes hívását éppen egy asszony tudta a legkifejezőbben megfogalmazni; ebben a tényben az ihlet léte, az átélés szükségessége mellett szóló tanúságtételt látok — amiből következik az is, hogy az utolsó szakaszt, az Esticsillag bizonyos „férfigőggel" tett kijelentését egy férfi fogalmazhatja meg legjobban.

Mi indokolja, hogy Berde Mária viszonylag tökéletes *Luceafărul*-tolmácsolása után még két költő alkotott egy-egy teljes magyar Esticsillagot? Nos, éppen az, hogy a mondott tökéletesség nagyon is viszonylagos (több szövegrész elemzéséből világosabban kiderülne, amit itt csak kinyilatkoztatni van módom: az, hogy Berde Mária az ihlet elragadtatásában sok helyen önkényesen bánt a szöveggel, s nem is állt mindenhol az első kulcsszakasz költői magaslatán).

Franyó Zoltán indult újabb ostromra 1961-ben, azt hiszem, inkább saját műfordítói teljesség-igényétől, mint a *Luceafărul* tartalmi értékeinek az eddiginél jobb kifejezése vágyától sarkallva, s valóban mindenkinél közelebb jutott a tökéletességhez a formahűség, a fogalmiság s a zeneiség szép párhuzamossága tekintetében, amint a kulcsszakaszok példája bizonyítja:

Szép csillagom, ó, szállj le, jöjj
Egy fénysávon lebegve,
Ragyogd be házam, tündököljj
Tűnődő életemre!

Ti boldog létnek érzitek,
Bár szűk a földi katlan. —
Az én világom zord, hideg,
S a lényem halhatatlan.

Franyó számára nincs lehetetlen a formahű műfordításban; bűvész, aki mindenre képes. Egy dolog vámján azonban sok mindent elveszt abból, amit nyer tüneményes képességei révén — s ez a szó hangulata. Nincs terem kifejteni, miért nem illik bele az Esticsillagba a „fénysáv" meg — kisebb mértékben — a „katlan" szó (s még sok hasonló, amelyeket itt nem idéztem); akinek van füle a hallásra, hallja, hogy ezek „kilógnak" a költemény szó-hangulatilag is egységes, a mese egyszerűségéből s a romantika finom, elegáns bonyolultságából ötvözött szövegéből. Szerintem ez az, s nem bizonyos tartalmi értékek átmentődésének elmaradása, ami miatt a *Luceafărul*t érdemes volt újra magyarra fordítani, ezúttal Kiss Jenőnek, öt évvel később.

Elértünk tehát a nyolcadik és eddig utolsó teljes magyar Esticsillaghoz, mely betetőzi a kereken fél évszázados fejlődést. Minden magyarázatnál konkludensebb, ha a kulcsszakaszokat idézzük:

Ó, szállj alá, jó csillagom,
Lebegj le egy sugáron,
Jöjj, töltsd be elmém és lakom,
Ragyogd be ifjúságom!

A földi élet szűk terén
Üdv, mámor állhatatlan.
Az én köröm tág, s benne én:
Hideg és halhatatlan.

Mindezeken kívül, mint mondtam, még létezik egy „fél" magyar Esticsillag-fordítás — pontosabban egy, a *Luceafărul*hoz írt verses előtanulmány szép, artisztikus, mélyen átérzett fordítása Gáldi Lászlótól, az 1930-as évekből. Miért nem tolmácsolta Gáldi magát a *Luceafărul*t, az egészet? S miért nem fordította le az erre leghivatottabb költő, Dsida Jenő a páratlan költeményt, jóllehet alkatilag közelebb állt Eminescuhoz, mint bárki az itt szóba kerültek közül, s más verseinek egyenértékű magyar változatával már igazolta, hogy tökéletes tud lenni? Személy szerint azt hiszem, Gáldit nagy tudásából fakadó szerénysége gátolta a vállalkozásban, a szerafikus erdélyi költőt pedig valami titokzatosabb dolog, talán

egyfajta félelem az önmaga legbensőbb lényével való szembenézéstől. Születik-e költő, aki Dsida sírba vitt adósságát lerója a magyar irodalomnak?

Eminescu egyike azoknak a nagy alkotóknak, akik nemcsak „tükrözték" a világot, de gazdagabbá, teljesebbé is tették önmaguk csodájával. Ha — mint a fentiekben tettük — csak egyetlen hullámgyűrűjét nézzük is neve, művei, hatása továbbrezgésének az egyetemes irodalomban, egyetlen költeménye ismételt megszólalásait egyetlen nyelven, akkor is ámulattal s hálával látjuk, mennyi szépséggel ajándékozott meg bennünket.

MIHAI EMINESCU

FELEDÉS ÉJSZAKÁJÁN

Feledés éjszakáján
Ha lelkem útra kel:
Vigyetek néma-árván
A tengerpartra el.

Gyász-zászló ne lobogjon,
Érckoporsó se kell,
Fiatal gallyakból font
Ágyon pihenjek el.

Csöndes legyen az álmom,
Közel a rengeteg;
A derült napsugáron
Mély vizek rengjenek.

Parti nagy bánatoknak
Kínján szívük zokog,
Míg szirtbe kapaszkodnak
Hulló hullám-karok.

Morajlanak, amíg mind
Tajtékzón visszahull.
Fenyő-erdő fölött ring
A hold álmatagul.

És senki ne sirasson
Allva fejem felett.
Csak a halál zúgasson
Fonnyadó levelet.

Mindentudó nagy árnya
Szélben suhanjon itt...
Fölöttem hársfa rázza
Omló virágait.

Véget ért bujdosásom,
Nem tébolygok tovább:
Emlék emeli bársony
Kézzel hűs sátorát.

Fenyvesek ormán gyúló
Hajnali csillagok:
Barátaim, simulón
Rám mosolyogjatok.

Nem sejtik: mily merő seb
Kínok hegysúlya nyom;
Míg kék liánok nőnek
Magános síromon.

OLÁH GÁBOR fordítása

A *Mai am un singur dor* első változatának fordítása. Oláh Gábor kéziratos hagyatékából közli Szabó Sándor.

VERESS ZOLTÁN

Jókai eszmei koordinátarendszere

„Hatalmas olvasóközönséget nevelt fel a tizenkilencedik század második felében, sőt századunkban is" — állapítja meg Jókairól 36 könyvoldalnyi elemzés után, a végső értékelés fontos tételeképpen, a legújabb magyar irodalomtörténet. S valóban, a Jókai-jelenséget vizsgálva egy pillanatig sem szabad megfeledkeznünk róla, hogy mindannyian, akik elsősorban magyar anyanyelvünkön olvasunk-művelődünk, egy kissé azok vagyunk, amivé ő tett minket: ő, akinek kezdettől fogva megnyilvánult népszerűsége a korabeli magyar prózaírók munkásságánál külön-külön mindenesetre, de talán együtt is nagyobbat lendített a betű, a könyv szellemi „néptáplálékká" válása ügyén, s akivel ebben a tekintetben egyedül Petőfi versenyezhet.

Semmi sem nyilvánvalóbb, mint hogy egy ilyen, mai napig tömegméretekben olvasott életműnek hatást kellett gyakorolnia egy egész társadalomra. Nem akarok szót vesztegetni arra, hogy a szépirodalom emberformáló — tömegméretekben társadalomformáló — hatását bizonygassam; evidencia ez, amelyben elsősorban hinnünk kell, s amelyet másodsorban sokan, sokféleképpen igazoltak (legalaposabban a marxista irodalomelmélet művelői), úgyhogy ezt elfogadva s ténynek tekintve, maradok a Jókai-művek elvileg lehetséges hatásának vizsgálatánál. Igen, itt s a következőkben tulajdonképp csak az *elvileg lehetséges* hatásról szólok, amelynek érvényesülését mindvégig feltételeznem kell, mivel nem lehet kimutatni; hogyan is tudnám kimutatni például, hogy írónk állandó harca az okszerű mezőgazdálkodásért (már első regényétől, az 1846-ban megjelent *Hétköznapok*tól kezdve egyik legfőbb „hatásiránya") hány embert vezetett rá, hogy tényleg okszerűen próbáljon gazdálkodni? — avagy hogy állandó „prédikálása" az iparűzés s a kereskedés hasznáról, a technikai fejlődés szükségességéről, a nemzeti tőkével létrehozott vállalkozások nem könnyű, de szép kilátásairól (a *Fekete gyémántok*, *Az aranyember* s más művek ismert példája helyett hivatkozom itt az 1885-ben megjelent *Cigánybáró*ra, épp hogy „prédikálása" állandó voltára figyelmeztessek) hány gyár épülésének, hány bánya nyitásának volt közvetlen indítéka? Bizonyos hatásokat meg lehet mérni, másokat nem; ki lehet mutatni például, hogy a *Fekete gyémántok* megjelenése után hánnyal több újszülöttet kereszteltek Ivánnak, mint annakelőtte — nem lehet kimutatni viszont, hány fiatal választott fizikusi vagy kémikusi hivatást, bányamérnöki vagy bankszakértői pályát, mert egyszer lázba hozta a *Fekete gyémántok* hősének erősen hangsúlyozott „reál" színekkel megrajzolt eszményképe. Durva vulgarizálás volna úgy képzelni el az irodalom hatását, mint amely minden lehetséges irányban közvetlenül, azonnal látható formában konkretizálódik (mintagazdaságok, ipartelepek sehol sem létesültek tehát közvetlenül Jókai hatására), de éppolyan durva vulgarizálás nem számolni a legszélesebb körben olvasott Jókai-művek közvetett hatásának többféle irányvonalával — s közöttük azzal, amely a polgári fejlődés szellemi alapjai megszilárdítására, a feudális társadalomra jellemző *művelődési modell lényeges módosítására* irányult. Ha a modern, marxista szemléletű irodalomtörténetírás elismeri Jókai — nyilván éppannyira csak közvetve érvényesülhetett — hatását a nemzeti önbizalom megtartására a bukott szabadságharc után is, szemben egy Gyulai, egy Kemény aggályos pesszimizmusával, akkor tulajdonképpen szintén csak egy *elvileg lehetséges* hatást ismer el, hiszen ezt is éppoly lehetetlenség tárgyi megnyilvánulásában kimutatni; s akkor viszont elemi igazságérzetünknek kell diktálnia, hogy Jókai általános hatásának ezt a másfajta, eddig még nem sokszor tanulmányozott vonalát is éppoly valóságosan érvényesültnek fogadjuk el, mint az előbbit.

Hogy írónknak nem jogtalanul tulajdonítok a feudális állapotokon, a gazdasági és szellemi elmaradottságon s mindennek törvényszerű előzménye- és következményeképpen a régi művelődéseszményen változtatni akaró szándékot, amellett fényes tanúságtétel az életrajz (személyes részvétele a forradalmi eseményekben, szerkesztői munkája, későbbi közéleti szereplése, többszöri képviselősége, amikor alkalma nyílt kiállni a gyáripar fejlesztése, az iparosok szavazati joga, a munkások segélyezése és sok egyéb haladó törekvés mellett), s ugyanolyan fontos tanúságtétel lehet eddig szintén nem sokszor, nem elég alaposan tanulmányozott

publicisztikája („bizonyos, hogy költőnk hírlapírói munkássága külön monográfiát igényel, amelynek alapjait most kezdi lerakni a kritikai kiadás" — ismeri el Nagy Miklós); publicisztikája, amelyben sok, regényeiben és elbeszéléseiben csak *sugallt* elképzelését fejtette ki egészen tételesen. Érthető kérdés volna, hogy ha ez így van, s hogy ha én Jókainak a korabeli társadalomra tett hatását — tudomány-felkaroló, ipar-promoveáló „újcivilizátor" hatását — akarom kimutatni, miért nem keresgélek inkább életrajzában, képviselőházi működésében, valamilyen hasonló céllal alakult közület keretében kifejtett tevékenységében, s mindennek és sok más egyébnek írásbeli vetületében, az újságcikkeiben, melyek tanulmányozásának alapjait Nagy Miklós fent idézett megállapítása óta (1968) a filológia már lerakta?

Gondolom, a válasz is érthető lesz: azért nem, mert Jókai — író. Jókai Mórban, az élő személyben, természetesen nem különböztetődött meg egymástól a közéleti férfi, a tudomány fényét önkéntes „hevéllyel" terjeszteni igyekvő civilizátor, az amatőr tudós és csigaházgyűjtő, a honi ipart s kereskedelmet pártoló politikus, a képzőművész, a gyümölcsfákat ültető kertész stb. s a szépíró, sőt csodálatos harmóniában olvadt össze, mint a gyermekben az a százféle lehetőség, amelyek közül később kilencvenkilencet megöl a szakosodás (meglehet emiatt van, hogy olyan sokan éreztek valami *gyermekit* Jókaiban, anélkül, hogy rájöttek volna, miben is áll ez); a mi számunkra azonban mindebből gyakorlatilag csak egy minőség maradt meg, *az író* minősége. Maga az ember, aki Jókai Mór volt, hét évtizede meghalt, időszerűségüket vesztett népszerű tudományos műveit — például történelmi olvasókönyvét, etnográfiai tanulmányait — már nem forgatjuk, s nemhogy újságcikkei, de még elbeszélései is csak elvétve kerülnek a kezünkbe. Számunkra, akik az utókora vagyunk, szinte kizárólag csak *a regényíró* maradt meg Jókaiból; szerencse, hogy épp ez a minősége tükrözi a legteljesebben egész gazdag egyéniségét. Ezért összpontosítottam tehát részleges vizsgálódásomat néhány regényre, lévén hogy *jelenkori* hatását — utóhatását — éppoly fontosnak tartom, mint az ő korabelit, sőt ha arra gondolok, hogy az ő kora elmúlt, s hogy akkor érvényesült hatását már csak mint megváltoztathatatlan történelmi tényt szemlélhetjük, a jelenkorit még fontosabbnak. S az, hogy milyen hatást tesz Jókai a mai, főleg fiatal olvasókra — úgy vélem, nagy figyelmet érdemlő gyakorlati művelődéspolitikai kérdés.

E gondolatsor befejezéseképpen egyetlen példát óhajtok említeni arra vonatkozóan, hogy írónk egy-egy műve csakugyan döntő lökést adhatott egy-egy tudósi, technikusi életpályának. Nem fordítottam időt ilyen példák keresésére, bár meggyőződésem, hogy szép számmal találhatók; amelyet itt idézek, véletlenül „futott be" tanulmányom anyagának gyűjtése közben, egy egészen más céllal olvasott könyvből, E. Doblhofer letűnt írások és nyelvek megfejtését tárgyaló, tudománytörténeti vonatkozásaiban jelentős munkájából. I. J. Gelb professzorról, a lengyelországi születésű, ma világhírű amerikai orientalista (hettitológus) tudósról jegyzi fel a szerző, hogy „gimnazista korában lelkesen falta Jókai Mór egyik könyvét, amelynek hőse, Barkó Pál a magyar nép őshazájának keresése közben egész Belső-Ázsiát bejárja". Mivel ez az egyetlen itt közölt adat a tudós gyermekéveiből, s mivel a szerző nem juthatott a birtokába másképpen, mint a tudós vallomásából, megalapozott a feltevés, hogy I. J. Gelb egy Jókai-regény — mint tudjuk, az *Eppur si muove* — hatására, a regény Kőrösi Csoma Sándort idéző (nem másoló) hősének példáján lelkesedve határozta el, hogy kelettudománnyal, őstörténettel foglalkozzon. Egy olyan prediszpozícióra egyébként, aminővel I. J. Gelb minden bizonnyal rendelkezett, nemcsak ez a regény hathatott volna; *A jövő század regénye* Kincsővel foglalkozó fejezetei, a *Görögtűz*be foglalt mindkét kisregény s még számos Jókai-mű tehetett volna hasonló hatást a tarnowi fiúra (az 1871-ben írt *Eppur si muove* „szerencséje", hogy 1907-ig, I. J. Gelb születéséig négy kiadásban jelent meg lengyel nyelven, s azóta még kettőben).

Márpedig ha egy lengyel gimnazistára, akinek semmi köze a magyarok őshazájához, ilyen hatást tett Jókai Mór, akkor nem látom kevésbé megalapozottnak azt a feltevést sem, hogy a maga nyelvén, a maga hazájában még inkább próféta volt — abban az értelemben is, hogy álmai egy nép megváltozásához, felemelkedéséhez, szellemi kibontakozásához szolgáltak eszményképpel s gyakorlati példával, s abban az értelemben is, hogy voltak, akik siettek ezeket az álmait „képzelme lázbeteg álmai"-nak nevezni. Nem titkolom, Gyulai Pálra célzok, aki épp az *Eppur si muove*val kapcsolatban használta az idézett kifejezést, s aki egyébként tiszteletreméltó esztétikai igényességében annyira süket volt Jókai lényeges üzeneteinek meghallására, hogy az már az elfogult rosszindulat határát súrolja. (Megjegyzendő, hogy aki egyáltalán nem vádolható rosszindulattal, sőt inkább ellenkező előjellel elfogult, Mikszáth sem lát meg semmit azokból az „újcivilizátori" törekvésekből, amelyek írónk életművét áthatják.) Szó sincsen arról, hogy meg

akarjam védeni az írót a kritikussal szemben, hiszen egyrészt sokkal nagyobbnak tartom, mint hogy erre szoruljon, másrészt ha kell, bizonyos tekintetben „roszszabbat" is tudok mondani róla, mint maga Gyulai Pál; mindössze azt óhajtom, hogy figyeljünk fel Jókai szépirodalmi eszközökkel megvalósított emberformáló hatására, amely ma sem lebecsülendő, s amelynek iránya egy olyan embereszmény, amely felé a szocialista társadalomban is törekszünk.

Ha előbb azt mondtam, hogy gyakorlati művelődéspolitikai kérdés, milyen hatást tesz Jókai a mai, főleg fiatal olvasókra, s ha később azt mondtam, hogy hatásának iránya egy olyan embereszmény, amely felé ma is törekszünk, akkor a gyakorlati kérdés fényesen megoldódott: Jókai továbbra is szövetségesünk a magunk tökéletesítését célzó, soha véget nem érő harcban. Persze ez csak úgy igaz, ha igaz az is, amit másodszor mondtam, azaz hogy hatásának iránya egy ma is érvényes embereszmény — s ezért az itt következőkben azt igyekszem röviden megvizsgálni, milyen erkölcsiséget sugallnak a Jókai-művek. Nem támaszkodom tudós kommentárokra, a *műveket* s az őket újrateremtő lelket, az *olvasói érzékenységet* akarom megvallatni. Ez az eljárás annál is indokoltabbnak tűnik, mivel a szerzőt erről az oldaláról dicsérő, amarról meg elmarasztaló, esetleg mentegető, helyreigazító, egyszóval a szerző „bizonyítványát" magyarázó elő- vagy utószók, tankönyvek, irodalomtörténetek stb. az olvasót alig befolyásolják; az olvasó a művekkel jut élő, termékeny kapcsolatba, s ezért az olvasóra gyakorolt, elvileg lehetséges hatás csak működő pontú vizsgálódással becsülhető meg eléggé hitelesen.

E vizsgálódást, úgy érzem, egyébként kötelező is megejtenünk. Kötelező elsősorban azért, mert azokon a tájakon, ahol a Jókai-életmű mint klasszikus irodalmi érték ma is sugárzik, a társadalom fejlődése két történelmi lépéssel hagyta el maga mögött írónkat; ő a polgári átalakulás sürgetője, a kapitalizmus „szekértolója" volt, márpedig azóta ez az átalakulás úgy-ahogy megvalósult (első lépés), majd egy másik, döntő átalakulás lett történelmi szükségszerűség, s ez ugyancsak megvalósult (második lépés), amiből érthetően következik a kérdés, hogy nem túlhaladott-e Jókai erkölcsi eszményvilága. De kötelező megejtenünk a mondott vizsgálódást azért is, mert írónknak a modern nemzeti kapitalizmust megteremteni s az ehhez szükséges szellemi alapokat erősíteni akaró igyekezete jelentékeny humánus tartalom nélkül nem volna egyéb, mint lapos propaganda egy olyan rend érdekében, amelytől ő maga is legfennebb egyesek gazdagodását, azaz a továbbra is aránytalanul megoszló nemzeti jövedelem növekvését várhatta, s amelyből századunk elejére, az *Ahol a pénz nem isten* keletkezésének korára maga is kiábrándult. Jókai azonban költő volt. Hogy milyen okból nevezte őt költőnek szinte mindenki, aki valaha is bővebben foglalkozott vele, annak az elemzése nagy vargabetűt kívánna; költő volt, fogadjuk el (abban az értelemben, ahogyan például a német nyelv különbséget tesz a nem föltétlenül verselő *Dichter* és a *Schriftsteller* között, az egyik inkább művészi minőséget, a másik inkább foglalkozást jelentvén) — márpedig ha költő volt, akkor költő is maradt, akinek sem erkölcsi eszményvilága nem lehet túlhaladott, sem a mondott változás érdekében kifejtett „propagandatevékenysége" nem lehet olyan humánus tartalom nélküli, amely ne képviselne ma is értéket.

Egymás után forgatva Jókai regényeit, függetlenül a tárgytól s az időrendi sorrendtől, és nem keresve semmi egyebet bennük, mint — kezdeti elképzelésem szerint — szerzőjük tudományos műveltségének nyomát, egyszerre furcsa olvasói élményben részesültem. Mikor a mintegy ötödik-hatodikul olvasott (újraolvasott) *Egész az északi pólusig* végére értem, s meghatottan fedeztem fel a szép allegóriát, melyről majd alább szólok, egyszerre szinte kristályos tisztasággal képzett meg előttem egy *elvi-erkölcsi koordinátarendszer* a Jókai-művekben, mint a fentebb említett erkölcsi eszményvilág „tervrajza"; egy koordinátarendszer, melyet néhány fő tengely pontosan meghatároz. Megszámolható és megnevezhető elvi-erkölcsi alaptételek ezek (világnézetiek nincsenek közöttük, legalábbis nincsenek annyira jelentősek, hogy „főtengely" szerepük volna); alaptételek, amelyeket Jókai mindig igyekszik kijelölni, egy-egy hős elvi-erkölcsi alapállásával példázni, amelyekhez ő maga mindig igyekszik igazodni, ámbár néha apróbb kilengésekkel — s amelyek mintegy erkölcsi csontvázát alkotják a valóság húsából s a képzelet véréből összetett meséinek. Maga a koordinátarendszer megfoghatatlan, csak a tengelyek azok, amelyek valósággal léteznek: az ismert forradalmi jelszóval, a *„szabadság, egyenlőség, testvériség"*-gel meghatározható három fő tengely, s a *béke* szeretete és a *haladás* igénylése kifejezésekkel megnevezhető negyedik és ötödik tengely (ez a szám bizonyára még tovább növelhető, de én itt nem tartom szükségesnek); —

most tehát legyen szabad ezekről szólnom, tőlem telhető rövidséggel, hogy eloszlassam minden az iránt felmerült kétségünket, miszerint Jókai hatása ma sem időszerűtlen.

Szabadság

Mint már mások is megfigyelték, írónkban kevés volt a bölcselő hajlam, ezért a fent említett koordinátarendszer „szabadság" címszóval jelölt tengelyének felvázolásában ne keressük a fogalom filozófiai értelmezését. Jóllehet a szabadság meglehetősen központi helyet betöltő fogalom a romantikában, s mint nagyobbrészt ehhez az áramlathoz tartozó író műveiben, Jókai regényeiben is több oldalról megvizsgálható volna, itt csak a 48-as szabadságeszméről lesz szó, miközben fájó szívvel mondok le egy olyan, csöppet sem érdektelen kitérő megtételéről, mint egyes Jókai-hősök „belső szabadsága" (gondolok itt például Ocskayra és a determináltság, illetve a szabad választás problematikájára a *Szeretve mind a vérpadig*ból, Tímárra s egész belső szabadság-keresésére *Az aranyember*ből, valamint más regényhősökre).

Jókai, aki a 48-as márciusi napokban Petőfi után a legfőbb személyes szerepet játszotta a forradalmi eseményekben, s a világosi fegyverletételig tevékeny civil résztvevője volt a szabadságharcnak (ami nem azt jelenti, hogy elvi álláspontja a mai megítélés szerint mindig a leghaladóbb), *sohasem tagadta meg később sem* a 48-as szabadságeszmét. Sok bírálója rótta fel, különösen az utóbbi évtizedekben, hogy már a Kossuth-kormány debreceni tartózkodása idejétől megalkuvó volt, amennyiben az ún. békepárt oldalán állt (helyesebb volna ezt úgy kifejezni, hogy lelkialkata miatt és életkörülményeiből következően a békepárthoz *sodródott*); hogy később hiperlojális volt a Habsburg-házzal szemben, s ami még rosszabb, történelmi szükségszerűségnek ismerte el a monarchia létét stb. — szóval hogy kikerülve Petőfi személyes hatása alól, bizonyos tekintetben egy „öreg reakciós" bújt ki belőle. Természetesen ugyanakkor mindenik bírálója próbálja mentegetni, hiszen klasszikus író, akit politikai tévedései miatt nem lehet kifürészteni az irodalomból (mentegetik például azzal, hogy a Habsburg-birodalom létét csak később, a kiegyezés után kezdte szükségszerűségnek találni, mintha jobb volna neki, hogy nem előbb, hanem később téved), éppen csak a lényeget kerülik meg — azaz Jókai említett tévedéseinek küzdelmes megalapozottságát, az egyetlen járható út felismerni-vélését e tévedéseiben. Nem fogom őhelyette elmagyarázni, mi vezette például a Habsburg-birodalom fennmaradása kívánatosságának a gondolatára, ő maga kielégítően elmondta többek között *A jövő század regénye* lapjain, ugyanakkor bőven érzékeltetve, milyen természetellenes tákolmány ez a birodalom, amelyet csak egy „arany abroncs" tart össze; nem fogom hát elmagyarázni, de arra bátorkodom felhívni a figyelmet, hogy a bukott szabadságharc után egy teljesen független, önálló Magyarország megvalósíthatatlan ábránd volt — s ezt Jókai nagyon jól tudta. Mi egyebet tehetett volna tehát, mint hogy lehetőségeihez képest mindent jól megfontolva tévedjen? Bátorkodom felhívni a figyelmet arra, hogy más dolog belátni a kényszerűséget és ésszel elfogadni, az elvek és vágyak fenntartásával, s megint más dolog feladni önmagunkat, a külső kényszerűség szerint idomulni belsőleg; és bátorkodom felhívni a figyelmet arra, hogy Jókai az utóbbit sohasem tette.

1869-ben — abban az időszakban tehát, amikor szükségszerűségnek kezdte találni a Habsburg-birodalom létét — megírta *A kőszívű ember fiai*t, amelyet ugyanaz az irodalomtörténet nevez „a szabadságharc ragyogó hősköltemények", mely fenti álláspontját megrója. De korántsem csak ezt az egy könyvet szentelte a szabadságharcnak. Hogy csak regényeiről szóljak, a téma közvetlenül felbukkan például az *Enyém, tiéd, övé*ben, az *Egy az Isten*ben; közvetve jelen van a magyar történelem másik nagy szabadságharca ihlette *Szeretve mind a vérpadig*ban és *A lőcsei fehér asszony*ban; ugyancsak közvetve jelen van a más népek szabadságmozgalmait tárgyul választó műveiben, kezdve a római hódítással szembeszegülő palmirai királynő történetével a *Kelet királynője*ben, s végezve olyan korabeli események „megregényesített" történetével, mint a balkáni népek szabadságharca a törökök ellen a *Janicsárok végnapjai*ban; és nem utolsósorban jelen van áttételesen, mint régi történelmi díszletekbe visszavetített problematika, a szabadságharcot jóval megelőző időkben játszódó regényeiben, például az *Erdély aranykorá*ban. Jókai mindezekben — és még sok más alkotásában, amelyeket nem említettem — mély érzelmi telítettséggel, teljes belső odaadással idézte a szabadságharcot; ezekben a könyvekben, illetve megfelelő részleteikben, jeleneteikben, át-

hallásos mondataikban írónknak „a szíve szólalt meg", hogy ébren tartsa az ésszel változhatatlannak elismert helyzetben a 48-as szabadságeszmét.

Egészen csodálatos ennek az eszmének a beleszövődése egy olyan műbe, amelyben egyáltalán nem várjuk; gondolok az *Egész az északi pólusig*ra, amelynek allegóriája mellett száz éve megy el érzéketlenül a Jókai-irodalom minden gyarapítója (a regény 1875-ben jelent meg; érdemleges méltatásával sehol sem találkoztam, elnéző megmosolygásával annál gyakrabban). Mi történik ebben a könyvben? Galiba Peti matróz, akit az osztrák—magyar északsarki expedíció hazatérő tagjai ottfelejtenek a jégbe zárt Tegethoffon, egy barlangrendszert fedez fel a Ferenc József-föld alatt, s abban egy naftaforrást, amelyet felgyújt, hogy az előidézett robbanással leválassza a feltevése szerint jégzátonyra torlódott Ferenc József-földről „a mi kvótánkat", „a Lajtán inneni részt". Próbálkozása sikerül, s az ily módon függetlenült szigetet a tenger áramlása tovasodorja, miközben az égő naftaforrás melegétől megindul rajta „az új teremtés"; talajából új élet sarjad, csodálatosan gazdag tenyészet borítja el — ameddig „a földkebel tüze" egyszer csak ki nem alszik, a szigetet meg nem dermeszti a fagy, s a gazdag tenyészetet belepő havat pirosra nem festik a füstből keletkezett vegyi termékek. Nos hát, ennyi a regény (persze sok fantasztikus kalanddal, és persze szerelemmel Galiba Peti és a barlangban időtlen idők óta kristályba zárt lány között); ennyi a regény, s én úgy érzem, mindebből lehetetlen ki nem olvasni a bukott szabadságharc elsiratását — mégpedig éppen azért átlagon felüli erővel fájdalmas-meghatóan, mert csak az ügyetlenül befejeződő, szinte *elcsukló* szöveg utolsó mondatai ismertetik fel az áthallást; azt, hogy akit itt egy bohó, parodisztikus sztorit hallottunk elmondani, már régen a szabadságharcról beszélt, csak mindeddig nem vettük észre.

Nem állítom, hogy Jókainak eleve ez volt a szándéka a szóban forgó regénynyel; ha szabad megkockáztatnom egy alkotáslélektani feltevést, azt hiszem, egy játékos ötletéből növesztette ki az egész allegóriát örök 48-as nosztalgiája. Meglehet akkor, mikor először vont tréfásan párhuzamot a sarkvidéki Ferenc József-föld s a Habsburg-birodalom között, mikor azt „gondoltatta" hősével, hogy ha megfagyott mammutokra bukkanna, „az éhhalál minden félelme megszűnne az egész Ferenc József-földön örök időkre (nem úgy, mint azon a másikon a Duna—Tisza között)" — akkor kapcsolódott be az a meghatározhatatlan agyműködése, amely lassan kiépítette a fentebb vázolt allegóriát a cselekmény továbbalakítása rendjén. Egyébként az idézett, Jókai által tréfásan odavetett megjegyzés tartalmilag nem is annyira tréfás; alkalmas egy olyan gondolatsor elindítására, amely a mondott allegóriában tetőzött.

Biztos vagyok benne, hogy az egykori Jókai-olvasók jó része, ha nem is meghallotta, de megérezte a szerény kis *Egész az északi pólusig*ban felzendülő szabadság-ódát (a kritika süket volt, vagy süketnek tette magát, ámbár a regénykében van annyi irodalmi érték is, hogy egyik jelenetét egy kiváló magyar esszéíró sem restellte kölcsönvenni egy nagy költőnk jellemzésére); s biztos vagyok benne, hogy Jókai életműve, melyben a szabadságvágy burkolt vagy nyílt hangoztatása enynyire gyakran visszatérő motívum, ebben az irányban is jelentékeny hatást tett egész olvasótáborára — nemcsak a magyarokra, de azokra a más nemzetiségűekre is, akik saját szabadságeszméjüket érezhették kifejeződni benne.

Egyenlőség

Hamis képet rajzolnék Jókairól, ha úgy próbálnám beállítani, mint aki teljesen a mai fogalmak szerint értelmezte s hirdette az emberek egyenlőségét. Egyszerűen elvi lehetetlenség, hogy ezt tette légyen; ha — modern marxista értékelőivel összhangban — egyszer már leszögeztem, hogy a polgári átalakulás „harcosa" volt, akkor ebből az következik, hogy a feudális társadalom helyett egy másik, ám ugyancsak kizsákmányoláson alapuló társadalom volt az eszménye; s ebből megint az következik, hogy az emberek egyenlőségét sem értelmezhette másképp, mint ennek az eszménynek a korlátain belül. (Lám csak, én is kis híján felfedeztem írónk „korlátoltságát". Mielőtt rossz benyomást keltenék ezzel a megállapításommal, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy nem az *ő személyes*, hanem egy társadalomtörténetileg meghatározott eszmény *általános* korlátairól szóltam; őneki, épp ellenkezőleg, műveiben nemegyszer sikerült kilépnie a determinált „korlátoltságból".)

De nem vallhatta teljesen a mai fogalmak szerint az egyenlőség eszméjét még két másik okból sem. Egyik ok az, hogy mint a romantika áramlatához tartozónak, szinte kötelezően el kellett ismernie a Rendkívüli Ember — például a

lángelme — jogát az egyenlőtlenséghez (lásd Berend Iványt, a *Fekete gyémántok* főalakját, aki nem állítható egy sorba a regény egyetlen más alakjával sem, jóllehet ő maga felfelé, az arisztokrácia felé kiharcolja, lefelé, a nép felé vállalja az egyenlőséget); s a másik ok az, hogy mint kálvinistának, tisztában kellett lennie a predestináció alapvető egyenlőtlenséget hirdető dogmájával, ami ellen fellázadhatott ugyan (fel is lázadt, leghatározottabban a *Szeretve mind a vérpadig*ban), de aminek a hatása alól egészében nem vonhatta ki magát, ahogyan ezt legjobban épp a *Szeretve mind a vérpadig* mutatja. Nem érdektelen megjegyezni egyébként, hogy a kálvinista tanok a feudális társadalomból egy új rend felé kitörni igyekvő polgárság ideológiája voltak („a korabeli polgárság legmerészebbjeinek ideológiája" — állapítja meg Engels, három századdal korábbi időszakra vonatkozóan), s éppen ez kölcsönözhetett bizonyos súlyt ezeknek a tanoknak Jókai eszmevilágában.

Nem óhajtom azonban fölöslegesen bonyolítani az alapjában egyszerű kérdést; a lényeg az, hogy írónk minden művében plasztikusan kidomborodik az az eszme, miszerint az emberek rangtól és társadalmi helyzettől, nemzetiségtől és vallástól, vagyoni állapottól s egyáltalában minden különbségtevő jellegtől függetlenül azonos értékűek; egyenlőek mintegy az Isten színe előtt, egyenlőek a természeti jog értelmében (ennek az elveit írónknak jól kellett ismernie, hiszen a képzettsége szerint jogász volt), azaz nincsen közöttük semmilyen „eredendő" lényeg- és értékbeli különbség. Ma már furcsának tűnhet, hogy ennek a hangsúlyozása *érdem* a Jókai részéről — gondoljuk meg azonban, hogy már felnőtt ember volt és kiforrott író, mikor a jobbágyságot eltörölték Magyarországon; hogy egy emberöltőnyi idővel előtte az akkori legnagyobb magyar költő természetesnek vette, hogy csak a nemességet tekintse a nemzethez tartozónak stb.; egyszóval gondoljunk arra az általános társadalmi-szellemi közegre, amelyben élt, amelyben igaz emberiességet hirdető művei megjelentek, s amelyben műveinek olyan cselekménybeli-tartalmi elemei, mint például két fiatal arisztokrata őszinte baráti segédkezése egy iparoslegény párbajában *(Egy magyar nábob)*, egy nemes ember házassága egy polgár- (*Egy magyar nábob, A kőszívű ember fiai* stb.) vagy éppen munkáslánnyal *(Fekete gyémántok)*, illetve egy grófnőé egy derék konstáblerrel *(Gazdag szegények)*, valamint a témába vágó tételes megfogalmazásai nem csupán „shocking" voltak, de — ha nem forradalmiak is — egy világrendet legalább a lelkiismeretekben felforgatók s egy másik, jobb világrendet igénylők.

Kérdés, hogy ha ez így van (márpedig így van; nincs olyan Jókai-mű, amelylyel ne volna példázható olykor jobban is, mint a fenti, teljesen találomra kiragadott tanúságokkal), kérdés, mondom, hogy mi szükség volt Jókai egyenlőség-értelmezése meghaladott voltának előrebocsátására; s további kérdés, hogy ha az egyenlőség effajta — a természeti jog elvein alapuló — értelmezése meghaladott, miben áll a Jókai által oly gyakran hangsúlyozott eszme *mai* olvasókra tett hatásának jelentősége.

Megpróbálok a két kérdésre egyszerre válaszolni. Jókai abban tér el leginkább az egyenlőség értelmezésében a mai fogalmaktól, hogy bizonyos, a kapitalizmusra jellemző *társadalmi igazságtalanságot* nem tart az egyenlőség őáltala vallott s hirdetett eszméjével ellentétesnek; más szóval elismeri — ugyancsak a természeti jog elveivel összhangban — az egyenlő egyesek „erényes úton" szerzett kiváltságai jogosságát, mindenekelőtt azt, hogy vagyont gyűjtsenek a mások munkájából, s hogy kedvük szerint éljenek a gazdagságukkal, persze ugyancsak „erényesen". (Jellemző például, hogy a *Gazdag szegények*ben Jókai nem azt tartja *igazságtalanságnak*, hogy egyes előkelő hölgyek fényűző ruhákat csináltathatnak, miközben másoknak betevő falat is alig jut, hanem azt *erkölcstelenségnek*, hogy ezeket a ruhákat a párizsi szalonok helyett nem itthon csináltatják, hiszen így éppen a nyomort enyhítenék, kenyeret adva a dolgozók kezébe.) Igen ám, de azt, hogy tetemes gazdagságra nem lehet szert tenni másképpen, mint mások munkájából, tehát kizsákmányolás által, *tudományos bizonyossággal* csak Marx óta tudjuk, s Jókainak nem volt marxista műveltsége (ez talán természetes; nem lehet elvárni egy, a félgyarmati-feudális állapotokból a nemzeti kapitalizmus felé kitörni igyekvő polgártól, sőt középnemestől, hogy érzékelte légyen Marx fontosságát); Jókai következésképp csak azt érzékelte, hogy a gazdagság körül „valami nincsen rendben", az egyenlőség szép gondolat-építménye valahol itt, ezen a ponton mutat valami tökéletlenséget; s mint igaz humanista, egyéb megoldás híján, de a megoldás szükségességének meglátásával, itt vélt jó szolgálatot tehetni azzal, hogy az emberi tisztesség és segítőkészség, az *erkölcsi tényező* szerepét hangsúlyozta.

Hogy mennyire tudatosult írónkban a fent elemzett probléma, afelől a regények nem adnak elégséges eligazítást. Lehet, hogy a regények egyenlőség-eszméje s az erkölcsi tényezőt előtérbe állító véleményük a gazdag—szegény viszonyról

(ami sohasem mint kizsákmányoló—kizsákmányolt viszony tűnik fel bennük), nem valami tudatos meggondolás, hanem inkább ösztönös megérzés eredménye írónk részéről. De ez az egykori és mai olvasók szempontjából mindegy. Ők azzal az eszmével maradtak és maradnak e művekből, hogy az emberek egyenlőnek születnek, s emberi mivoltukban azonos értékűek (nem függetlenül persze a jellemüktől); ha pedig egyesek kiemelkednek a többiek közül „erényes úton" szerzett gazdagságukkal, ez egyfelől nem szünteti meg emberi egyenlőségüket a többiekkel, másfelől jól meghatározott erkölcsi kötelességeket ró rájuk. Főleg az utóbbi tétel az, amelyet írónk állandóan nagy nyomatékkal hangoztat. Már legelső „igazi Jókai-regénye", az 1851-ben megjelent *Erdély aranykora* félreérthetetlenül leszögezi, hogy a kiváltság kötelez, amikor a jobbágyainak gabonát osztó, a kolozsvári diákoknak ösztöndíjat adományozó Bánfival kimondatja: „nemes emberek vagyunk, de éppen azért vagyunk urai a parasztnak, hogy ne engedjük őt utolsó filléreitől megfosztani, és megvédjük minden ellenségtől", s a következő regények sora egyre nagyobb hangsúllyal szól ugyanerről, úgyhogy néha úgy tetszik, egyik-másik könyv egyenesen e tétel példázására készült (gondolok itt mindenekelőtt a reformkort idéző és mint Nagy Miklós írja, tényleg „az irányregény határán" álló *Egy magyar nábob — Kárpáthy Zoltán*ra). Később a tételesség háttérbe szorul, a tétel maga azonban ott van minden regényben, s az egykori és mai olvasó — aki nem fejlődési folyamatokat követ, nem tételek érvényesülésére figyel, egyszerűen csak olvas — bármelyiktől tisztes mértékben eltelhetett s eltelhet azzal a gondolattal, hogy mindenfajta kiváltság, kiemeltség kemény erkölcsi kötelességeket ró az emberre. Berend Iván viszonya Pálhoz, az öreg bányamunkáshoz a *Fekete gyémántok*ban egykor egy bányatulajdonos számára lehetett erkölcsi modell, mint a tulajdonviszonyon alapuló egyenlőtlenség emberi megoldása-áthidalása; ma egy bányaigazgató számára lehet példázat egy tartalmilag merőben másfajta, de létező egyenlőtlenség kérdését illetően (persze nem közvetlenül, hanem mint fiatalon, a jellemformálódás korában átélt szellemi élmény „maradványsugárzása"); s ezzel, azt hiszem, eljutottam a keresett válaszhoz.

Testvériség

Jókai „irodalmi tevékenysége, mely mentes a sovinizmus minden nyomától, egyetlen csodálatos védőbeszéd az egyetértés mellett" — állapítja meg 1925-ben Victor Cornea a *Szegény gazdagok*ra, általában erdélyi tárgyú műveire és a bennük együtt szereplő román, magyar, német hősökre, az általuk képviselt népekre-nemzetiségekre vonatkozóan. Nem véletlenül idéztem éppen egy román méltatóját (egyet a sok közül); meggyőzőbben dokumentálja, milyen állhatatosan és messzehallzóan hirdette írónk a népek testvériségét, ha nem számos magyar méltatójára hivatkozom e tekintetben. Meg kell jegyeznem azonban, hogy írónknak nemcsak a sovinizmus, de a kozmopolitizmus nyomát sem mutató *internacionalizmusa* tágabb, mint amilyen összefüggésben Cornea emlegeti; fenntartva, hogy számunkra épp ez az összefüggés a legfontosabb, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Jókai internacionalizmusa egészen általános, mély testvériség-érzése valamennyi népre kiterjed, s hogy még a 48-as szabadságharc oly könnyen kínálkozó magyar—német ellentétezésének csapdájába sem esik bele (nem arról van szó, hogy elkeni a sokszor tényleg németellenesség képében megnyilvánult szabadságvágyat, hanem arról, hogy mindig gondoskodik a németség mint nép megkülönböztetéséről az elnyomóktól).

Mivel — mint említettem — írónk mély és őszinte testvériség-érzése szinte minden méltatójának figyelmét felkeltette (Dávid Gyula nemrég megjelent Jókai-könyvében éppenséggel ez a fő téma), nem tartom szükségesnek, hogy jelentkezését a művekben hosszasan bizonygassam. Ha *mennyiségi* mértékkel akarjuk kifejezni, mit tett a testvériség gondolatának ez a szorgalmas magvetője, elég megjegyeznünk, hogy úgyszólván egyetlen műve sincsen, amelyben elszalasztja hangoztatásának alkalmát (hadd idézzem újra az *Egész az északi pólusig*ot, mint olyan regényt, amelyben váratlan az eszme felbukkanása, hiszen nagyobb részében csak egyetlen szereplője van; igen ám, de ez a szereplő fél olasz, fél magyar, aki már személyében hordozza az emberi faj megosztottságát, s aki Kain sírjánál afölött elmélkedik, hogy a népek testvérek), és elég megjegyeznünk, hogy az ellenségesség a történelemben sajnos nem ritka eseteit az összes égtájakon és az összes korokban, ahol és amikor előfordultak, egyaránt bűnnek tartja, s felséges álmainak talán a legszebbike az a gazdag völgy, amely háromszáz olyan népfajnak ad egyetlen otthont, akinek „eredete egymástól merőben idegen, és aki egymással mégis békében él"; „a maga csoportjában mindegyik fenntartja ősi nyel-

vét, viseletét, szokásait, a kormányzatban pedig van egy közös nyelv, melyet elfogadott mindenki, azért, mert egyiké sem"; „s a háromszáz népfaj nemzeti büszkeségét abban versenyezteti, hogy melyik tud nagyobb jólétet felmutatni, melyikük múlja fölül a másikat szellemi haladásban" *(Görögtűz)*. (Figyelemre méltó egyébként, hogy ennek a háromszáz népnek közösen tisztelt istensége Daal, a földisten; ez eléggé világos célzás arra, hogy a kaukázusi völgyben rejtőző Udi ország voltaképp az egész Föld elképzelt ideális állapotának rajza.) Ha viszont — gondolatmenetemet folytatva — nem elégszünk meg a mennyiségi mértékkel, s *minőségi* szempontból akarjuk jellemezni a testvériség-érzés jelentkezését Jókainál, az *érzés* szót kell hangsúlyoznunk; azt, hogy a testvériség nemcsak valami észokok követelte kívánatosság Jókai tudatában és természetesen a művekben, hanem több ennél: a más népekhez tartozók fenntartás nélkül való, lélekből jövő, őszinte szeretete.

Legyen szabad ennek az érzésnek a jelentőségét egy apró történettel példáznom. Nemrégen alkalmam volt elbeszélgetni egy hazánkban járt fiatal amerikai történésszel, akitől megtudtam, hogy disszertációjában William DuBois ismert amerikai néger íróval és szociológussal foglalkozik, s a témaválasztásra az késztette, hogy „belülről" akarta látni a négerkérdést, és le akarta győzni saját, bevallottan előítéleteken alapuló ellenérzését a „black race"-szel szemben. Kérdeztem, sikerült-e. Igen, de csak elméletileg, mondta; „a gyomrom — jegyezte meg — még nem fejlődött odáig, hogy bevegye őket." Nem állhattam meg, hogy szóba ne hozzam miszerint én egy olyan múlt századi magyar íróval foglalkozom, aki egyik művében *(A jövő század regénye)* pontosan napjainkra jósolta a nagy amerikai faji konfliktust, bár nem a néger és a fehér, hanem a német és az angolszász elem között; ez utóbbiak régi ellentétéről tudott, az előbbiek új ellentétét azonban nem fogta fel, nem lévén hajlandóság benne magában a faji megkülönböztetésre; annyira nem, hogy a regény egyik hősének egy négert tett meg, akit őszinte rokonszenvvel ábrázol. „Messziről könnyű — mondta a fiatal amerikai. — De hát ugye az önök írója sem egy cigányt tett meg hősének, akivel közelebbről lehetett dolga." Röviden utaltam a *Cigánybáró*ra (partnerem elnézően mosolygott, ismerte az operettváltozatot, persze a regény és az írója nélkül), aztán más tárgyra tértünk; más művek példáját már nem hozhattam fel. Nos, eddig a történet, s én mindebből azzal a tanulsággal maradtam, hogy az írónak, akivel foglalkozom, legértékesebb tulajdonsága épp az, ami ebből a művelt és becsületes amerikaiból hiányzik; ahogyan túl azon, hogy belátja a gyűlölet értelmetlenségét, mélyen és közvetlenül éli át érzelmileg a testvériség élményét.

Természetesen nagyon jó, hogy Jókai számos, néha egészen publicisztikus hangon fogalmazott bekezdésében elvileg tisztázza a megértés, a békés együttélés szükségességét; jó főleg a kommentátorainak, mert bőven idézhetnek belőle. Hanem az olvasóknak, s főleg a maiaknak, akik számára nem elvi probléma a népek testvérisége, a kérdés sajátosan írói felvetése ad igazi szellemi nyereséget; az olyan jelenetek nagy belső melegsége és e melegség átáramlása a szívükbe, mint — hogy csak egyetlen regényből merítsem a példákat, az 1853-ban megjelent *Török világ Magyarországon*ból — a román pópa s a magyar tiszteletes barátságos együtt-üldögélése a szőlőlugasban; a „három szűz", két erdélyi magyar és egy havasalföldi román meghitt közeledése egymáshoz az utóbbi esküvőjén; az ugyanott fegyverrel összecsapott „három férfiú", egy román, egy magyar és egy török későbbi egyetértése és kockázatos közös vállalkozása egyikük felesége megszabadítására; az erdélyi asszonyok közbenjárása az országgyűlésnél a moldvai hercegnő érdekében; — és fölösleges tovább folytatnom, a képek elenyésznek, a körvonalak, színek nem tűnnek elő, az *érzés* nem lobog fel a semleges felsorolásban; igen, a testvériség sajátosan írói kifejezését és ábrázolását méltató kommentátor rosszabbul jár, mint azok, akik publicisztikus nyilatkozatokat idéznek. Neki egész oldalnyi szövegeket kellene kiemelnie a könyvekből és hagynia, hogy érveljenek azok helyette, ám erre nincsen módja, egyetlen érve az, hogy cím szerint hivatkozhat minden Jókai-könyvre, mint olyanra, amely a testvériség átérzésének képességét indukálhatja a kellőképpen fogékony (fiatal) olvasókban — a maiakban éppúgy, mint a holnapiakban.

Mielőtt rátérnék a hatás és utóhatás összefüggésében elemzett koordinátarendszer negyedik tengelyére, a „testvériség" címszóval jelölt tengelyt még ki kell egészítenem egy vonallal: a *vallási tolerancia* elvének-eszméjének hirdetésével. Jókai korában egy ilyen vizsgálódásban ez a vonal minden bizonnyal a koordinátarendszer egyik fő tengelyének minősült volna; ma, úgy vélem, nyugodtan összevonhatjuk az itt tárgyalttal, hiszen nem egyéb ez sem, mint annak a felismertetésére irányult igyekezet, hogy a százféle vallás és felekezet által megosztott em-

beriség éppúgy egyetlen család, tagjai éppen úgy testvérek, mint már a nyelvileg és etnikailag megosztott emberiség tagjairól kijelentettük.

Kétségtelen, hogy az emberi világ sokféle megosztottságát Jókai fájdalmasnak érezte akkor, amikor ez konfliktusok forrása gyanánt szolgált; egyébként, mint szép tarkaságban, a magyar írók közül talán a legjobban ő gyönyörködött benne. De különösen fájdalmasnak érezte a nemzet belső megosztottságát, ha a konfesszionálisan elkülönült csoportok léte egy adott korban, egy adott környezetben nem csupán valamilyen „néprajzi színfoltot" jelentett (szokások változatosságát, aminek a szemlélésében örömét lelte; lásd *A barátfalvi lévita* karácsonyestjének példáját), hanem okot az egyenetlenségre, súlyosabb esetekben egymás üldözésére; szóval, ha a felekezeti csoportok léte bármely részről nem úgy értelmeződött, mint a lelkiismereti szabadság gyakorlását szolgáló lehetőség (a választás lehetősége, a mindenféle csoporton kívüliség választhatását sem kizárva), hanem úgy, mint az egyes csoportok érdekeinek elsőbbsége a nagyobb közösség érdekeivel szemben. Itt eltekintek attól, hogy a felekezeti béke igénylését írónk részéről a művekből vett példákkal illusztráljam, s a kérdésnek csupán egy vonatkozására — a kisebb csoport és a nagyobb közösség iránti hűség belső konfliktusára — idézek két részletet: azt, ahogy *A jövő század regényének* hőse, akinek hite tiltja az emberölést, s aki ehhez a hithez konokul ragaszkodik magánemberként, katonaként fegyvert fog az őrhelye felé inkognitóban közeledő királyra; és azt, ahogy az *Egy az Isten* hőse, a megszállott „békeapostol", aki a solferinói ütközetben kész meghalni, de fegyvert nem használ, a szabadságharc újraéledésének felcsillant reményére beáll az olasz földön szervezett hadseregbe. Ez az a két hőse írónknak, akikben a legdrámaibban, a lelkiismereti válság szintjén csap össze a kétféle hűség, s akiknek döntése a „nagyobb partikularitás", az ország és a nemzet iránti hűség elsőbbsége mellett tesz hitet.

Mi tanulságos mindebben a népek és nemzetek közötti testvériség eszméje szempontjából? Nos hát az, hogy még világosabban látjuk, miszerint Jókai internacionalizmusa nem kozmopolitizmus (ilyesmit érthetően fel sem tételezhettünk a polgári fejlődés harcosáról, adva lévén ennek a történelmi összefüggése a nemzeti eszmével); s ez az ily módon újra igazolt felismerés még csodálatraméltóbbnak tünteti fel előttünk a nemzet jelentőségét ennyire hangsúlyozó Jókai részéről az „egészbenlátást", a népek testvérisége állandó igénylését.

Béke

Magától értetődik, hogy az az író, aki minden művében hitet tett az emberek eredendő egyenlősége és testvérisége mellett, mély belső idegenkedéssel fordul el a háborútól, amelyet elsősorban *értelmetlennek* látott (például: „a galgárok süvegének tetején veres posztóbetét van, a jezidekén pedig kék", és „süvegének különböző alakja jogot ad a másiknak, hogy őt dúvadnak nézze" — *Görögtűz*), másodsorban pedig alapvetően *kultúrarombolónak* (például: „ez a völgy egy földi paradicsom volt, átszelve vízvezetőkkel, beterítve gyümölcsöskertekkel, de amióta a keresztes háború folyik, átalakult lakatlan sivataggá" — *Minden poklokon keresztül*). Legelsősorban persze emberi szempontból látott *iszonyatosnak* mindenfajta tömeges erőszakot, és itt talán ezt kellett volna pacifista meggondolásai élére állítanom; megjegyzem azonban, hogy a háború konkrét hús-vér szörnyűségének érzékelése és ábrázolása egyfelől már Homérosz óta nem újdonság az irodalomban, másfelől önmagában nincs különösebb elvi jelentősége. Ha erre helyezném a fő hangsúlyt a következőkben, életrajzi és lélektani vizsgálódásokba merülnék, holott nem az a célom; nem arra vagyok kíváncsi, hogy az egykor élt Jókai Mór milyen személyes okok miatt borzadt a vérontástól (annyit mégis le kell szögeznem, hogy férfiatlanságból semmi esetre; erről leginkább Mikszáth győz meg egy párbajának leírásával, melynek során írónk úgy viselkedett, ahogy saját regényhősei szoktak), hanem arra, hogy a mindenkor élő és ható regényíró Jókai milyen elvi okokra hivatkozik, mikor a béke szükségét hangoztatja.

Ismert marxista—leninista megállapítás a háború kérdésében, hogy van igazságtalan és igazságos háború; és ismert tény, hogy az úgynevezett pacifista álláspont egy kalap alá veszi mindkettőt. Jóllehet ezek a fogalmak Jókai *utániak*, minket, akik ma olvassuk Jókait, joggal érdekel, mi az ő álláspontja (a számonkérés nem történelmietlen: igazságtalan és igazságos háborúk mindig voltak, s a különbségtételhez nem kellenek ezek a kész fogalmak); és annyit mindjárt kijelenthetünk, hogy Jókai az említett különbséget jól érzékelte. Különös jelentőséget nyer ez a különbségtétel a magyar szabadságharc, az egyetlen, Jókai által személyesen átélt háború megítélésében, amelynek konkrét szörnyűségét-nyomorú-

ságát saját szemével látta és saját bőrén érezte, s amelyet mégsem szűnt meg soha igazságosnak, sőt hősiességében sajátosan szépnek tartani *(A kőszívű ember fiai, Enyém, tiéd, övé)* — még akkor sem, mikor az események után sok mindent másképp látott, mint közvetlen forgatagukban. Ennek a nyomatékos hangsúlyozása azért fontos, mert a Jókai-irodalomban épp ekörül sok a tisztázatlanság; a Jókai-szakértők többnyire nem határolják el világosan az igazságtalan és igazságos háború kérdésének megítélését attól, hogy írónk gazdasági, politikai és katonai szempontból elhamarkodottnak látta (utólag) a szabadságharcot, s attól sem, hogy az igazságos háború ügye iránti lelkesedése nem vakította el sem az emberi szenvedéssel, sem a pillanatnyilag szükségképp sutba dobott testvériség-érzéssel szemben (például: „minden idegecskéje testünknek reszketett a vágytól a bosszú keserű gyönyörei után, minden pórusunk ragályos embergyűlöletet lehelt" — *Enyém, tiéd, övé*). Nem akarok azzal az igénnyel fellépni, hogy rendet teremtsek a jelzett tisztázatlanságban, csak arra hívom fel a figyelmet, hogy egy, az összes eddigieknél funkcionálisabb, tehát nem az időben elsüllyedt életrajzra, hanem az eleven művekre koncentráló vizsgálódásnak a következő tényezőkkel kell számolnia: Jókai humanista, emberbaráti háború- és erőszakellenessége (1); mély testvériség-érzése, amellyel áthatottan értelmetlennek és gyűlöletesnek találta a háborút (2); az a felismerése, hogy a magyar szabadságharc az adott körülmények között eleve kilátástalan volt, amely felismerése utólag támadt ugyan, de műveinek több mint kilencven százaléka ez után készült (3); az a meggyőződése, hogy a háború évszázadok kitartó kultúrateremtő munkájának gyümölcsét, pótolhatatlan anyagi és szellemi értékek sokaságát pusztítja el (4); s végül szabadságvágya, amelynek hőfokát és állhatatosságát az előzőekben már külön méltattam (5). Egy strukturalista vagy éppen rendszerelméleti megközelítést alkalmazó, alkotáslélektanban jártas szakértő gyönyörűen elszórakozhatna azzal, hogy ezeket az erőket modellálja, felvázolja egymást hol amplifikáló, hol gyengítő összefüggéseiket és „feed back"-jeiket; én megelégszem annak a megállapításával, hogy mindez egy hatalmas lelkiismeret vergődése; — egy olyan lelkiismereté, amely ha meghasonlott, nem azért hasonlott meg, mert *megtagadta,* hanem mert *nem tagadta meg* a szabadságharcot, és minden pacifista ellenérv dacára egy legfelsőbb érv miatt igazságosnak, elkerülhetetlennek és erkölcsileg győztesnek látta.

Egyetlen példát mégiscsak fel kell hoznom a legújabb Jókai-irodalomból a jelzett tisztázatlanságra. „Hódítsátok meg meghódítóitokat" — idézi egy mai kutató 1968-ban a közel százhúsz évvel előbb, 1851-ben megjelent *Erdély aranykorá*ból, majd megjegyzi, hogy „ez bizony nem szabadságharcos tanítás". Igaz, hogy a továbbiakban elhárítja azt a látszatot, miszerint Jókai már ekkor elfordult volna a szabadságharctól, de ezzel kapcsolatban egyrészt olyan életrajzi adatokra utal, amelyek az olvasó előtt ismeretlenek, másrészt végeredményben mégis elmarasztalja az *Erdély aranykora* szerzőjét (szinte úgy tűnik, azt várja el, hogy valamilyen forradalmi kiáltványt próbált meg légyen közölni a *Pesti Napló*ban): mai felkészültséggel és mai körülmények között olyasmiket kér számon Jókaitól, amiket legfennebb a szabadságharcot *ma* feldolgozó íróktól lehetne számon kérni. Kutatónknak nem jut eszébe a Neugebäude és a cenzúra, tehát nem ismeri fel, hogy Jókai az adott korszakban nem kevesebbet, hanem éppen többet tett hazája érdekében, mint ami egy írótól józanul elvárható; s a regényben — mindebből logikusan következően — csak azt méltányolja, hogy a többé-kevésbé hősi múlt idézése által erőt és vigaszt adott az általános kilátástalanságban. Szép szavak ezek, de csak szavak; jól hangzanak, de nem derül ki belőlük, hogy tulajdonképpen *mihez* adott erőt Jókai ezzel a regényével; még szerencse, hogy az 1851-beli olvasó, ha volt füle a hallásra, meghallhatta, mit akar tudatosítani: „mennyi vér kifolyt már, és semmi eredmény. Próbáljunk más utat; hát nem volna a magyarnak annyi szellemi ereje, hogy ha valakit fegyverével le nem győzhetett, lelke hatalmával győzze le?"

Jókai, a művek tanúsága szerint, ahogy már fentebb is kifejtettem, nem elvben fordult el a szabadságharctól, hanem gyakorlatilag látott reménytelennek minden újabb *fegyveres* kísérletet a szabadság kivívására. Egyetlen járható út maradt tehát előtte, a béke útja; annak a lehetősége, hogy a béke feltételei között a táj civilizálásával, a gazdálkodás okszerűsítésével *(Az új földesúr),* a saját ipar megteremtésével *(Fekete gyémántok, Egy az Isten),* a saját kereskedelem felvirágoztatásával *(Az aranyember),* egyszóval a polgári fejlődéssel a nemzet oda juthat, hogy egyszer majd biztos eséllyel követelhessen szabadságot, s ezt meg is tudja védeni, mint Otthon állam népe *(A jövő század regénye)*; s minthogy legbelsőbb hajlamai — mély emberszeretete, testvériség-érzése s a haladás szükségességébe vetett hite — szintén e járható út felé vonzották, a leghőbb szenvedéllyel vállalható hivatást ismerte fel a béke propagálásban (mint mondtam, soha nem feled-

kezve meg a 43-as szabadságeszme ébrentartásáról sem). Ez ugyan visszatérés a politikai cselekvés reformkori ideáljához, de hát maga a történelem is visszafordult, hogy befejeztessen egy még csak elkezdett epizódot drámájának a Duna—Tisza síkságán élő, a társadalmi fejlődés másutt már régen zajló következő felvonásáról tulajdonképpen nem önhibájukból lekésett hőseivel.

S ezzel a tisztázatlanságok miatt megtett kitérő újra beletorkollik a béke általános kérdéseibe — ahogyan ezek írónk művében tükröződnek. Itt még csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy szerinte a béke az emberiség normális állapota, egészséges homöosztázisa, mely föltétlenül szükséges ahhoz, hogy önmagához méltóan éljen. Ezt a minden művében kimondott és újra el-elismételt igazságot — mert hisszük, hogy igazság — itt azért kell különös hangsúllyal kiemelnem, nehogy a fentiekből úgy tűnjön, mintha csak taktikai meggondolást látnék írónk békeakaratában. Nem arról van szó tehát, mintha az elvben pacifista Jókai a magyar polgárság törekvéseit illetően másképpen vélekedett volna, mint általában, s ebben a különleges esetben csak egy kis „eszközbéke" hirdetője lett volna, mely béke addig tartson, ameddig a nemzet felkészül az újabb szabadságharcra. Egy hasonló lehetőségtől erkölcsileg nem riadt vissza (erre mutat az, ahogyan a Solferino körüli eseményeket értékelte), de ezt nem tekintette célnak, amelyhez a béke csak eszköz; eszköznek — a legrosszabbnak, mely azonban olykor egyetlen — a harcot tekintette, s a végső célnak, amelyben minden partikuláris törekvésnek egyesülnie kell, a világbéke megvalósítását vallotta. Magától kínálkozik itt a párhuzam a *világszabadság* eszméjét hirdető Petőfi s a *világbéke* eszméjét hirdető Jókai között (párhuzam, nem ellentét, ámbár az „ott szedjék össze szétszórt csontomat"-ra borzongató-groteszkül rímel Jókai megállapítása a krími háborúról: „mindabból senkinek sem volt haszna, csak a birminghami csontlisztgyárnak, mely három év múlva a háború után kibérelte a szebasztopoli csatamezőt, s az ott összeszedett csontokból spódiumot és fénymázt gyártott" — *Enyém, tiéd, övé*), s magától kínálkozik az a megfogalmazás, hogy írónk kiegészítője, továbbgondolója volt Petőfi eszméjének — hiszen semmi sem nyilvánvalóbb, mint hogy a világbéke szükséges feltétele a világszabadság, és fordítva, a világszabadság szükséges eredménye a világbéke. Jókai olykor, messzire kalandozó álmaiban, már ezt a jövőbeli állapotot fürkészte (nem véletlen, hogy a világbéke éppen *A jövő század regényé*ben emelkedik központi téma rangra), és bámulatos éleslátással ismerte fel, a mai ember számára tanulságosabban, mint saját kortársai számára, hogy ez az állapot nem stagnálás lesz, hanem alkalom az eddigi háborúskodásoknál sokkal nemesebb, emberibb küzdelmekre; hogy „az a korszak, melynek nem lesz világtörténete, sokkal fényesebb korszaka lesz a világtörténetnek, mint az, mely diadalmas harcokkal van tele". Kell-e még tovább bizonygatnom Jókai hatásának és utóhatásának építő voltát?

Öt tengelyt jelöltem ki mint közelebbről megvizsgálandót abból a koordinátarendszerből, amelynek írónk elvi-erkölcsi eszményeit összességükben elneveztem, s ebből az ötből négyet röviden tárgyaltam az eddigiekben. Jegyzeteimnek, lehetséges hivatkozásaimnak (tárgykörönként kijelölt idézetek, cselekmény-fordulatok stb.) századrészét sem tudtam felhasználni, pedig mindezek szemlélése valóságos esztétikai élmény — annak a szemlélése tudniillik, hányféle művészi forma köntösébe öltözhet egy-egy elvont elvi-erkölcsi tétel.

Ezek után még az ötödik, a „haladás" címszóval jelölt tengelyt kellene közelebbről szemügyre vennem, amelynek mentén jól látható hatásirányba rendeződnek Jókai tudományos és technikai műveltségének, illetve érdeklődésének a művekbe bekerült elemei — ám ez már új tanulmányt igényel, amelynek konklúzióiból itt csupán egyet bocsátok előre: azt, hogy írónk szerint (akárcsak miszerintünk) a tudomány és a technika haladása nem öncél. Csodálatos élmény lesz meggyőződnünk felőle, mennyire világosan látta a múlt század e kiemelkedő géniusza azt a jellegzetesen huszadik századi problémát, hogy a „haladás" tengelyének párhuzamosan és egyirányban kell futnia a szabadság, egyenlőség, testvériség és béke tengelyével.

MIKÓ IMRE

Egy Jókai-regényhős 1848-ban

Az *Egy az Isten* történelmi hátteréről és Adorján Manassé prototípusáról sok vita folyt attól kezdve, hogy Borbély István *Torockó története 1848—49-ben* (Kolozsvár, 1906) című munkájában a kérdést felvetette, egészen addig, amíg Gyallay Domokos *Egy táj tükröződése irodalmunkban* című tanulmányában (*Irodalomtörténet,* 1958. 3—4.) visszatért reá. Hogy Adorján Manassé az idealizált Jókai-hősök közé tartozik, az nem volt vitás. De az a kérdés, hogy az író Torockó múltjából mit és hogyan használt fel regényéhez, s mi az, amit a regényben a főhős, a valóságban más vitt véghez, tovább vitatható. Mikó Imre tanulmánya, amelyből alább egy részletet közlünk, betekintést nyújt Jókai alkotói műhelyébe, s ugyanakkor a román—magyar kapcsolatok egy fontos szakaszát is új oldalról világítja meg.

Torockó 1848-ban

Az *Egy az Istent* 1876. október 1-én kezdte közölni *A Hon.* Könyvalakban 1877 folyamán jelent meg. Az első kiadáshoz csatolt jegyzetekben Jókai megemlíti, hogy *A Hon*nal egyidejűleg egy bécsi lap is közölni kezdte a regényt. Mikor aztán a vége felé az olasz hadjárat alatti visszaélések témájára került sor, egyszerre abbamaradt a közlés. Így a szerkesztő csakugyan szaván fogta a szerzőt, aki a regénynek ezt az alcímet adta: „Egy történet, melynek soha sincsen *vége.*"

A történet valójában Torockó története, annak is egy szakasza 1848 tavaszától, amikor Adorján Manassé, akinek felfelé ívelő hivatali pályáját kettétörte a rendi alkotmány eltörlése, Olaszországba utazik, egészen 1859-ig, amikor Manassé a villafrancai fegyverszünet után visszatér Torockóra. A regény fő cselekménye mégsem Olaszhonban játszódik le, hanem a kis bányavárosban, ahova Manassé magával hozza Zboróy Blanka grófnőt, s a 48/49-es forradalmi év eseményein átmenti családját és Torockó egész népét.

Adorján Manassé méltó regényhős, mert egy eszményített kisközösség lakóinak legjobb tulajdonságai testesülnek meg benne. Hiszen a regény szerint Torockón az emberek egymást meg nem ölik, bosszút nem állnak, és csak egyszer szeretnek, Manassé pedig a legmagasabb szinten egyesíti magában a Székelykő alatti Utópia uralkodó erkölcseit. Olyan szinten, hogy már elszakadna a valóságtól, ha vissza nem húzná magához annak a földnek a története, amelyből kinőtt. Az írónak a történelemből kellett tényanyagot merítenie, hogy Manassé hihetővé váljék, s Torockó története nem egy támpontot nyújt, amelyhez egy holdbeli hős lehorgonyozható.

Fentebb Jókai Torockóját Utópia, vagyis Seholsincs szigetéhez hasonlítottuk. A valóságos Torockónak is van valami sziget jellege. Természet és társadalom egyaránt szigetté tette. A sziklavölgybe, ahol a bányaváros elterül, csak egy szűk patakparton lehet eljutni Borév felől, illetve a Kőköznek nevezett szoroson át Nagyenyed irányából. Az északnyugati bércoldalt a Bükk és a Tilalmas erdeje borítja, délkelet felől a Székelykő barlangoktól megszaggatott sziklái állnak őrt a bányaváros felett. Mindkettő oldalán lépcsőzetes szántóföldek, a kövecses talajon „ritka" búza terem.

A lakosság kilenctizede akkor vasbányászattal foglalkozott. A kohókhoz és a verőkhöz a vizet a Torockón Szentgyörgy irányából átfolyó Havaspatak szolgáltatta. Bővíz idején tizenkétezer métermázsa vasnál többet termeltek, ami mázsáját 18 forinttal számítva személyenként heti 3-5 forint jövedelmet jelentett. A szénégetéshez szükséges fát a havas erdeiből, főként Nagyoklos, Újfalu, Podsága, Szolcsva, Szurduk, Magura, Vidaly és Borév környékéről szállították a lovak hátára fölrakott mogyoróhántcs kasokban.

Torockó és a szomszédságában fekvő Torockószentgyörgy jobbágyfalu lakossága magyar, a szomszéd községeké román volt. A két népességet azonban összekapcsolta a gazdasági érdek. A torockói bányamunkás kis korától fogva apja mesterségét tanulta, a föld megművelését a szomszéd falusi román parasztgazdák vállalták. Sokan közülük szénégetőnek is beálltak. A torockói vasat pedig szerszámok, ekevas, ráfvas formájában főként a Mócvidéken adták el Dévától Bánffy-

hunyadig. Ha nincs, aki a földet megművelje, Torockó kenyér nélkül marad; ha nem kap fát a szomszéd községek erdejéből, vagy sztrájkolnak a szénégetők, a kohók és a verők nem termelnek több „vaskenyeret".

Jobbágykodásának hosszú ideje alatt Torockó elszigetelődött Aranyosszék magyar lakosságától, de elnyomatása ellenére jómódban élt. Ez teremtette meg a lehetőséget arra, hogy fenntartsa a szomszéd községekétől elütő városias viseletét, évszázadokon át fiú- és később leányiskolát is tartson fenn, ahova különben székely alumnusok és szomszédfalusi román fiúk is jártak. Id. Sebes Pál rektor, akinek *Erköltsi tükör* című könyvecskéjét sokáig tanították az iskolákban, azzal szeretett dicsekedni, hogy tanítványai között volt egy Kriza János és egy George Barit. A torockóiak a reformáció idején mind egyistenhivők lettek, ezért nevezték a kis bányavárost egyesek unitárius Rómának.

Így élt Torockó, amikor a márciusi ifjak, köztük Jókai, megfogalmazták a tizenkét pontot. De több mint egy hónap telt el, amíg a szabadság szele Torockón is fújni kezdett. Április 13-án székgyűlést tartottak Kövenden, ahol Torockó részéről id. Bosla Ferenc, Sárdi Samu lelkész és 'Sakó István vett részt. Pár nap múlva a torockói házakat is kizöldágazták, a nép a Kővár utca felé vonult, ahol a szégyenketrec állott. Ez egy olyan büntetőhely volt, amelybe a részeg embereket zárták, amíg kijózanodtak. Most a ketrechez láncolták Werbőczi *Hármaskönyvét* és az erdélyi törvények gyűjteményét, az *Approbatákat*. Majd rőzsét raktak alájuk, s Demény Andor, kovájából szikrát csiholva, meggyújtotta a könyveket. Amíg hát Kövenden, Tordán, Kolozsvárt az unió érdekében hoztak határozatokat, a torockóiak azt pusztították el, ami őket évszázados jogtalan jobbágysorsukra emlékeztette — a feudális törvénykönyveket.

Arról is van feljegyzés azonban, hogy míg az ifjúság a tűz körül foglalatoskodott, a higgadtabbak 'Sakó István városbíró körül csoportosultak, és rázendítettek a „Szívemet hozzád emelem / És benned bízom, Uram" kezdetű zsoltárra. Jókai is ezt a zsoltárt énekelteti el a rangját és vagyonát feláldozó Zboróy Blankával a Tordai-hasadék barlangjában, amikor Manassé visszahozza az ellentáborból két elfogott testvérét, Jonathánt és Simont. Az idősebb testvér, Adorján Áron (Gábor Áron tükörképe) tanította reá. Az ének itt is, ott is a megbékélés szellemét sugallja.

'Sakó István akkor középkorú ember volt, harminckilenc éves. A mérsékeltek közé tartozott, tudta, hogy a vigasságnak megjöhet a böjtje. Beszélt-e vele erről Jókai, aki 1876. augusztus 6-án Torockón meghallgatta a 48-at megért öregeket, vagy valaki más tájékoztatta az írót az 1848. áprilisi eseményekről, nem tudható. De az *Egy az Isten* első könyvének ötödik fejezetében, miután az olasz vonaton Manassé költői szavakkal mesél Blankának Torockóról, s a grófnő megkérdi, „mért nem megy ön abba a szép völgyhazába?" — Manassé azt válaszolja: „Azért, mert az ott lakóknak most nagy örömük van — s abban én nem osztozom. Majd, ha egyszer valami nagyon nagy bajuk lesz, akkor meglehet, hogy odamegyek és megosztom azt velük."

'Sakó István életrajza nem sokban különbözik azokétól, akik munkájukkal és szervezőképességükkel vagyont szereztek, s bánya-, kohó- és verőtulajdonosok lettek Torockón. 1809-ben született, május 15-én keresztelték meg, apja szintén az István nevet viselte, anyja Czupor Judit, törzsökös torockóiak. Tanulmányait szülővárosában kezdte, és Tordán folytatta, ahol még öt osztályt végzett. Aztán hazatért, és maga is apja bányájában dolgozott, mivel itt a bánya és tartozéka rendszerint egy vagy több család tulajdona volt (Botárok, Tóbisok, Simonok, Vernesek verője). Még mielőtt betöltötte volna huszadik életévét, megházasodott. Felesége, Lengyel Sára ugyancsak jómódú bányásznak volt a leánya. Feljegyezték: száz aranyat kapott hozományként azzal a feltétellel, hogy ha elválnának, a férj köteles visszafizetni az apósnak. Torockón ugyanis csak Jókai szerint szeretnek mindössze egyszer az emberek. Regényének is az a német címe: *Die nur einmal lieben.* A valóságban a szerelemnek itt sincsenek más törvényei, mint máshol.

Házasságuk termékeny volt: négy leányt és egy fiút nemzettek, de leszármazó csak a legnagyobbik leány, Judit és a fiú, István után maradt. Az *Egy az Isten*ben Manassénak van egy ikertestvére, a szerencsétlen sorsú Anna, aki a távolból is megérzi, ha Manasséval valami történik. A 'Sakó családban az ifjabbik Istvánnak volt egy ikertestvére, Zsuzsanna, de korán elhalt. 'Sakó István — a 48-as, ahogy Torockón nevezik — apjának 1830-ban bekövetkezett halála után vette át a bánya vezetését. Amikor 1843-ban anyja is meghalt, ő lett a család „örege", pedig csak harmincnégy éves volt. 1848 tavaszán ő volt a községi bíró és az egyházközségi gondnok, ehhez járult még a nemzetőrség parancsnoki tisztsége. Torockó legválságosabb évében tehát az ő kezében összpontosult a közigazgatási, a lelki és a katonai hatalom.

A nemzetőrség megalakulásának előzményeihez tartozik, hogy az erdélyi országgyűlés — a május 15-én tartott balázsfalvi nemzeti gyűlés határozata ellenére — megszavazta az uniót. A nemzetiségi ellentétek kiéleződtek, egyelőre mindenki önvédelemre gondolt. De tudjuk, hogy a fegyverek egy idő múlva maguktól is elsülnek. Június 11-én ismét csak Kövenden gyűltek össze Aranyosszék rendei, hogy megkezdjék a nemzetőrség szervezését. Nyomban utána Torockón is megindult a toborzás, annál is inkább, mert a bányaváros Torockószentgyörggyel együtt elszigetelten állott. Lakosságát jobbágysorba kényszerítették, így helyzete hasonló volt a környező román községek most felszabaduló jobbágyságához.

A hivatalos összeírásban mintegy százhúsz nemzetőr szerepel. Az újoncok nem itt, hanem a honvédség kötelékében teljesítettek szolgálatot. A nemzetőrök közül 59 puskás volt, kovás puskákkal felszerelve, és 13 pisztolyos, ez utóbbiak többnyire cigányok. A többi saját gyártmányú lándzsákkal volt ellátva. Kardot csak a parancsnokok hordtak. Egyetlen ágyújuk volt, amelyet maguk állítottak össze, a golyókat a verők nagykalapácsán kovácsolták. Áron bácsinak a Kő oldalába épített „ágyúi" csak Jókai képzeletében léteztek.

A torockóiak bizonyára jelentették a Torda megyei parancsnokságnak a nemzetőrség megalakulását, mert Kemény Farkas őrnagy sietett válaszolni. „Örömmel fogadlak hát én — úgymond — titeket zászlóm alá, és ahányszor szükség van nektek segedelemre, mindannyiszor jelentsétek, és oly nagy erővel, millyel csak lehet, segíteni foglak titeket, s így, hogy zászlóm alá jöjjetek, csakis hütletétel szükséges, mely annyit teszen, hogy parancsolatomnak engedelmeskedni fogtok..." Ugyanakkor azt is közli, hogy parancsot kapott, el ne mozduljon sem ő, sem őrsége Tordáról. Mégis arra inti a tétovázókat, akik ürügyként fogják felhozni, hogy a parancsnokság nem ment ki Torockóra az esküt bevenni, nehogy át próbáljanak állni az ellenfélhez, mert az ilyenekkel „ez őrség mint legnagyobb ellenségével" fog bánni. A torockószentgyörgyieknek is izeni, nehogy árulásba elegyedjenek, „mert jaj nekik".

Kemény Farkasnak bizonyára voltak értesülései Torockó szorongatott helyzetéről. Talán azt a levelet is ismerte, amelyet Moga major szeptember 9-én Torockó és Szentgyörgy közönségéhez intézett:

> *Én a béke szivelő a napokban békességre intettem volt önöket, de önök felszólításomra még felelni sem akartak, minek következtében fegyveres erővel kénteleníttettem önöket békességre inteni, s a körökben s önök szomszédságában lakó románok üldözéseitől fékezni.*
>
> *Fölszólítom tehát önöket, hogy ha a békének barátjai s béke kedvelők, a kezekben levő fegyvereket minden hozzá tartozó munícióval rakják le, a béke jelét (fehér zászlót) azonnal tűzzék ki és minden béke szivelő egyén fehér szalagot viselni köteleztetik, mit ha megtesznek, személy és vagyonra nézve biztosíttatnak, ellenkező esetben faluikot felgyújtatom, az ellentállókat keményen megbüntetem s még egyéb károktól is tarthatnak.*
>
> *Szeptember 9-ikén 848* *Moga major*

A két Moga testvér közül Dumitru ügyvéd és táblabíró, Iosif pedig (1827—1879) községi jegyző volt 1848-ig, akkor Avram Iancuhoz csatlakozott, és tribun lett Offenbányán. A forradalom után tovább szolgált a közigazgatásban, s mint szolgabíró vonult nyugalomba. Az idézett levélben őrnagynak írja magát, máshol mint prefektus és tribun szerepel. Stílusa hivatalos, írása határozott, minden betűje mintha egy-egy felkiáltójel volna. Moga egyike volt a tribunoknak az Offenbánya és Torda közötti területen. Avram Iancu mai kutatója, Liviu Maior idézi Moga leírását a 48 nyarán kialakult helyzetről: „a dombok megteltek fegyveresekkel, a lándzsák csillogtak, a fegyverek szünet nélkül szóltak Tordától Biharig." (*Avram Iancu — Scrisori.* Cluj, 1972. 29.)

Torda és Torockó között egy időre megszakadt a kapcsolat.

Két tábor határán

Torda megye főispánja akkor gr. Thorotzkay Miklós volt abból a torockószentgyörgyi birtokos családból, amelytől a bányásznép évszázadokon át szenvedett. Amint megjött a hír Torockóra, hogy a pesti országgyűlés eltörölte a földesúri robotot, a dézsmát, az úrbéri szolgáltatásokat, a torockóiak hozzáfogtak sérelmeik felsorakoztatásához, és egy terjedelmes, mai fogalmak szerint két és fél szerzői ívnyi emlékiratot készítettek: „Történet leírása és ismertetése 1291-től 1848-ig Torockó[nak]."

Az 1848-as pesti és kolozsvári országgyűlés törvénycikkeinek életbelépése, az úgynevezett jobbágyfelszabadítás után is, a torockóiak iratukban még mindig azt panaszolják, hogy a volt földesúr félévi robotot, pénzbeli féltaxát és vaddézsmát követel rajtuk. Egy korábbi keletű iratukban pedig azt sérelmezik, hogy a korcsmálás joga és a mészárszéktartás a földesúré maradt.

Ezek a torockóiakat anyagi létükben érintő kérdések gátolták a bányásznépet abban, hogy fenntartás nélkül alávesse magát Torda irányításának, amikor ott a főispán régi elnyomójuk volt. Egyébként Tordán is szervezkedni kezdtek a polgári elemek, s lemondásra szólították fel gróf Thorotzkayt. Ők maguk pedig „jóléti bizottság"-ot alakítottak, amely bizonyára kevésbé volt forradalmi, mint a Robespierre-féle Comité de Salut public. Ez a háttere annak az erélyes hangú, de ugyanakkor mentegetőző levélnek, amelyet Kemény Farkas — szokása szerint dátum nélkül — 'Sakó Istvánhoz intézett:

Százados úr!

[...] Úgy látom, hogy titeket bujtogatnak, s egy gyalázatos fegyvert használnak. Úgy látom, hogy a Kamarilla, amelyet ti értetek hogy mit teszen, ellenetek is felfogta fegyverét, s azon dicső Szabadságot, amelyet nyertetek magik magatok által, el akarja raboltatni — nem akartok főispáni szónak hinni. Nem! Mégpedig azért, mert földesuratok volt — higgyetek nekie, én vagyok kezese, nekem hisztek, nekem hinni tartoztok, én a Miniszterium mellett tettem hitemet le, s így a Szabadság mellettem [...]

Nehéz a szálakat kibogozni az egymást szeszélyesen váltó, hiányos és kutyafuttában írt levelek között. Annyi azonban bizonyos, hogy 1848. szeptember 19-én, az új naptár szerint október 7-én muzsinai keltezéssel levél érkezett a „Torockói és Szt. Györgyi Szomszéd Polgártársaink" részére ugyancsak magyar nyelven, mint a Iosif Mogáé:

Szerentsémnek tartanám, ha ezen jelenlegi csődületünkre megjelennének. Látni a Román nemzet célját és határozatát, nemkülönben megérteni az Országunk hogy állását. Aki maradtam Polgártársaimnak, ne talán tán mintha szükségünk volna kegyelmetekre, csak azért, hogy hallják meg hangzásunkat, jó akarója

Simeon Prodan Probus
Prefect. Leg. 2. Romano Montano.

Prodan Probusról — akinek a „probus" (derék, becsületes) bizonyára felvett neve volt — nem maradtak fenn pontos életrajzi adataink. Silviu Dragomir, Avram Iancu korának legjobb ismerője mint Muzsina papját említi, aki prefektusként harcolt Iancu oldalán, s azt írta vezérének: „Parancsaid jobbak és kedvesebbek, és a nép végtelen szeretettel hallgatja hangodat. Mikor egy-egy leveledet felolvasom nekik, valósággal újjászületnek." (S. Dragomir: *Avram Iancu.* Bucureşti, 1968. 341.)

Azon a napon, amikor a torockóiaknak szóló levél kelt, Prodan Probus még két levelet írt. Az egyiket Axente Severnek, s benne a Verespatak és Zalatna körüli harcokról ír, a másik pedig az enyedi magyarokhoz intézett felszólítás. „Nehéz versek voltak azon Petőfi úr versei — írja —; Sehonnai bitang ember — ki most ha kell, halni nem mer. / Meglátjuk most, hogy ki mer. / Mert megválik ám, ki ember." (S. Dragomir: *Studii şi documente privitoare la Revoluţia Românilor din Transilvania în anii 1848—49* I—II. Cluj—Sibiu, 1944—46. II. 303.; III. 128.)

Az események gyakran a vezető akarata és szándéka ellenére alakulnak. Torockón is sok minden efféle történt október folyamán.

A torockóiak most már a községben is állandó őrséget tartottak készenlétben. Kemény Farkas megdicsérte őket, megerősítette a választott nemzetőrparancsnokságot tisztségében, a századnak a 8. század nevet adta.

Most már a főispán is beavatkozik, és lelkesítő levelet intéz „Torocko Helysége Közönségéhez", figyelmeztetve „legszentebb kötelességeikre".

Prodan Probu aggodalommal figyeli tövisi táborából a további szervezkedést, s amikor arról értesül, hogy a torockóiak és a szentgyörgyiek a bedellői és a gyertyánosi románokat is meg akarják nyerni ügyüknek, újabb levelet ír.

A torockóiak minderről tájékoztatták Kemény Farkast, aki október 29-i keltezéssel úgy értelmezte Prodan Probu kezdeményezését, mintha a románok „hitet tettek" volna, s utasította 'Sakót a rend fenntartására. November 1-én pedig elrendelte, hogy tartsa az összeköttetést Járával, nehogy hátulról bekerítsék. Közben

azonban történt valami, ami a békét ismét megzavarta. A nemzetőrök — úgy látszik — nemcsak felszólítást intéztek a gyertyánosi románokhoz, hanem betörtek oda, mert november 3-án Kemény már ilyen rendeletet küld 'Sakónak:

> *Úgy látom, hogy a környék ottan nyugodt; ezennel tudtára kívánom Uraságodnak adni, hogy mind a Turi, mind a Tordai századat viszarendeltem — az Gyertyánosi éjjeli megtámadást nem tartom helyesnek — azon szomszéd helységekkel lehet béke útján is megélni — a századok senkit meg ne támadjanak, hanem magokat csak védjék — segítséget támadás alkalmával minden esetben adunk.*

Torockótól Torda olyan messze van, mint Gyertyánostól Tövis. Tordán Kemény Farkas parancsol, Tövisen Prodan Probu. A két tábor határán van Torockó és Gyertyános. A két község lakói be-betörnek egymáshoz felsőbb parancs nélkül vagy annak ellenére. Akinek fegyver van a kezében, annak nehéz parancsolni, különösen ilyen messziről. S a legtöbb támadás úgy indul, hogy a másik fél visszaüt.

Kiegyezés — a regényben és a valóságban

Most térjünk vissza az *Egy az Isten* második részének arra a költői jelenetére, amelyben Adorján Manassé a Tordai-hasadékban bátyjára, Áronra bízza menyasszonyát, Blankát, ő maga pedig elindul a Monasteria-tetőre a román tábor vezérével tárgyalni. Az utat Ciprianu leánya, Zenóbia mutatta meg, akinek a vőlegénye, Adorján Dávid szakasztott mása Manassénak. Előbb két bátyjuk, Jonathán és Simon járt ott, de őket foglyul ejtették. A regényben Manassé közvetíti a békét, érvei meghallgatásra találnak, tizenhat tulkot és egy hordó pálinkát ajánl fel áldomásnak. Megállapodnak, összecsókolóznak (mint Jókai ugyanitt huszonnyolc évvel később a román körjegyzőkkel a Tordai-hasadék előtt), s megfogadják, hogy nem fogják bántani egymást. Manassé most már nyugodtan viszi menyasszonyát Torockóra, s Blankának az a kívánsága, hogy Zenóbiát és Dávidot is hívják meg a lakodalomra. Az esküvő azonban Blanka válásának kimondása miatt késik, s amikor végül mégis összeül a násznép, két paripa áll meg a tornác előtt. Az egyiken Zenóbia, a másikon Adorján Dávidnak a holtteste. Mi történt?

„— A te bátyád megölte az én apámat — mondja Zenóbia Manassénak —, s az én bátyáim megölték a te bátyádat. S ez most már így fog menni mindig — mindig — mindig."

Itt ér a regény a mélypontra, hogy később ismét felemelkedhessék. Zenóbia a „felvinci verekedés"-ről beszélt, ahol Adorján Dávid elesett, de éppen úgy történhetett volna ez Nagylakon vagy Gyertyánoson, amelyekről fentebb szó esett. A cselekmény folytatása szempontjából fontos, amit a Monasteria-tetőn a népvezér mond: „Mi békét kötöttünk veletek, megesküdtünk rá, meg is tartjuk. Hanem ha támad egy áruló saját népetekből, attól reszkessetek!"

A regénynek ezekben a drámai jeleneteiben benne vannak felnagyítva, áttételesen a történelmi valóság elemei: Manassé, a békeapostol okossága és bátorsága, amellyel az ellenfél táborában védtelenül megjelenik, és reális megegyezést köt, a román vezér becsületes szándéka, az adott szó szentsége, s a felelőtlen elemekről is szó esik, akikkel éppen elég baj lesz a továbbiakban.

Mert mi is történt ezekben a napokban Torockón?

Moga és csapata Torockó felé vette útját. Hogy mi történt ott, azt nagyon szűkszavúan, szenvtelenül és éppen ezért hitelt érdemlően írja le ifj. Zsakó István kolozsvári táblabíró 1906-ban Gyallay Pap Domokoshoz intézett levelében. „Moga vezér — úgymond — csakugyan volt Torockón seregével, s aki a torockóiakkal tényleg kötött oly egyezséget, hogy *bizonyos élelmiszerek kiszolgáltatása után* [az én kiemelésem — M.I.] seregével továbbmegy, és biztosította Torockót, hogy semmi bántódása nem lesz az ő serege által, kikkel a torockóiak meg sem ütköztek. Az egyezség [a] Torockó és Szentgyörgy közötti téren köttetett meg Moga és atyám között, ki annak táborába[n] személyesen megjelent. Az egyezség után Moga bejött Torockóra, miután atyám biztosította, hogy semmi bántódása nem lesz. Moga meg is tartotta szavát, s 24 óra alatt egész seregével elvonult Borév felé. Ezeket atyám személyes elbeszéléséből tudom."

Egy bíró nyilatkozik így, aki hivatali pályáján számtalan tanút hallgatott ki, és tudja, hogyan kell a vallomás lényegét jegyzőkönyvbe venni.

Torockó történetírója, Borbély István szerint az egyezség Moga és 'Sakó között a városban jött létre, ifj. Zsakó István szerint a Torockó és Szentgyörgy közötti téren, s Moga csak azután vonult be a városba. Jókai is így hallhatta,

mert Adorján Manassé is egymagában megy el a román vezér táborába. 'Sakó István kockázata nem volt kisebb, mint az Adorján Manasséé; az eredmény mindkét esetben ugyanaz.

Jókai név szerint is említést tesz Moga felkelő táboráról az *Egy az Isten*ben (2. rész, X. fejezet), mint amely Szind környékén, a Monasteria-tető és a Székelykő között székel. 'Sakó Istvánt is egy helyen név szerint említi, mint a nemzetőrség századosát (2. rész, XXXI. fejezet). Az alakoknak ez a megkettőzése Jókainál törvényszerű. Az idézett dokumentumokból nyilvánvaló, hogy a tárgyalást a román vezérrel, amelyet a regényben Adorján Manassé folytatott, a valóságban 'Sakó István folytatta. És ha a regényben szereplő erélyes és szótartó román vezér prototípusát keressük, akivel Manassé a Monasteria-tetőn megegyezett, az nem lehet más, mint Iosif Moga, aki ezt a minősítést még a nacionalista magyar történetírástól is kiérdemelte. A regény cselekményének logikája megkívánja, hogy a névtelen monasteriai vezér egy adott pillanatban úgy viselkedjék, mint a valóságban Moga, Manassé pedig azt tegye, amit a valóságban 'Sakó tett.

S a regényírás logikája mellett a hadviselés logikáját is szólaltassuk meg. A két vezér abban állapodott meg, hogy Torockó élelmiszert fog szállítani a felkelő román seregnek (pénzről is volt szó, sőt a torockóiaknak a fegyvert is le kellett tenniük). Ennek fejében Torockónak és Szentgyörgynek nem lesz bántódása. Liviu Maior írja (*Avram Iancu — Scrisori,* 32.), hogy „a legnehezebb kérdés a katonai táborok élelmezése volt". Iancu lecsukatta a rendelkezéseit szabotáló molnárokat, megszervezte az élelmiszergyűjtést a hegyilakók ellátására. Nagyon kézenfekvő volt tehát, hogy a torockói völgy hadtápterület legyen. Így aztán a két községet egy időre el is kerülték a háború és a forradalom eseményei.

„Soha gyönyörűbb tavaszra nem emlékszem, mint amilyen az 1849-i volt. Gazdag aratás, bő szüret esztendeje volt" — írja Jókai. Aratás és szüret között azonban szörnyű dolgok történtek Torockó völgyében: „Egy magyar portyázó csapat a Torockóval szomszédos Gyertyánost, román falut, a lakosság ellenállása miatt felégeté. Ezzel meg volt adva a jogcím Torockó ellen." Diurbanu csapatai felgyújtották Torockószentgyörgyöt, s közeledtek Torockó felé.

Manassé elbúcsúzik családjától, kisiet a házból. A piacon találja a nemzetőr parancsnokot, 'Sakó Istvánt, s tudatja vele menetele célját — a megrohanó ellenséget a kötött frigy megtartására rávenni.

„ — Adja Isten! — felelt rá a parancsnok. — De én nem hiszek benne. A szentgyörgyiek is megkísérték, s békeköveteiket felkoncolták amazok odaát. Sajnálom fiatal életedet, Manassé [...]"

Manassé elindult Szentgyörgy felé, egyedül; még csak egy pálca sem volt a kezében."

Szentgyörgyön kiderült, hogy ez a Diurbanu nem más, mint Vajdár Benjámin. Az Adorján házban nőtt fel, Manassé nővérének, Annának volt a jegyese. Aztán különböző szabálytalanságokat követett el. Bécsbe került, és Zboróy Blanka első férjének lett a titkára. Szeretőjével, a szép Cyrenével eszelték ki Torockó elpusztítását, hogy bosszút álljanak Blankán, aki keresztezte terveiket.

A jelkép világos: a népirtás tervét Bécsben eszelték ki. Torockón pedig beteljesedik a monasteriai román vezér jóslata: „Ha támad egy áruló saját népetekből, attól reszkessetek!" Tehát a bajt a renegátok keverik.

Diurbanu elmondja Manassénak diabolikus tervét. Csellel beveszik a várost — a bosszúálló Zenóbia fogja vezetni a támadást —, s kezükre jut az Adorján-ház egész népe. Mielőtt hozzákezdenének a terv végrehajtásához, Manassét a pincébe zárják. Ott van Lányi cigány is; mint egy egér, szétrágja Manassé kezén-lábán a köteleket. Kitörnek a pincéből, Zenóbiával találják szemben magukat. Torockóról jött, megmentette Blankát és Annát, így hálálta meg az esküvői meghívást.

Az utcán hirtelen kiabálás hallatszik: „Meneküljetek! Háromezer honvéd jött meg Aranyosból! Nyolc ágyúval! Mind elpusztulunk itt!" Ágyúdörgés hallatszik a Székelykő oldaláról. Zenóbia tudja, hogy az egész csak vaklárma, de hagyja futni Diurbanu embereit. Manassé arcába néz, aki annyira emlékeztet jegyesére, Adorján Dávidra. Manassé homlokon csókolja a lányt, a lány felpattan lovára, és „noroc bun"-nal távozik.

Így írja le Jókai a július végi eseményeket. Azt, hogy a Székelykő oldalán nyolc ágyúból lövöldözni kezdtek, s ettől megijedt és elszaladt az ellentábor, Orbán Balázstól vette (V. 208.). A béketárgyalásokról Borbély István is ír (*Torockó története 1848—49-ben,* 89—93). Jókai elbeszélésében itt ismét kettéválik Adorján Manassé és 'Sakó István. A nemzetőr százados a regényben nem megy tárgyalni, sajnálja az életét kockára tevő főhőst. De amit Manassé aznap művel, ahhoz

hasonlót a valóságban a nemzetőr százados tett. 'Sakó István tehát Adorján Manassé reális lénye, Adorján Manassé pedig a jobbik énje 'Sakó Istvánnak.

Azon a napon Szentgyörgy lángokban állott. 'Sakó hiába biztatta a nemzetőröket, hogy menjenek oltani, segíteni — nem hallgattak reá. Akkor a vezetőség tanácsra ült össze, s abban állapodott meg, hogy küldöttséget menesztenek Prodan Probuhoz. Elsőnek maga a nemzetőr százados jelentkezett. Boslát és Szakácsot hívta magával. Útközben Szentgyörgy felé puskatűz fogadta őket. A két kísérő visszafordult. 'Sakó egyedül ment tovább lóháton. Az út védelmére állított katonák fel akarták tartóztatni, de átugratott az akadályon, és nagy nehezen eljutott a vezérhez. Prodan először nem akart szóbaállni vele. Aztán amikor 'Sakó „excellenciás uram"-nak szólította, és „egy békés város hódolatát" igyekezett tolmácsolni, mégiscsak bevezette sátorába. Hogy mit tárgyaltak, azt nem lehet tudni, 'Sakót hazamenet már román katonák kísérték. Másnap elküldte a kenyeret és a pénzt, amiben megállapodtak, Gyertyánosra.

Ez a változat nem kevésbé drámai, de kevésbé romantikus, mint a Jókaié. Borbély István fent idézett leírása szerint a dobolás békekötés után kezdődött a Székelykő oldalán, s erre vonult el az ellentábor. Ezt a mozzanatot sem a regényíró, sem a történetíró nem hagyja el, úgy látszik, annyira megrögződött a korabeli torockói folklórban. Egyébként az 1849 júliusában történt második torockói kiegyezésről 'Sakó István levelesládája nem tartalmaz semmiféle iratot.

Tény az, hogy azon a nyáron Szentgyörgy elpusztult, Torockó megmaradt. Tény az, hogy ezekben a hetekben, pontosan július 14-én kötötte meg Bălcescu és Kossuth Szegeden a *Projet de pacification*-t, elhatározták egy román légió felállítását, s amikor Prodan és 'Sakó Torockószentgyörgyön kiegyezett, Bălcescu valahol az Érchegységben volt, útban a magyar kormány izenetével Avram Iancu felé. Tény az, hogy a forradalom és a szabadságharc ügye akkor már elbukott.

Epilógus

Eddig csak tetteiből ismertük meg 'Sakó Istvánt. A regény és a történelem határmezsgyéjén az sem érdektelen, hogy milyen ember volt tulajdonképpen ő, akit egyesek eszményi hősnek, mások vén uzsorásnak jellemeznek.

Sudár magas ember volt. Székének dupla ülőkét készíttetett, hogy talpa éppen csak elérje a padlót. Kacskaringós fogójú botja tenyérrel volt hosszabb a rendes méretű botoknál. Szemtanú mesélte, hogy amikor mint öregember a piacon az ugyancsak torockói születésű Brassai Sámuellel összeölelkeztek — egyforma magasak voltak, és fehér hajukat fújta a szél. Brassait pedig mindenki hórihorgasnak írja le. 'Sakó István élete végéig torockói ruhában járt. Fizikai ereje idős korában sem hagyta el. Mesélik, hogy Torockóról gyalog járt be Kolozsvárra, ami Tordán át hatvan kilométer. De ő ismerte a hegyeken át a rövid utat, s ezen félannyi idő alatt ideért; még a kása sem hűlt ki a bögrében, amit magával hozott.

Igazi self-made man volt. Nem indult egészen alulról, de jól házasodott, és vagyonát többszörösen megforgatta. Már 1848-ban bányája, verője volt és földje Torockó valamennyi határrészén. 1861-ben Peterden tizenkétezer forintért birtokot vásárolt, 1873-ban eladta. 1863-ban a Szentgyörgy utcai ház helyére új kőházat kezdett építtetni, rontott formában ma is megvan. Honnan volt pénze? Mondják, hogy 1848-ban elásta a „vaskenyereket", s bizonyára aranyát is. Akkor ásta ki, amikor felment az értéke. Egész életében szenvedélye volt a gyűjtés. Öntudatos, feltörekvő polgár volt, nemesi címet sem ő, sem fia nem fogadott el. De még arisztokratáknak is kölcsönzött pénzt. Nem törekedett közéleti szerepre, mégis 1848-ban egyszerre szakadt a nyakába három tisztség. A forradalom után visszavonult, később csak bányahivatali főnök és egyházi tanácsos volt. Minden takarékossága ellenére egyházi alapítványt tett, templomjáró ember volt, aranykrajcárokat osztott szét az alumnusoknak a cinteremben. A Szentgyörgy utcai öregek arra is emlékeznek, hogy egy-egy pénzdarabot az utcai lóganéjban is eldugott, s mulatott rajta, amikor a gyermekek naphosszat a ganéjban turkáltak, s keresték a piculákat.

Családi élete sajátosan alakult. 1848 után bizonyára az öregség hozta ki belőle azt a „nehéz torockói természetet", ami miatt felesége törvényesen elvált tőle, hogy aztán 1865-ben ismét összeházasodjanak. Egyetlen fiát szigorúan nevelte, takarékosságra szoktatta, de végrendeletében neki nagyobb részt hagyott, „hogy István fiam a haza boldogításában és a közterhek könnyítésében bár nyomdokaimat követhesse". Fia összekülönbözött vele, 1866-ban megszökött hazulról, s részletes naplót vezetett vándorlásairól egy évig. Kár, hogy nem folytatta. 'Sakó Istvánról azt mondják, hogy erőszakos ember volt. De vajon megtagadhatja-e

magát a családban az, aki kiáll a menekülők elé, és visszakergeti őket házaikba, aki belovagol az égő torockószentgyörgyi házak közé, mikor feje felett már összecsapnak a lángok?

Csak Adorján Manasséban volt annyi önuralom, hogy mikor indulatba jött, mindössze két vörös folt jelent meg a homlokán, egyszer meg a szorításától elgörbült kezei között a pisztoly csöve. De Manassé romantikus hős, nem mérhetjük földi mértékkel. 'Sakó István viszont torockói vasműves volt, akitől semmi sem volt idegen, ami emberi. Energiája józansággal párosult, a béke és a mérséklet embere volt, tudta, hogy mit lehet és kell tenni az adott helyzetben Torockón. Felelősséget érzett szülővárosáért, s abban benne volt család, vagyon, táj és ember. Szeretett olvasni, nemcsak a bibliát, de fejét nem zavarta meg semmiféle elmélet. S az okos kompromisszumok megszervezése 1848-ban nem járt kevesebb kockázattal, mint a felelőtlen kérkedés, amit rendszerint felelőtlen futás követ. Életét kockára tette, de jól megfontolta, hogy miért. Hihető, hogy román kapcsolatai őszinték voltak. Neki a bánya, a föld, a polgárosodás, a művelődés volt a fontos, ennek a feltétele pedig Torockón a jószomszédság. Régivágású torockói ember volt, nem is akart több lenni. Gyászjelentésében példának idézték arra, hogy „házi kézi munkával is, takarékosság mellett lehet biztosítani polgári jólétet, s hogy ily munka mellett is a közügyekbeni tevékeny részvétel lehetséges". 1892. július 8-án halt meg.

'Sakó Istvánnak és Lengyel Sárának hatvannégy egyenesági leszármazója született, ezek közül negyvenhét ma is él — de egy sem Torockón. A családi sírboltba más költözött be, intézkedni kellett. Torockón ugyanis eredeti módja van a temetkezésnek. A Székelykővel átellenben, a hozzá képest dombocskának látszó Birgej (Bergl — kis hegy) oldalában fekszik a temető. A koporsókat nem földelik el, hanem a sziklába vájt barlangba helyezik egymás mellé. Minden családnak van egy ilyen hegybe fúrt kriptája. A barlanghoz egy függőleges, kürtőszerű nyílás vezet, a síp. Csak ezt földelik el. A Zsakó család sírboltjának bejáratánál még egy fekete márványkő is áll, ami ritkaság Torockón. A szegényebbek csak egy követtel jelzik, hogy itt kell leásni a kriptához.

Mikor most négy éve odautaztam, a rokonok már kiásták a sípot. Rozoga létrán kellett lemászni. A teremnagyságú sziklabarlangban egymás mellett feküdtek a koporsók. A régiek már egészen elporladtak, egy-egy torockói ruhafoszlány lógott csak ki belőlük; a lenvászon tartósabb, mint az emberi test. Az újabb koporsókon még a szegekkel kivert vagy ecsettel festett, néha verses felírás is olvasható. Egy díszes érckoporsó vált ki valamennyi közül, négy oroszlánlába és négy emelő fogantyúja is volt. Ez a 'Sakó Istváné. Ezt helyeztük el középre, a bejárattal szemben. Rozsdás kulcsát magammal hoztam. A bejáratot másnap befalazták. Többet senki sem férhet hozzá a sziklasírhoz, ahol egy Jókai-regényhős porai nyugosznak, aki különben nekem is dédapám volt.

Mikó Imre

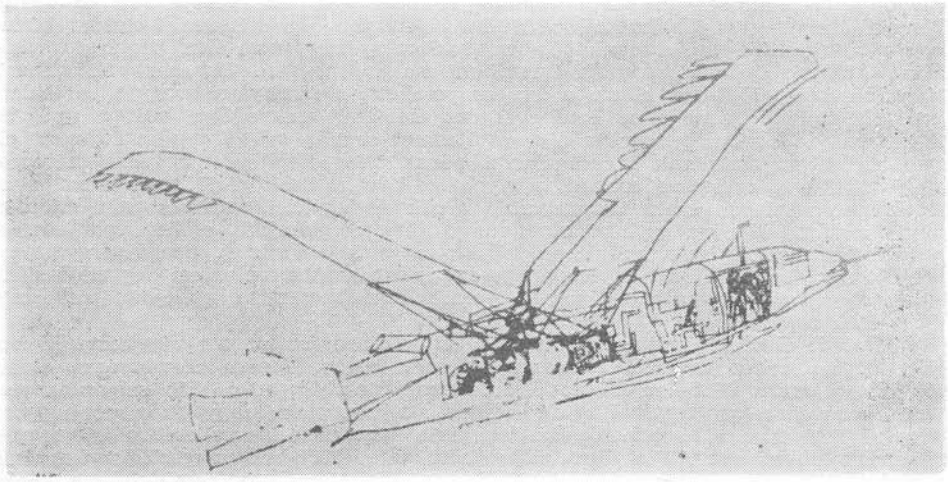

Kondor Béla: Repülés (részlet)

MÉLIUSZ JÓZSEF

Elment Stancu...

Elment Stancu — csak így emlegettük magunk között, mi, egy immár távozó írónemzedék, csak így: Stancu;
elment Stancu, az első román író, akit megismertem;
elment Stancu, aki a hajdani Bukarest irodalmi kávéházából, a Corsóból haza vitt, az otthonába, s ott pillantottam meg először Nusát — a szőke, szelíd Nusát;
akkoriban rongyos katonaruhában, likas csizmában róttam a főváros kivilágított estéit, s még csak alig dadogtam románul, de ez Stancut nem sértette: haza vitt, az otthonába, ott pillantottam meg először Nusát;
elment Stancu, aki folyóiratában, az Aziban, *engem akkor feldúló lapokat közölt Geo Bogzáról, ha jól idézi vissza az emlékezet: egyfajta rehabilitálás volt az, közösségvállalás a költővel, manifesztum a költőért, akit a nedvező sömörű erkölcsök törvényszéke a* Gyalázkodó költeményekért *kóterbe vetett;*
mire aztán hamarosan s meglehetősen különös körülmények között megismertem Bogzát — a kalandból életre szóló barátság lett —, már tudtam, kivel van dolgom, hála Stancunak;
elment Stancu, aki folyóiratában azidőtt közölte hónapról hónapra a váradi Tabéry Géza és a vásárhelyi Molter Károly ihletett, nagytudású és csupa-okosság írásait a romániai magyar irodalom történéseiről;
elment Stancu, ő jelentette meg bukaresti napilapban Markovits Rodion rendkívüli regényét, a Szibériai Garnizont, *s az inkább lelkes, mint sikeres fordítástól nem sajnálta idejét aprólékos stílus-csinosító vesződségre; ő sejtette meg elsőül és egyedül, hogy a magyar író könyve valójában párbeszéd Rebreanu* Akasztottak erdejével;
elment Stancu, az ő fordításának köszönöm máig, hogy rábukkantam Jeszenyinre — ahogy megrendülten olvastam, mintha körülöttem villámok korbácsolták volna a várost;
elment Stancu, aki az emlékezés és a bor késői óráin, pohár fölött tucatjával mondott fel betéve tudott, román szavakban síró, haragvó, égzengéses Ady-verseket;
elment Stancu, aki nem keveredett el a vasgárdistákkal, nem a hitleristákkal, de újságjában a diktatúrák idején adta közre Geo Bogza Spanyolország éjszakájából küldött írói jelentéseit — alig azután, hogy rátört a roppant méretű mészárlás Ibéria republikánusaira, nincstelen népeire, vizeire, városaira, vörös kősivatagaira;
az a polgárháború volt a tulajdonképpeni kezdete a mérhetetlen katasztrófának, amelyben hatvanöt millió emberi élet semmivé lett — isten, uramisten, óvd meg ezt az évszázadot a harmadik világégéstől.

Elment Stancu, aki a háború elülte után elsőül írta alá a demokratikus román írók velünk közösen gondolt és fogalmazott fogadalmát egy népi forradalom szolgálatára, a kötést humanizmusra, egyenlőségre, tisztább erkölcsre és szigorú szeretetre — egyesülésünkre, amelyet még 1945 óta, s még korábbról Eugen Jebeleanu, Cicerone Theodorescu, Perpessicius és tisztelendő Gala Galaction atya szorgalmazott az egyik, míg a

másik oldalon Gaál Gábor, Nagy István, Asztalos István, Benedek Marcell
és hányan még, akik közül bizony alig páran maradtunk itt, életben, és íme elment Stancu;
elment Stancu, akinek a könyvét, a Mezítlábasokat *sűrű nyelvezetének, teremtő lélegzésének minden feszültségével fogadta be a történelemben álmok szivárvány szálaival átszőtt, újraszületett tudat,*
nem mindennapi költő, Szemlér Ferenc magyarításában áradt fel Stancu prózájának költészete, a mi nyelvünkön is;
elment Stancu, akivel együtt vettük vissza a szellemnek, az írásnak a fasizmussal, az embertelenséggel való egykori szembeszegüléséből született humanizmust, a kilencedik kongresszus után — az antihumánum ellen, bárhonnan jöjjön is;
elment Stancu, alig néhány esztendeje együtt zarándokoltunk a tömeggödörben eltűnt Petőfi jelképes sírjához, ott találkoztunk az ugyancsak zarándok Darvas Józseffel, a Nagyalföld mezítlábasainak epikusával, Stancu és Darvas Segesvár ódon Burgjának *rideg árnyéka alatt ölelték meg egymást, s oly különböző zenéjű beszédjüket egybefonta a közös értelem, szavuk pedig csupa megértés lehetett, közös felelősség és humánum,*
ám elment Darvas József is, épp háromszázhatvanhét nappal Stancunak előtte; elment Stancu, a költő: megannyi magyar lírikus fordította, s József Attila, úgy tudom, elsőül — egyetlen irodalom sem hasonította magáévá annyira, mint a magyar;
esztendőket töltöttünk együtt írói rendünk közös fedele alatt, néha elüldögéltünk vele, pohár bor, csésze feketekávé mellett hallgatni csudálatos történeteit, amelyeket már soha meg nem ír,
de mese közben elhanyagoltuk némely lényeges kérdés megvitatását, súlyos emlékeket hagytunk kiásatlanul, és elmulasztottunk fontos dolgokat megkérdeni; végső távozásunk előtt úgylehet éppen ezek lennének a mindennél fontosabbak; elment Stancu, és rendre odébb áll egy egész nemzedék, mind azzal, amit rosszul, s azzal is, ami jót tán cselekedett
— írni annyi, mint másokért és önmagunkért a poklokat járni —,
mi, a betű emberei, mégsem voltunk hősök, egyszerűen csak emberek, szerencsétlenek a történelemben, amióta a történelem tudatként létezik, bizony nem voltunk sem jobbak, se rosszabbak másoknál
— a történelem pedig ítélkezni fog cselekedeteink és betűink fölött;
a történelem majd kimond mindent, amit kérdezni s bevallani mi elmulasztottuk, vagy — írásaink, pohár bor, csésze kávé fölött összehajolva —, nem volt kellő bátorságunk beismerni;
elment Stancu és elmegyünk mind, megkövült ajkunkon a végig nem mondott kérdéssel vagy a meg nem adott válasszal;
elmegyünk anélkül, hogy befejeznénk a végenincs eszmecserét: élet és irodalom vallató párbeszédét . . .

Elment Stancu, és a fel nem tett és megválaszolatlan kérdések nyitva maradtak . . .

Bukarest, 1974. december

A fizika „forró pontjai"

Szerkesztő: Orvosi témájú beszélgetésünk után, melynek anyaga 1974. 10. számunkban jelent meg, most néhány kolozsvári fizikust szólítottunk „kerekasztalhoz". Köszönjük, hogy eljöttek. Bevalljuk, hogy nekünk, szerkesztőknek nem volt előzetes elképzelésünk az itt folytatandó beszélgetésről, s ezért felkértük Selinger Sándor fizikust, mint munkatársunkat, terjesszen elénk javaslatot: minek volna érdemes itt szóba kerülnie.

Selinger Sándor: Gondolom, a fizika egyes *megoldatlan kérdéseinek*, persze nem azzal az igénnyel, hogy itt megoldjuk őket. Nevezzük ezeket „forró pontoknak". Ha ebben egyetértünk, akkor már csak azt kell kijelölnünk, melyek ezek a pontok. Igaz, hogy esetenként a fizikai társulatok tanácskozásain összeállítják a „legfontosabb problémák" listáját, de ezt mindig sokféle szempont határozza meg; legyen ezúttal mindössze egy szempontunk, a saját véleményünk.

Kezdjük egy kis tudománytörténettel. Közhely, hogy a „természet könyvének" olvasására tett kísérletek olyan régiek, mint maga a gondolkodás. De alig három évszázada annak, hogy az immár tudósnak nevezhető világos elmék érteni kezdték e könyv nyelvezetét. Ettől az időtől aztán — Galilei és Newton korától — az „olvasás" kezdett könnyebben menni: kifejlődtek az egzakt kutatási módszerek, s megindult a rejtélyek módszeres feltárása.

A klasszikus mechanika eredményei egy időben jogosulttá tették azt a feltevést, hogy a *mechanikai nézőpont* a fizika minden ágára következetesen alkalmazható (tehát minden jelenség megmagyarázható olyan vonzó- és taszítóerőkkel, amelyek csupán a változatlan részecskék egymás közötti távolságától függnek). Az elektromos és optikai jelenségeket tanulmányozó kutatók azonban csakhamar számos nehézségbe ütköztek. Az optikai jelenségek megmagyarázásában például a hullámelmélet javára kellett dönteni a korpuszkulárissal szemben. Olyan hullámok elképzelése, amelyek részekből álló közegben terjednek, ahol a részek között erők hatnak, még mindig mechanikai felfogás; de amikor az a kérdés került „szőnyegre", hogy milyen közegben terjed a fény, és melyek e közeg mechanikai sajátságai — a probléma megoldásának nehézségei oly nagyok lettek, hogy a mechanikai álláspontot el kellett vetni, s új fogalmat kellett bevezetni a fizikában: a *mezőt.*

A relativitáselmélet a mező-problémából pattant ki: a régi elméletek ellentmondásai arra késztették a fizikusokat, hogy új tulajdonságokkal „ruházzák fel" az események színteréül szolgáló világ téridő-kontinuumát. Az atomjelenségek gazdag területe ugyancsak új fogalmak bevezetését igényelte. Az anyagról kiderült, hogy „szemcsés" szerkezetű (elemi részecskékből, elemi *anyagkvantumokból* áll); s míg felelni próbáltunk arra, hogy mi az elektronsugár, elemi részek zápora-e vagy hullám, el kellett vetni a benne lejátszódó események leírásának azt a módját, mely ezeket az eseményeket térben és időben lejátszódóknak tekinti. A *kvan-*

tumfizika nem tulajdonságokat ír le, hanem valószínűségeket, és törvényei csak halmazokra vonatkoznak, nem egyedekre.

Időközben az óriási technológiai fejlődés következtében annyi új kísérleti eredmény halmozódott fel, hogy az elméleti fizika messze lemaradt értelmezésük munkájával; azt hiszem, a jelen pillanatban ez jellemzi a fizika „állását". Ezért bátorkodom azt javasolni, hogy lehetőleg ezeken a területeken jelöljük ki kérdéseinket, közelebbről *a termonukleáris fúzió, a plazmafizika, a szupravezetés, az „új anyagok" (fémes hidrogén, anomális víz), a szilárdtestfizika, a transzurán elemek, az elemi részek, a gravitáció és az egységes térelmélet* tárgykörében — nem feledkezve meg azokról a gyakorlati vonatkozásokról sem, amelyek a fizika jelentőségét a gazdasági életben, általában az egész modern társadalomban meghatározzák, s amelyek miatt e tudományt némelykor „nagyhatalomnak" is szokták nevezni.

Karácsony János: Elfogadva a Selinger javasolta témákat, s mindjárt a gyakorlati vonatkozásokból indulva ki, hadd hozzam szóba, hogy a modern társadalom egyik legnagyobb olyan problémája, amelynek megoldását elsősorban a fizikusoktól várja — az *energiaellátás.* Előttünk áll a klasszikus energiaforrások kimerülésének veszélye. Egyes becslések szerint a Föld szénhidrogén-tartalékai már csak néhány évtizedre elegendők. Energetikai szakemberek véleménye szerint ezek még körülbelül 100-180 Q tartalékot jelentenek (Q = 400 milliárd tonna szén energiája), ami a harmadik évezred első ötven évének előreláthatólag mintegy 450 Q energiaszükségletéhez képest elenyészően kevés — tekintve, hogy addig is tovább fogy.

A maghasadás elve alapján működő erőművek jelenlegi eredményei, valamint a magfúzió energianyerésre való felhasználását célzó tervek a megoldás biztató előjelei. A kétezres évek elején a világ teljes villamosenergia-szükségletének valószínűleg mintegy felét maghasadással „dolgozó" erőművek fogják termelni. Az utóbbi évek tapasztalatai azt bizonyítják, hogy ezek gazdaságilag felveszik a versenyt más energiaforrásokkal — bár még számos kérdés vár megoldásra velük kapcsolatosan. Mindjárt az első az, hogy fűtőanyagtartalékaink ebben az esetben is korlátozottak. A természetben található nukleáris fűtőanyag-mennyiségnek csak egyik összetevője, az uránium 235-ös tömegszámú izotópja hasad aránylag könnyen, s ezért mai reaktoraink gyakorlatilag csak ezt használják, holott ez még egy százalékát sem teszi ki a természetben található urániumnak.

Koch Ferenc: Megjegyezni kívánom, hogy olyan reaktorokat is építenek, amelyek a 238-as uránium-izotópot átalakítják plutóniummá — s ez szintén hasznos reaktor-üzemanyag. Az atomreaktorok működésének kulcskérdése az üzemanyag-előállítás izotóp-szétválasztással, ami ma még rendkívül költséges, de talán a lézersugaras izotóp-szétválasztás, amiről mostanában kaptunk hírt, megoldja a problémát.

Karácsony János: Az uránium 238-as tömegszámú izotópjának átalakítása plutóniummá már csak azért is fontos, mert ez teszi ki a természetben lelhető urániummennyiség legnagyobb részét. Erre szolgálnak a *reprodukáló reaktorok,* amelyek minden egyes elhasznált fűtőanyag-atom után egynél több új, hasadásra képes atomot termelnek. A kiinduló anyagul használható ún. „termékeny" izotópok — ilyen a 238-as uránium is — több évszázadra, sőt talán évezredre elegendő mennyiségben találhatók a Földön.

Nem elhanyagolható problémája azonban a nukleáris erőműveknek a környezet hőszennyezése és a radioaktív sugárzás veszélye. A vízzel hűtött elektronukleáris erőművek a hagyományos hőerőműveknél jóval több hőt bocsátanak a környezetbe, s ezért elterjedésük hatással lehet a bioszféra állapotára. Ha minden ország átállna a hasadóanyagokkal történő energiatermelésre, a reaktortechnika elé óriási feladatot állítana a radioaktív hulladéktömeg eltávolítása és a sugárvédelem, ami elvileg nem lehetetlen, gyakorlatilag azonban éppen olyan nehezen megoldható, mint szén- és olajtüzelés esetén a levegőszennyeződés kérdése.

Ez a két nehézség (a könnyen hasadó anyagok kis mennyisége és a szennyezés, illetve sugárveszély) fordította a tudományos és műszaki érdeklődést a *magfúzió* energiatermelésre való felhasználása felé. Fizikus-nyelven szólva, az atommagok kötési energiájának a tömegszám függvényében való tanulmányozása kimutatta, hogy az atommagban rejlő energiát nemcsak nehéz atommagok hasításával szabadíthatjuk fel, hanem könnyű atommagok összeépítése (fúziója) révén is. Csakhogy ehhez földi viszonylatban „rendkívüli" körülmények kellenek — olyanok, mint a csillagokban, melyeknek energiatermelését éppen ilyen fúziós folyamatok valósítják meg.

Koch Ferenc: Ezzel kapcsolatban egyes kérdések azért még tisztázásra szorulnak. Ha a Napban minden olyan „előírásszerűen" zajlana, ahogy a fizikusok eddig gondolták (Bethe-ciklus), a Földön ki kellene tudnunk mutatni a Napból jövő neutrino-áramlást. Ez azonban mindeddig nem sikerült.

Karácsony János: Mindenesetre a szabályozott (tehát nem robbanásszerű), tetszőlegesen megállítható és újraindítható fúzió évmilliárdokra fedezné az emberiség energiaszükségletét, mert alapanyaga, a deutérium szinte kimeríthetetlen mennyiségben áll rendelkezésünkre az óceánokban D_2O (nehézvíz) formájában.

Az atommagok összeépítéséhez az szükséges, hogy ezek 10^{-14} m nagyságrendű távolságra közelítsék meg egymást. Ilyen kis távolságban az atommagok pozitív elektromos töltésének taszító hatása rendkívül erős, amelyet gyorsítók segítségével le lehet győzni — csakhogy ez műszaki energiatermelés céljára alkalmatlan eljárás. Olyan körülményeket kell tehát teremteni, amelyek között az összeépítendő atommagok elég energiával rendelkeznek az említett taszító hatás (az ún. coulomb-gát) leküzdéséhez, s ennek a gazdaságos megvalósítása a jelenlegi és közeljövőbeli fizikus- és technológus-nemzedék feladata. Megjegyzem, hogy a magfúzió létrejöttéhez szükséges mozgási energiára a részecskék csak igen magas — mintegy tízmillió fok körüli — hőmérsékleten tesznek szert. Ezen a hőmérsékleten az anyag teljesen ionizált állapotban van; ez a pozitív töltésű atommagokból, ionokból és negatív töltésű elektronokból összetett gáz a *plazma.*

Selinger Sándor: Második „forró pontunk", a plazmafizika tehát magától adódik az elsőből...

Koch Ferenc: Mielőtt még erre rátérnénk, szeretném szóba hozni (ha már a magfúzió kérdését ilyen szorosan az energiaellátáshoz kapcsoltuk), hogy az energiagondokon nemcsak az atomerőművek enyhíthetnek. Ismeretes például, hogy a Nap energiájából a légkör határán minden négyzetméternyi felületre 1,81 lóerő teljesítmény jut, ami egy négyzetkilométeren már körülbelül a vaskapui vízerőmű teljesítményével egyenlő. Ezt — bár magam atomfizikus vagyok — csak azért vetettem közbe, hogy sem az atomerőművek jelentőségét ne becsüljük túl, sem a másfajta energiaforrások jobb kihasználásának lehetőségét ne hanyagoljuk el.

Tehát hogy állunk a plazmafizikával?

Karácsony János: A plazma kutatása számos problémára világított rá a termonukleáris reakciókkal kapcsolatban, és igyekszik ezeket megoldani. Ilyen probléma például az, hogy a plazma hőenergiájának egy része igen hamar elvész kemény röntgensugárzás formájában, a plazma tehát könnyen kihűlhet. Egy másik probléma az, hogy a magas hőmérsékleten a nagy relatív sebességre szert tett részecskék a plazmát tartalmazó edény falába ütköznek, s onnan idegen részecskéket szakítanak le, amelyek egyfelől szennyezik, másfelől tovább hűtik a plazmát. Egyelőre nincs olyan szilárd anyag, amely a plazma magas hőmérsékletének ellenállhatna — az ionizált gáz összetartására tehát jelenleg a *mágneses erőtér* látszik egyedül alkalmasnak. Igen ám, de az ehhez szükséges mágneses tér rendkívüli erőssége újabb problémákat okoz, többek között bizonyos instabilitásokat a plazmában. Ennek kiküszöbölésére a fizikusok különféle konfigurációjú mágneses tereket javasoltak.

Farkas Anna: Ne feledkezzünk meg a látszólag apró, de egyáltalán nem könnyen megoldható problémákról sem. Például arról, hogy a plazma hőmérsékletét — több tízmillió fokot — meg is kell mérni, ráadásul igen rövid idő alatt. Elképzelhető, mennyi kísérletezés eredménye az a ma használatos módszer, amely a lézersugaraknak a plazmán való szóródásából számítja ki a hőmérsékletet, rendkívül bonyolult levezetéssel.

Karácsony János: Csakugyan így van. Rengeteg munka, rengeteg szellemi energia fekszik mindezekben a kutatásokban — és nem eredménytelenül. Napjainkra a fizikusok elméletileg már meghatározták azokat a paramétereket, amelyeket a „plazmás" berendezésben biztosítani kell ahhoz, hogy energiát szabadíthasson fel (ez az ún. Lawson-kritérium) — s ez azt ígéri, hogy ha nem is a túl közeli jövőben, de nem is a túl távoliban működésbe léphetnek a magfúzió energiáját hasznosító villamoserőművek.

Selinger Sándor: Ezeknél az erőműveknél, akárcsak a maghasadás elve alapján működőknél, adott az a lehetőség is, hogy a magenergiát közvetlenül alakítsák át elektromos energiává ún. magnetohidrodinamikai generátorok segítségével.

Karácsony János: Igen, de ezeknek a megépítése egész sor újabb nehézség leküzdését igényli. A nehézségek listájának élén anyagszerkezeti problémák állnak, nem elhanyagolható azonban a nagy mágneses térerősség fenntartásának kérdése sem, ami klasszikus elektromágnesekkel csak a hatásfok jelentős csökkenése árán oldható meg. A magnetohidrodinamikai generátorok jövőjét tehát nagymértékben befolyásolni fogják a fizika más területein elért eredmények, nem utolsósorban az olyan szupravezető anyagok előállítása, amelyek magas hőmérsékleten is szupravezetők maradnak.

Selinger Sándor: Ha jól látom, ezzel el is jutottunk következő „forró pontunkhoz", a *szupravezetéshez.*

Puskás Ferenc: Igen, ámbár ez a „forró pont" az igen alacsony hőmérsékletek tartományában fekszik. De átvitt értelemben csakugyan nagyon forró — a szupravezetés ugyanis egyike a jövő legígéretesebb fizikai jelenségeinek. Maga a jelenség elég régóta ismert: 1911-ben fedezte fel Kamerlingh-Onnes, amit már akkor nagyra értékelt a tudományos világ, s 1913-ban Nobel-díjjal jutalmazták a felfedezőt. Az elmúlt két év során, 1972-ben és 1973-ban ismét két fizikai Nobel-díj hívta fel a figyelmet erre a jelenségre (Bardeen, Cooper és Schriefer, illetve Josephson).

Lássuk azonban, mi is a szupravezetés jelensége. Igen alacsony hőmérsékleten, az abszolút zéró fok közelében egyes fémek — például a higany, az ólom, az alumínium — elvesztik elektromos ellenállásukat, s elektromos vezetőképességük *végtelen nagy lesz.* Innen a jelenség szupravezetés neve. A szupravezető állapotban lévő anyagon átfolyó áram nem termel hőt, s ebből mindjárt egy fontos gyakorlati alkalmazás lehetősége adódik: az elektromos energia veszteségmentes szállítása távvezetéken.

Szerkesztő: Karácsony János az előbb szinte minden elméleti lehetőséggel kapcsolatban technikai nehézségekről is szólt. Itt nincsenek hasonló nehézségek?

Puskás Ferenc: Vannak, de legyőzhetők. Az 1971-es Nemzetközi Szupravezető Kongresszuson francia és angol szakemberek már arról számoltak be, hogy hazájukban az 1990-es években üzembe állítják az első nagyteljesítményű szupravezető távvezetékeket. Az ilyen távvezetékrendszerek kiépítése az egész modern világgazdaság érdeke, mert ezek egyrészt kiküszöbölik a távvezetéken fellépő jelentős energiaveszteséget, másrészt azért is gazdaságosak, mert nagyon kevés szupravezető fém felhasználásával épülnek — a szupravezetőben ugyanis az áram csak egy nagyon vékony (néhány század mikron vastagságú) felületi rétegben terjed.

Hogy másfajta alkalmazásokról is szóljak: az ipar régóta gyárt például szupravezető mágneseket, amelyeknek nagy előnye az, hogy jóval kisebbek klasszikus ősüknél, az elektromágnesnél, és százszor kisebb súly esetén is két-háromszor akkora térerősséget szolgáltatnak. A szupravezetőknek sok olyan tulajdonságuk van, amelyek a jövőre nézve fontos gyakorlati alkalmazással kecsegtetnek. Legkiemelkedőbb a mágneses tükörhatás (az ún. Meissner-effektus), melynek lényege az, hogy a szupravezető állapotban lévő anyag „kidobja magából" a mágneses teret: a mágneses erővonalat úgy veri vissza, mint a tükör a fényt. Ha egy mágnesrudat szupravezető lemezre helyezünk, az magától eltaszítja a mágnest, amely a szupravezető felülete fölött bizonyos távolságban lebeg. E jelenség alapján dolgozták ki a mágneses felfüggesztésű, csapágymentes elektromos motorok elvét, s újabban ugyanilyen elv alapján működő, nagy teljesítményű elektromos generátor tervein is dolgoznak.

Koch Ferenc: Ez mind szép, csak az a baj, hogy az eddig ismert szupravezetők igen alacsony hőmérsékleten „működnek" — s ezt állandóan fenn kell tartani. Ha sikerülne olyan anyagot találni, amely normál hőmérsékleten is szupravezető, az új ipari forradalmat jelentene.

Néda Árpád: Ez még csak álom.

Koch Ferenc: Rutherford is álomnak hitte az atomenergia hasznosíthatóságát...

Néda Árpád: Hát akkor hadd mondjam úgy, hogy *egyelőre* csak álom — ugyanis az eddig ismert szupravezető fémek kritikus hőmérséklete — az a hőmérséklet, amelyen a normális vezetőképességű fém szupravezető állapotba megy át — kevés kivétellel 4 Kelvin-fok alatt van. Kísérletileg kimutatták, hogy bizonyos fizikai feltételek mellett a fémek kritikus hőmérséklete megnövelhető. Például a

nagy tisztaságú ón kritikus hőmérséklete 3,72 Kelvin-fok, de mechanikai deformáció hatására ez 9 Kelvin-fokra növekszik. Ezzel kapcsolatosan felmerül az a kérdés, hogy melyek azok a fizikai feltételek, amelyek jelentősen megnövelhetik a kritikus hőmérsékletet, és milyen értékig. De meg kell említeni azt is, hogy a szupravezető állapottal rendelkezhető *ötvözetek* kritikus hőmérséklete magasabb, mint a tiszta fémeké — a fizikusok tehát minden eszközzel igyekeznek ezt az értéket egyre fennebb „tornázni", s így lehet, hogy az álom egyszer csak megvalósul.

Puskás Ferenc: A fizikában megtörténik, hogy egyes álmok sokkal hamarabb megvalósulnak, mint ahogy elképzeljük. Mindenesetre a kritikus hőmérséklet „feltornázására" — ahogy Néda kolléga mondta — világszerte intenzív kutatómunka folyik, s jelenleg már van olyan anyag, amely a 22,3 Kelvin-fokon, tehát a cseppfolyós hidrogén hőmérsékletén szupravezetővé válik.

Egyébként a szupravezetés egyes alkalmazási lehetőségeire újabban felfigyeltek a biológusok s az orvosok is. Mivel a mágneses terek méréstechnikájában fontos szerepet játszanak a szupravezetők (a szupravezető hatáson alapuló magnetométerek rendkívül érzékenyek, a Föld mágneses térerősségénél százmilliószor kisebb térerősséget is kimutatnak), ilyen magnetométerrel már könnyen lehet mérni a *bioáramok mágneses terét* is, tehát fel lehet térképezni például az emberi test mágneses terét. 1972-ben egy kutatócsoport megépítette a szíváramok mágneses terének mérésére alkalmas berendezést, a magnetokardiográfot, amely a közlemények szerint érzékenyebb minden eddigi elektrokardiográfnál. Legérdekesebb azonban a biofizikusoknak az az elméleti következtetése, amely szerint a szupravezetés nemcsak fémekben léphet fel, hanem bizonyos *fehérjemolekulákban* is — méghozzá akár szobahőmérsékleten. Ha ez a feltevés igazolódik, akkor a szupravezetés bizonyos életjelenségek pontosabb megértéséhez is hozzájárulhat — nem szólva a Koch Ferenc említette új ipari forradalomról.

Selinger Sándor: Minden bizonnyal a számítástechnikában is alkalmazzák a szupravezetőket...

Farkas György: A számítógépek szupravezetős logikai és memóriaelemei elméletileg előnyösek lehetnének az energiafogyasztás csökkentése szempontjából; gyakorlatilag azonban a félvezetők technológiájának gyors fejlődése teljesen háttérbe szorította az ilyen irányú kísérleteket, s így a szupravezetők ipari felhasználására a számítástechnikában még nem került sor.

De ha már felmerült a számítástechnika, hadd mondjam el, mi a viszonya a fizikához. Mivel a számítások eredménye független azoknak a fizikai jelenségeknek a természetétől, amelyek alapján a számítógépek működnek, mi előnyösebb helyzetben vagyunk a „fizikát alkalmazó" többi műszaki tudománnyal szemben. A számítástechnika dinamikusan követi és gyorsan hasznosítja az új eredményeket, és aránylag rövid időközönként új alapokra helyezi a számítógépek gyártási technológiáját — természetesen a gyártmányok teljesítőképességének állandó növelésével. Történeti sorrendben a fizika következő ágai játszottak főszerepet ezen a területen: a mechanika, az elektrotechnika, az optika és a szilárdtest-fizika. Napjainkban legnagyobb jelentősége az utóbbinak van, amely különben is a tudományos-műszaki fejlődés egyik alappillére — a szilárdtestek kvantumtulajdonságait ugyanis széles körben hasznosítja a korszerű elektronika.

Szerkesztő: Úgy látszik, a műszaki gyakorlat oldaláról máris igazolódott a szilárdtest-fizika „forró pont" volta. Egyetértenek ezzel a fizikusok is?

Koch Ferenc: Feltehető, hogy ha nem így lett volna, már az elején szólunk. Legfennebb a „pont" minősítést kifogásoljuk, tekintettel a tárgykör kiterjedtségére, de forrónak csakugyan forró már az 1920-as évek óta — ekkor merült fel ugyanis az az igény a kísérletileg már megvalósított szelén-egyenirányítókkal kapcsolatban, hogy meg is kellene *érteni* működésüket. Íme, még egy példa arra, amit Selinger hozott szóba: az elméleti fizika lemaradására. Mivel a szelén-egyenirányítók kérdése a húszas években még túl bonyolultnak bizonyult, a göttingeni R. W. Pohl az alapfolyamatok megértése céljából a legegyszerűbb szilárdtesteket, a kristályos alkáli-halogenideket (például a sókristályt) kezdte tanulmányozni. Túl hosszadalmas volna, ha minden megállapítását — a modern szilárdtest-fizika és a tranzisztortechnika alapelveit — sorra vennők, ragadjunk ki tehát csak egyet, amelynek további kutatásában a mi egyetemünknek is hagyományai vannak: azt, hogy Pohl vizsgálataiban egy adott pillanatban előtérbe került a *szennyezettség* kérdése. Sikerült meghatároznia, hogy valamely anyag igen kis szennyezettsége is

(egymilliomod rész idegen anyag) lényegesen befolyásolhatja, megváltoztathatja az illető szilárdtest tulajdonságait, mégpedig a műszaki felhasználhatóság szempontjából többnyire pozitív irányban.

Néda Árpád: Bizonyos értelemben azt is mondhatjuk, hogy a szennyezett anyagok „jobbak", mint az abszolút tiszták — gondolok itt például a félvezetőkre. Ennek a felismerésnek az alapján ma már tudatosan szennyeznek bizonyos anyagokat, hogy a kívánt tulajdonsággal „ruházzák fel" őket, más esetekben pedig a kristályszerkezet mesterséges „elrontásával" (diszlokációkkal, hiányhelyek keltésével stb.) befolyásolják tulajdonságait. Mindez azonban csak kísérleti eredmények alkalmazása; a jelenség átfogó elméleti magyarázata még várat magára, s ezért jogosult a mondott problémával küszködő szilárdtest-fizikát is „forró pontnak" nevezni.

Selinger Sándor: Elnézést kérek, de én azt a feladatot kaptam a szerkesztőtől, hogy tartsam mederben a beszélgetésünket, s most veszem észre, hogy — a téma belső logikája következtében — rátértünk a szilárdtest-fizikára, miközben átugrottuk az „új anyagok", a fémes hidrogén és az anomális víz kérdését.

Farkas Anna: Én az anomális víz (az ún. *poliviz*) esetében inkább úgy fogalmaznék, hogy a modern kísérleti kutatás érdekes epizódja...

Szerkesztő: Gondolom, hasznos volna röviden felidézni.

Farkas Anna: Nos hát, az elmúlt évek egyik nagy tudományos szenzációja volt az a megfigyelés, hogy a víz bizonyos körülmények között (gázmentes térben üveg- vagy kvarcfelületre lecsapatva) különleges makroszkopikus tulajdonságokra tesz szert — például mínusz 40 fokon fagy meg, plusz 400 fokon forr stb. Felmerült az a gondolat, hogy az újfajta víz molekulái eddig nem ismert módon, a „rendes" vízmolekuláknál jóval erősebben kapcsolódnak egymáshoz, és ez az új szerkezet okozza az új tulajdonságokat. Nemzetközi hírnevű kutatócsoportok dolgoztak a kérdés tisztázásán, míg végül rendkívül pontos fizikai módszerekkel, intenzív kísérleti és elméleti munkával sikerült kideríteniük, hogy *poliviz nincs* — a makroszkopikus tulajdonságok megváltozásáért az üvegből vagy kvarcból kioldott anyagok felelősek (a probléma tehát hasonló a szilárdtestek szennyezettségéhez, amiről az imént beszéltünk).

Az anomális víz keltette szenzáció azzal magyarázható, hogy a víz a természetben igen nagy mennyiségben fordul elő, a bioszféra lényeges alkotóeleme, s habár makroszkopikus tulajdonságai jól ismertek, molekuláris szerkezetével kapcsolatban még vannak megválaszolatlan kérdések. A fizikusok által eddig javasolt mintegy tucatnyi modell a jelenségeknek csak egy-egy csoportját képes kielégítően megmagyarázni.

Selinger Sándor: A fémes hidrogén — mondjam azt, hogy *még*? — nem okozott ilyen csalódást, legfennebb csak azzal, hogy gyakorlatilag nincs előállítva. Itt ugyanis, az általános helyzettel ellentétben, először elméletileg jutottak arra a következtetésre, hogy a hidrogén (amely 20,4 Kelvin fokon cseppfolyóssá, 14 Kelvin fokon pedig szilárddá válik, a kétatomos molekulái kristályrácsot alkotnak) több millió atmoszféra nyomáson már közönséges hőmérsékleten is szilárd lesz, s nem molekuláris, hanem atomos szerkezetű — és kristálya az elektromosságot fémesen vezeti. Az ilyen tulajdonságokkal rendelkező hidrogén iránt az érdeklődés mintegy öt éve újult meg, párhuzamosan a magas kritikus hőmérsékletű szupravezetők keresésével. Az elméleti számításokból kiderült, hogy a nagy nyomásnak kitett hidrogén *a nyomás megszűnése után is* szilárd marad, megőrzi fémes jellegét, és magas kritikus hőmérsékletű szupravezető lesz, amit nagyon sokféleképpen használhatunk majd. Az annyira óhajtott „új anyag" előállításához eddig a robbanásos módszer vezetett legközelebb, amellyel már sikerült elérni az egymillió atmoszféra nyomást — a mondott átalakuláshoz szükséges több milliót azonban még nem.

Farkas György: Hogy megnehezítsem Selinger Sándor dolgát, néhány szóra még visszatérnék a szilárdtest-fizikához. Beszéltünk ugyanis a szilárd anyagok vegyi szennyezésével vagy kristályszerkezete megváltoztatásával kialakított új — mégpedig *jobb* — tulajdonságairól, de nem mondtuk meg, hogy ezek a tulajdonságok voltaképp *mire jobbak*. Én a magam szakmája, a számítástechnika oldaláról próbálnám megvilágítani a kérdést, szóba hozva, hogy az ilyen módon nyert „jobb" anyagok, azaz *a félvezetők* valósággal forradalmasították a számítástechnikát, kiszorították a számítógépek építéséből az elektroncsöveket és a mágneses

logikai elemeket — s a tranzisztorok és integrált áramkörök széles körű alkalmazása lehetővé tette a sebesség és biztonság növelését, az energiafogyasztás és az előállítási ár csökkentését, s nem utolsósorban a térfogat redukálását, a miniatürizálást. Tulajdonképpen az történik, hogy a fizikusok minden öt-tíz évben „kitalálnak" valami újat a mérnökök számára, s a mérnökök „jó fiúk" — mindent lelkiismeretesen kipróbálnak.

Selinger Sándor: Nem érzem úgy, hogy megnehezült a dolgom, ellenkezőleg — megkönnyebbült. Mindazzal ugyanis, ami elhangzott, azt hiszem, lezártnak tekinthetjük a makrofizikai problémák sorát, és rátérhetünk a mikrofizikaiakra — az elfogadott menetrend szerint elsőként a *transzurán elemekre.* Ezzel kapcsolatban mindjárt szeretném megkérdezni, van-e elvi határa az egyre újabb transzurán elemek előállításának?

Koch Ferenc: A fizikusok jelenlegi elképzelése szerint egy elem feltételezett legnagyobb tömegszáma 500 lehet — erre olyan elméleti meggondolások engednek következtetni, amelyek ismertetése túl messzire vezetne. Mindenesetre ma még feleútján sem vagyunk az említett tömegszám elérésének. A transzurán elemek előállításának és tanulmányozásának fő problémája az, hogy ezek kevés ideig „élnek" (a 101-es tömegszámú mendelévium felezési ideje például másfél óra, s ahogy nő a tömegszám, úgy csökken a felezési idő), ami a kutatást igen megnehezíti. Kétségtelen, hogy az új transzuránok kérdése a mai fizikának is „forró pontja"; jó volna tudni például, hogy az új transzurán elemek előállításakor mi lesz az elektronburokkal — de már most előre látjuk, hogy a jövő fizikájának mennyire „forró pontja" lesz például a 105-ös tömegszámon túli stabil atommagok (ún. „stabilitás-szigetek" vagy „mágikus atommagok") előállítása.

A tudományos kutatás elvi — hogy úgy mondjam: szcientikai — vonatkozásairól szólva talán nem érdektelen megemlítenem, hogy az új transzurán elemek tanulmányozásában igen jól alkalmazhatónak bizonyult a molekulafizika elméleti apparátusa. Hogy pedig a gyakorlat oldaláról is nézzük a transzurán elemek kérdését, hadd hivatkozzam csak egyetlen példára: a 98-as tömegszámú kalifornium jól hasznosítható mint neutronforrás az olyan kutatásokban és technológiai folyamatokban, ahol erős neutronsugárzásra van szükség.

Szerkesztő: Gondolom, azért ma még a „klasszikus" radioaktív és stabil izotópok alkalmazási területe jóval szélesebb, mint a transzurán elemeké.

Farkas Anna: Nem tudom, mennyire jogosult a „klasszikus" kifejezés, de az tény, hogy a radioaktív izotópok alkalmazási lehetőségei szinte kimeríthetetlenek: a modern orvoslástól a régészetig, a kriminalisztikától a kőolajkitermelésig felhasználhatók minden területen, amely pontos és gyors meghatározásokat igényel. Kevésbé ismertek a stabil izotópok alkalmazási lehetőségei, pedig ezek számos esetben előnyösebbek a radioaktívaknál (nincs sugárveszély, sugárzás okozta másodlagos effektusok stb.). Igaz, hogy detektálásuk — jelenlétük, mozgásuk követése a vizsgálandó anyagban — nehézkesebb, azonban megvannak erre is a kidolgozott módszerek. Szükség van felhasználásukra elsősorban a fizikai alapkutatásokban, de alkalmasnak bizonyulnak többek között a meteoritok kormeghatározására, a víz természetbeli körforgalmának követésére és sok egyébre — nem is szólva a biológiai kutatásokról, ahol már csak azért is rendkívül jelentősek, mert a bioszférában leggyakrabban előforduló elemeknek (hidrogén, szén, nitrogén, oxigén) nincsenek könnyen kezelhető radioaktív izotópjaik. Egyetlen konkrét példa: nálunk a nitrogén 15-ös stabil izotópja segítségével tanulmányozzák azt a kérdést, hogy a kukorica milyen körülmények között hasznosítja optimálisan a műtrágyát.

Selinger Sándor: Elmondhatjuk tehát, hogy a mag- és elemirész-fizika fejlettsége lehetővé tette eredményei alkalmazását a gyakorlat legszélesebb területein — a csillagászattól a mezőgazdaságig. Ennek ellenére nem tűnik úgy, hogy a fizikának ez a fejezete mint *alaptudomány* lezárt, problémái megoldottak. Melyek itt a főbb „forró pontok"?

Koch Ferenc: Én — ami a magfizikát illeti — két ilyen pontot jelölnék meg: a magerők természetének megismerésére irányuló kutatásokat (eddig ugyanis erről igen keveset tudunk), valamint a protonok és neutronok szerkezetének kutatását (leírásukra ugyanis még nincs egységes modellünk). De nem „hűvös pont" például a maghasadás problémája sem, amelyre vonatkozólag a régi elmélet kiegészítésre szorul. Napjainkban a magfizika „belső helyzete" olyan, mint a kémiáé a periódusos rendszer előtti időszakban. Mindez szorosan összefügg az elemirész-fizika hasonló problémáival, amelyekről Gábos professzor beszélhetne bővebben...

Gábos Zoltán: Az elemirész-fizika túl van gyors fejlődési szakaszán, a „hőskorszakot" a dolgos hétköznapok váltották fel. A szenzációs eredmények már legalább egy évtizedesek, s jelenleg „az állások megerősítése", elképzeléseink, elméleteink csiszolása, helyességük kitapogatása folyik. A diszperziós összefüggések, az áramalgebrák stb. módszereit, a kvarkelmélet eredményeit alkalmazzuk bizonyos egyedi esetekre — több-kevesebb sikerrel. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az ún. „elemi" részecskék igen bonyolult képződmények. Sikerült megfigyelnünk, *hogyan* viselkednek, de a *miért* kérdésére általában nem tudunk felelni, nem ismerjük sokszor szeszélyes viselkedésük okát. Szerkezetükről vannak elképzeléseink (ezek egy része a kvark-hipotézisre alapoz); de bizonyos, hogy jelenlegi modelljeink túlzottan egyszerűek és pontatlanok.

Milyen titkokat rejtegetnek az elemi részecskék, milyen meglepetéseket fog hozni az *igen kis távolságok* meghódítása? Még nem tudhatjuk. A kicsi részleteknek — az elemi részek belsejének — vizsgálata roppant nagy energiájú „töredék"-részecskéket igényel, ezért kétségkívül jogosak az egyre nagyobb teljesítményű részecskegyorsítókhoz fűzött remények. De jól jönne még egy új elmélet s egy új Heisenberg is, hogy válaszoljon egyes kérdéseinkre.

Az elemi részecskék kölcsönhatását eléggé ismerjük az olyan esetekben, amikor távolságuk — méreteikhez képest — nagy. Sokkal kevesebbet tudunk azonban arról, mi történik az egybeolvadásukkor keletkező „tűzgolyóban", valamint arról, hogy kölcsönhatásaik során hogyan keletkeznek az eredeti részecskékből újabbak. A magfizika viszonylagos fejlettségét az tette lehetővé, hogy a nukleonok (protonok, neutronok) egybeolvadása a maganyagban aránylag kis mértékű; s ezért a jelenlegi kvantumelmélet az ott lejátszódó folyamatokra többnyire elfogadható magyarázatot, illetve közelítést ad.

Koch Ferenc: Megjegyzem, hogy a kutatást a kísérleti technika fejlődése is lényegesen befolyásolja. Ma már könnyű mérni az igen kis időtartamokat s az igen kis energiákat, ami feltehetően az elemirész-fizikában is megtermi a maga gyümölcsét.

Gábos Zoltán: Meg kell említenem még egy újabb irányzatot. Ismeretes, hogy az elemi részek világában mai tudásunk szerint négyféle *kölcsönhatással* kell számolnunk: az ún. erős, a gyenge, az elektromágneses és a gravitációs kölcsönhatásokkal, amelyek általában nem egymagukban jelentkeznek, hanem több típus együttesen. Jól ismertek az erős kölcsönhatások egyes módosító befolyásai a gyenge kölcsönhatásokra. Újabban — a nagy energiák tartományában — „rokonságot" tételeznek fel az elektromágneses és a gyenge kölcsönhatások között, s már kísérletek is történtek a két kölcsönhatás egységes elméletének kidolgozására. Sajnos, a kísérleti technika fejlődése ellenére az igen rövid idő (kb. 10^{-23} másodperc) alatt végbemenő folyamatokat előidéző erők kölcsönhatásáról még keveset tudunk.

Selinger Sándor: Gábos professzor a gravitációs kölcsönhatás említésével már érintette következő „forró pontunkat", a *gravitációs jelenségek* kérdését. Mint tudjuk, ennek tanulmányozásában csak Einstein gravitációs térelmélete jelentett modern szemléletváltozást; ez törölte el az olyan, meglehetősen misztikus fogalmakat, mint a „távolba ható erő" és az azt közvetítő „éter", s bevezetve az *erőtér* fogalmát, a gravitáció és a gyorsulás azonosságát állította.

A gravitáció minden fizikai folyamat sebességére lassítólag hat. Az elméleti megállapítások szerint a mozgásban lévő tömegek ún. *gravitációs hullámokat* bocsátanak ki, amelyek fénysebességgel terjednek, és frekvenciájuknak megfelelően mozgásba hozzák az útjukba eső testeket — ez a gravitációs kölcsönhatás, amely azonban rendkívül gyenge (két elektron között például 43 nagyságrenddel kisebb, mint az elektromos taszítóerő). A kvantumelmélet szerint a gravitációs hullámokhoz is kvantumoknak kell tartozniuk, ún. *gravitonoknak*, kimutatásuk azonban még a hullámokénál is nehezebb. Mindenesetre a gravitációkutatás az elméleti fontolgatások korszakából átlépett a kísérleti fázisba, s ez önmagában is nagy eredmény.

Szerkesztő: Tudományos és népszerűsítő folyóiratokban némelykor az antigravitációról is olvashatunk.

Selinger Sándor: Az antigravitáció, amelynek hatására a testek — hogy úgy mondjam — „felfelé esnek", a fizikai gondolkodástól nem idegen feltételezés. Az elektromos analógia nyomán elképzelhető, hogy két testtömeg „gravitációs alapon" taszítsa egymást. Az antigravitáció tanulmányozásának jelentősége az, hogy olyan problémákat érint, amelyek összefüggnek a fizikának mint tudománynak az

alapjaival, és tisztázásuk segíthet eldönteni azt a kérdést is, hogy lehetséges-e az *egységes térelmélet* (az elektromágneses és gravitációs jelenségeket együttesen magyarázó elméleti rendszer) felépítése.

Koch Ferenc: Egy esetleges „mindent megmagyarázó" fizikai elmélet felállíthatóságában személy szerint kétkedni merek. Wigner Jenő írta egyik cikkében, hogy „határozott korlát van, ami felett a tömörítés az információ tárolására tovább már nem használható", s ez nyilván a tudományos elméletekre is érvényes. Lehet, sőt valószínű, hogy a fizikai elméletek bizonyos mértékig egységesednek, de nem belátható, hogy mikor válnak — ha válnak egyáltalán — egyetlen, mindenre érvényes „varázsigévé" (ezt a szót is Wigner használta); annál kevésbé belátható, mert újabban a fizika egészen új, eddig nem ismert jelenségeket is vizsgálni kezd, például a pszichológiával határos területen a telepátiát...

Farkas György: ...aminek a létezésére újabb bizonyíték az, hogy ebben a pillanatban én is erre gondoltam.

Gábos Zoltán: Tudománytörténetileg nézve az elméletek sorsát, s egyúttal visszatérve az egységes térelmélet (másképp mezőelmélet) kérdésére, ma már leszögezhetjük, hogy az Einstein megfogalmazta program, az eljutás az ún. világegyenlethez — megvalósíthatatlan. Hasonlóan az egykori „hőhalálelmélethez", az egységes mezőelmélet is egy fizikai elmélet (az általános relativitáselmélet) alkalmazhatósági határainak túllépését jelenti. Napjainkra rá kellett jönnünk, hogy ilyen elmélet nem dolgozható ki sem „klasszikus" keretek között, tehát a kvantumjelenségek figyelembevétele nélkül — de kvantumelméleti keretben sem. A világegyetem valamely *véges* része szabadsági fokainak száma *végtelen,* s ezért egyetlen egyenletrendszer sem tükrözheti teljesen az anyag végtelenül gazdag és sokrétű megnyilvánulásait.

Habár az Einstein-féle program megvalósíthatatlan, az ilyen irányú próbálkozások mégsem voltak hiábavalók, mert felhívták a figyelmet a *nem lineáris mezőelméletek* fontosságára. A kvantumelmélet keretében a kérdést másképp fogalmazták meg — nem beszélhetünk egységes mezőelméletről, de beszélhetünk a kölcsönhatásokról alkotott egységes képről. Mai felfogásunk szerint a kölcsönhatás közbenső, ún. *virtuális részecskék* útján valósul meg (az erős kölcsönhatás a mezonok, az elektromágneses a fotonok, a gyenge az ún. közbenső bozon, a gravitációs a gravitonok útján). Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy ez a végső szó a kérdésben...

Koch Ferenc: ...mint ahogy azt sem jelenti (és ezt a beszélgetésünk anyagát majd kézbe vevő olvasó számára hangsúlyozom), hogy az elhangzott kérdésekkel és kétségekkel viaskodó tudomány ingatag alapon áll.

Szerkesztő: Ezt senki sem fogja gondolni. Hanem az csakugyan tény, hogy a modern fizikában sok minden valahogy cseppfolyósnak, alaktalannak látszik, s ez — mivel a kijelölt „forró pontokat" amúgy is letárgyaltuk — felveti számunkra a szóba került kérdések filozófiai megközelítésének a szükségességét.

Selinger Sándor: Nemrégen azt olvastam egy külföldi filozófiai folyóiratban, hogy az utóbbi időben a filozófusok egyre kevesebbet foglalkoznak a fizikával, hogy úgy mondjam, „leszálltak róla". Feltéve, hogy ez igaz, mi lehet az oka?

Karácsony János: Talán az, hogy nem tudnak minden új kísérleti eredményt és új elméletet átfogni, hiszen ez ma már a fizikusok számára sem igen lehetséges.

Rácz Győző: Mindenekelőtt bocsánatot kell kérnem fizikus munkatársainktól, amiért úgynevezett „kívülállóként", mint általános filozófiával foglalkozó, beleavatkozom ebbe a színvonalas szakmai vitába, és ellent is mondok néhány barátunknak. Úgy látszik azonban, hogy szerkesztőkollégám a kerekasztal többi résztvevőjével együtt rám osztotta ki az „ellentmondó" szerepét. Őszintén szólva a feladat nem ért egészen váratlanul, mert nem először kellett éppen természettudományokkal foglalkozók körében bizonygatnom, hogy a filozófiai értelmezések nemcsak akkor és ott válnak szükségszerűekké, amikor és ahol egy tudomány problémái „cseppfolyósakká" vagy „alaktalanokká" válnak, és a „forró pontok" is véget értek. Régi tévhit, hogy a filozófia „okos" spekulációkkal áthidalhatja a tények hiányából adódó űröket. Pedig a filozófia egész története látványosan cáfolja ezt a balhiedelmet. A filozófiai gondolkodás minden igazi fordulata ugyanis

éppen a tudományok „forró pontjaihoz" kapcsolódik. Különösen érvényes ez a megállapítás a materialista filozófiákra, amelyek csak az állandóan fejlődő tudomány eredményeire építve léphették túl a korábbi materializmusok korlátait, és vehették fel eredményesen a küzdelmet a szintén állandóan „korszerűsödő" idealizmussal. Bizonyítékul már az ókori filozófia történetének néhány közismert tényére is hivatkozhatnám. Ne menjünk azonban ennyire vissza a múltba. A modern filozófiatörténet vonatkozó tényei ugyanis még ismertebbek és plauzibilisebbek is. Elég, ha csak arra hivatkozom, hogy a marxizmus által létrehozott és joggal sokat emlegetett filozófiai forradalom teljességgel elképzelhetetlen az egész modern természettudományt forradalmasító felfedezések — közöttük fizikai felfedezések — filozófiai értelmezése nélkül. De a már kialakult marxizmus története is bizonyítja, hogy ez a filozófia születése pillanatától nem szűnt meg mélyen és sokoldalúan érdeklődni a modern tudomány eredményei iránt. (Az állításomnak ellentmondó és régen túlhaladott „tudományellenes epizódok" nem a marxizmus, hanem a dogmatizmus hibáit bizonyítják.) A legmélyebb és hatásaiban máig nyúló következményekkel járó természettudományos érdeklődést a marxizmus is éppen a fizika múlt század végi felfedezései, az anyag szerkezetelméletében bekövetkező radikális fordulat és a radioaktivitással összefüggő problémakör irányában tanúsította. Ha nem csalódom, a modern fizika történetének ehhez hasonló jelentőségű „forró pontja" tulajdonképpen nem is volt, mert a későbbi fizikai felfedezések lényegében csak az atom oszthatóságával és bonyolult szerkezetével kapcsolatos elméletet gazdagították, tették árnyaltabbá. A filozófia — hogy Selinger kolléga kifejezését használjam — akkor „szállt rá" talán a leginkább a fizikára, és érthető, hogy a látszatok ellenére máig is állandóan értelmezi e tudományág újabb és újabb eredményeit. Természetesen ennek a permanens érdeklődésnek az intenzitása és mélysége arányos a fizika újabb és újabb felfedezéseinek a jelentőségével és súlyával. Márpedig közismert, hogy a szinte mindennapos új fizikai felfedezések sorában sok volt a fizika alapjait döntően nem érintő felfedezés és a tiszavirág életű hipotézis.

Úgy emlékszem, hogy a Gábos professzor által hőskorszaknak nevezett fizikatörténeti periódus lezárulása után az egyetlen filozófiai szempontból is igen nagy hatású implikációkkal járó felfedezés az „antianyag" kimutatása volt. Az idealizmus különböző modern irányzatai érthető okokból a szokásosnál sokkal nagyobb érdeklődést tanúsítottak e felfedezés iránt. De, mint szintén közismert, ez a fizikai felfedezés is materialista filozófusok és fizikusok egybehangzó véleménye szerint lényegében nem bizonyít egyebet, mint a modern dialektikus materializmusnak a világ anyagi egységével kapcsolatos álláspontját.

A filozófia nem „szállt" tehát le a fizikáról, és nyilvánvalóan sohasem is „szállhat" le róla. Az ellenkező feltételezés csak azt látszik alátámasztani, hogy a filozófia érdeklődése a fizika iránt arányos e tudomány felfedezéseinek és elméleteinek igazi fontosságával.

Nem kölcsönös „megvigasztalódásunkra", hanem mint tényt említem csak befejezésül, hogy bármennyire differenciálttá vált is a modern fizika, és bármennyire valóban nagyon sok benne az új elmélet és felfedezés, a filozófusok között is van már egy olyan munkamegosztás, amely lehetővé teszi az elméleti fizika minden területének átfogását és eredményeinek filozófiai értékelését.

Azt hiszem, ha nem nyúlt volna ennyire hosszúra mai megbeszélésünk, érdemes lett volna az elemzett „forró pontokról" még néhány elméleti kérdést felvetni, és újabb véleményeket is meghallgatni. Remélem azonban, hogy ezzel a kerekasztal-beszélgetésünkkel a *Korunk* és fizikus barátaink együttműködése nem zárult le, tulajdonképpen csak most kezdődött el igazán.

Kérem, engedjék meg, hogy a szerkesztőség nevében megköszönjem támogatásukat, és erre a reményre építve zárjam le beszélgetésünket.

Unipán Helga rajzai

TONK SÁNDOR

Bolyai Farkas öröksége

„Egy színvonalon álló észláng lehetett és meggyőződésem és Gauss tanúskodása szerint, volt a nevezettekkel (Kepler, Euklides, Leibniz, Newton, Monge, Young; Gauss), de sugarai nem középültek egy gyűpontba s oly festményt alkotni, melyet a szétszórtak kellőleg világítsanak meg, mint előre is mondám, oly feladat volt, amelyre készülni a 30 év sem ígérkezett elegendő időnek" — mondotta Brassai Sámuel 1886-ban, Bolyai Farkas halálának 30. évfordulóján. S most, születésének 200. évfordulójához közeledve is csak azt mondhatjuk, hogy Bolyai Farkas egész tevékenységének felmérésére, művelődéstörténeti helyének, szerepének megnyugtató kijelölésére az azóta eltelt évszázad sem volt elegendő. Igaz ugyan, hogy a halálának 100. évfordulóján megjelent emlékkönyv (*Bolyai Farkas.* Marosvásárhely, 1957) tanulmányírói megkísérelték alakjának sokoldalúbb, árnyaltabb bemutatását, Szénássy Barna matematikatörténeti összefoglalójában és Weszely Tibor mostanában megjelent kismonográfiájában (*Bolyai Farkas.* Bukarest, 1974) felmérték matematikai munkásságának jelentőségét, Benkő Samu pedig e lap hasábjain megjelent több tanulmányában közelebb hozta a mai olvasóhoz a tanár Bolyai Farkast (megjelentek összegyűjtve a *Sorsformáló értelem* című tanulmánykötetében, Bukarest, 1971), mégis a közelgő évfordulót nem köszönthetjük a Bolyai Farkas életére és tevékenységére irányuló kutatások eredményeinek megnyugtató, örömteli számbavételével, hanem figyelmünket az elvégzendő feladatok kijelölése és elvégzése felé kell fordítanunk.

Nem könnyű feladatról van szó, hiszen szembe kell nézni azokkal a nehézségekkel, melyek a tudománytörténeti kutatásokat fékezik: sem a megfelelő természettudományos-technikai ismeretekkel nem rendelkező historikus, sem az azokkal rendelkező, de a történettudományban, a régi írások olvasásában járatlan matematikus, fizikus, mérnök nem vállalkozhatik összegező tanulmányra. Ebből a tényből adódik a Bolyai-kutatás egyik legfontosabb feladata: Koncz József közel száz esztendeje megjelent kollégiumtörténetétől, Schmidt Ferenc és Paul Stäckel nem sokkal később kiadott levelezéskötetétől (*Bolyai Farkas és K. F. Gauss levelezése.* Budapest, 1899), Jakó Zsigmond néhány levélközlésétől (*Szemelvények Bolyai Farkas és János leveleiből és levéltöredékeiből. Bolyai János élete és műve.* Bukarest, 1953), valamint Benkő Samu idézett forrásértékű tanulmányaitól és még néhány kisebb publikációtól eltekintve, a Bolyai Farkas hagyatékában őrzött több ezer ívnyi kéziratos anyag nemcsak hogy kiadóra nem lelt, de ennek még szakavatott rendszerezésére és ismertetésére sem került sor. Ennek a — jelenleg a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai Könyvtárban őrzött — kéziratos örökségnek kell az elkövetkező kutatásokhoz a biztos kiindulópontot szolgáltatnia. E gyűjteményben megtalálható Bolyai Farkas levelezésének töredéke (Jakab Lajoshoz, Bod Péterhez, Bolyai Jánoshoz írott és néhány neki címzett levél), peregrinációs albumának lapjai, kéziratban maradt munkái, előadásainak jegyzetei (részben saját írásával, részben két tanítványának, Bod Péternek és Ercsei Jánosnak lejegyzésében), ünnepi beszédeinek fogalmazványai, melyeket évnyitók, évzárók, tanárok beiktatása alkalmával mondott el, anekdota-gyűjteménye, örökösödési pereire vonatkozó iratai és emellett számos, rendszertelen feljegyzés mindennapi gondjairól, az érdeklődését lekötő kérdésekről, amelyek együttesen alkalmasak a Bolyait megismerni szándékozók kíváncsiságának kielégítésére. E gazdag kéziratos örökségnek a megjelentetése sürgető feladat, hiszen miközben egyre-másra jelennek meg a hazai

irodalmi élet kiemelkedő képviselőinek megismerését segítő forráskiadványok, az erdélyi tudomány nagy alakjai (egy-két kivétellel) az olvasóközönséggel nem kerülhetnek emberközelbe.

A Bolyai-kutatások szorgalmazásának van egy általánosabb társadalomtörténeti szempontja is: az utóbbi esztendőkben fellendülő értelmiségtörténeti kutatások során egyre gyakrabban került szóba a hazai műszaki-gazdasági értelmiség múltjának megismerése. Jóllehet ez a réteg csíráiban már a XVI. századtól fogva jelen van az erdélyi társadalom életében, alapos, a gyökerekig lenyúló kutatásokra e téren még nem került sor. Benkő Samu idézett tanulmánykötetében megkísérelte a XIX. századi értelmiségi társadalmat képviselőin keresztül megközelíteni, felhívva a figyelmet arra, hogy e réteg alakulását Bolyai Farkas tanítói tevékenysége jelentősen befolyásolta. Igaz ugyan, hogy ami újat a matematika terén alkotott, nem keltette fel kortársai figyelmét, és e tekintetben nem befolyásolta a hazai tudomány fejlődését, mégis nem kevés az ő érdeme abban, hogy a történetíró kortárs, Kőváry László 1842-ben a következőket írhatta Marosvásárhelyről: „Az újabb időben Vásárhely geniális fők termésiért is említendő; főleg mechanikus művészeivel az erőművek szigetországa is büszke lehetne." Tanítványai között szerepelt az erdélyi gépgyártás egyik megteremtőjeként számon tartott Rajka Péter, a korabeli értelmiségi-tanártársadalom olyan kiemelkedő, de sajnos mindmáig kevéssé ismert alakjai, mint a tanár Ercsei János és Vajda Dániel, vagy korán elhunyt, általa is sokra tartott tanítványai: Jakab Lajos, akit a kollégium a bécsi mérnöki fakultás ösztöndíjára javasolt 1822-ben, és Ilenczfalvi Szász Károly, akiben — amint maga Bolyai írta — „egy pontos természetvizsgáló s csillagász veszett el", vagy az a Szász Pál nevezetű tanítványa, aki 1830-ban mint a marosvásárhelyi kollégium osztálytanítója, Bolyai Farkas sokak által becsmérelt *Aritmetikája* kivonatából tanította az alsóbb osztályokba járó diákokat. S ha tanítványainak száma, kikben a matematika, a fizika, a technikai és természettudományok szeretete alkotó módon nyilvánult meg, nem nagy, azt nem annyira Bolyai sokat emlegetett túl magas szintű, sok diák által meg nem értett előadásai okozták, hanem az a tény, hogy a mérnök, a mezőgazdász a korabeli erdélyi társadalomban még sem megélhetésre, sem megbecsülésre nemigen számíthatott.

Ezt maga Bolyai a következőképpen fogalmazta meg egyik kevéssé ismert, kiadatlan, 1844-ben elhangzott beszédében, amelyet a kollégium új természethistória-tanárának, Kelemen Józsefnek a beiktatásán mondott el: „Egy harmadik akadálynak gondolom, miért a természetleírástan iskoláinkban nem gyarapodhatott, azt hogy nem tekintik[?] kenyér tudománynak. Iskoláinkban az ifjak a tudományoknak, valamint az emberek a külvilágban is a dolgoknak becsét onnan szokták rendszerint nézni, amint azok közelebbi vagy távolabbi közvetlen vagy közvetőleges hasznot hajtanak. Így például oly vélemény uralkodott, hogy a theológia mint leghamarább célravezető tudomány legszükségesebb, mert ha az ifjú abból két év lefolyta alatt nehány paragraphusocskát [...] közönséges helyen mindeneknek hallattára, de keveseknek értésére elfelelhetett, már elkészültnek hitte magát a papi (fontos hivatalra) s csak azt várta, hogy hívják meg. A természetírás ám senkinek még a legszorgalmasabbaknak is ily rövid úton kenyeret nem ígérhetett, s ezért mint csak diletans tanulmány háttérbe tolatott. Azonban ez inkább csak azon kornak volt divatozó szokása, mikor még Minervánk az iskolába jövő gyenge gyermeket elsőben is így köszöntötte: mi a diák grammatika? [...] Ma már a megváltozott körülmények más gondolkodásmódot, józanabb szellemet költönek fel. Ma már közönségesen tudjuk, bár hazánkban az óhajtott mértékben nem tapasztalhatjuk is, hogy a természeti tudományok nem csak a legtöbb embernek adnak kenyeret kezébe, de a [...] boldogabb jólétnek egyedüli eszközei, s annak kisebb nagyobb gyakorlása legbizonyosabb mértéke bármely ország virágzásának. Ha a gazdaságban, mi hazánk jólétének általános eszköze, elő[bbre] kívánunk lenni, de

nem úgy, hogy az örökösödés széles birtokot szállítson reánk, vagy hogy véletlenül kincsre bukkanjunk, hanem azon módoknak kitanulása által, terményeink, marháink mi módon szaporíttassanak s termesztessenek, akkor ismerni kell a különböző fajokat s nemeket, azok mi csoda éghajlat alatt, földben tenyésztethetnek leginkább — ez pedig természetismeretet feltételez (s ha ezt megszerezni elmulasztjuk) vagy jámbor apáink ős szokása mellett kell maradnunk, vagy mindig a más tanácsa után járnunk [...] csak csikorogna a gazdaság. Ha kereskedési vagy gyári kelendőbb árucikkek termesztéséről akarunk gondoskodni — mert e tekintetben is hazánknak jövendője van, s szeretem hinni, hogy eljön egykor az idő, midőn sem a milánói selyemkelmék, sem a brüsseli csipkék nem zsarolnak ki többé pénzünkből, midőn a mi völgyeink is éppen úgy megtermik a Moretti féle eperfát, mint az olasz rónák, s hölgyeink épp oly ügyeseknek képezhetik ki magukat a fonáson, mint az appenzeli parasztnő [...] s kereskedésre vagy gyártásra tartozó termékek termesztésére fordítjuk is szorgalmunkat, akkor is elsőben a természetleírás tannal kell megismerkednünk..."

A természettudományok diadalába vetett hitével és a gazdasági fejlődést szorgalmazó optimizmusával kortársai között nem állott magányosan Bolyai Farkas. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Pataki Sámuel kolozsvári orvos és kollégiumi tanár, Benkő Ferenc mineralógus, enyedi tanár, marosvásárhelyi tanártársai közül Köteles Sámuel és Borosnyai Lukács János, a szászvárosi tanítóból sárospataki professzorrá választott matematikus-filozófus Sipos Pál és még sokan mások. Az erdélyi XVIII. század végi és XIX. század eleji értelmiségi élet e kiemelkedő képviselőinek van egy közös ismérvük: szinte kivétel nélkül megfordultak és hosszabb-rövidebb ideig tanulmányokat folytattak a göttingai és jénai univerzitáson. Bolyairól köztudott, hogy 1796-ban főúri pártfogója, Kemény Sámuel kíséretében előbb a jénai, majd pedig a göttingai egyetemre iratkozott be, ahol megismerkedett és barátságot kötött Gausszal, miközben a körülményektől kényszerítve két esztendőt ott időzött, melyekre élete végén önéletrajzában így emlékezett: „Sokat szenvedtem, de soha olyan boldog nem voltam; az az idő, melyre mindig örömmel nézek vissza." Az így eltöltött évek, az olyan göttingai professzorok, mint J. Fr. Blumenbach, a gazdaságtan tanára, aki Benkő Ferenc figyelmét az ásványokra és bányamívelésre irányította, vagy a mezőgazdasági ismereteket oktató Beckmann, az idős matematikus A. G. Körtner, az egyetem szabad, cenzúramentes szelleme (Göttinga ugyanis 1837-ig az angol király tulajdonában volt), gazdag könyvtára, múzeumi gyűjteményei, a „modellek és masinák kamrája", kémiai laboratóriuma, anatómiai gyűjteménye, obszervatóriuma ösztönözték Bolyait és társait hazatértük után is a sokoldalú, sokszor a szétforgácsolódásig sokoldalú tevékenységre, de ezek adták az indítást elmélyült, alapos természettudományos, matematikai munkásságukhoz. Az a több mint száz erdélyi diák, aki a századforduló éveiben, Bolyai előtt és után Göttingában tanult, majdnem kivétel nélkül részese volt a kor legfontosabb művelődési-társadalmi mozgalmainak (az utóbbi időben Kocziány László mutatta ki, hogy az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságot támogató, fenntartó értelmiségiek, főúri mecénások között éppen a Göttingában tanultak játszottak fontos szerepet). Beszélhetünk tehát egy jénai-göttingai műveltségű értelmiségi körről (tagjai között Bolyai Farkassal, Gyarmathi Sámuellel és Körösi Csoma Sándorral), amelynek megismerése egyike művelődéstörténetünk izgalmasnak ígérkező feladatainak.

A kérdéscsoportok, feladatok itt közölt rövidke felsorolása nem készült a teljesség igényével, csupán e sorok írójának háromévi, a Bolyai-hagyaték mellett nap mint nap végzett hivatali munkája során megfogalmazódott gondolatait tartalmazza. Azzal a reménységgel zárjuk sorainkat, hogy az előttünk álló Bolyai jubileumi év az alapos Bolyai-kutatások fellendülésének jegyében fog eltelni.

TÓTH SÁNDOR

Janus-arcú tudomány

Gondolatok egy hasznos könyv kapcsán

1. A tudomány bonyolult, ellentmondásos helye, vitatott, sőt kárhoztatott szerepe a 60-as, 70-es évek önmagával is meghasonlott konzumtársadalmában — e sokrétű téma elméleti és történeti vonatkozásairól nyújt kaleidoszkópszerű, terjedelménél fogva szükségszerűen vázlatos, de vázlatosságában is a jelenség lényeges összefüggéseit felmutató képet Semlyén István hasznos, jó könyve, a *Védekező tudomány**. Aki beleolvas a tartalomjegyzék „blikkfangos" címeibe, nem állja meg, hogy bele ne lapozzon a kötetbe. Ott meg, a fejezetek élén álló, hol szellemes, hol meg éppen bölcs, de mindenképpen gondolatébresztő mottók vonják magukra a figyelmet, és késztetik a pult mellett állót tovább-böngészésre és végül: vásárra. Otthon pedig, elejétől végig olvasva, azzal hajtja be tulajdonosa a kötetet, hogy sokat tanult, és jobban érti világát, mint annak előtte.

Hét, önmagában is egész, egymást kölcsönösen kiegészítő, egymásra épülő, a központi témához más-más oldalról konvergensen közelítő tanulmányból szervesül három ciklusba tagolt egésszé a kötet, melynek említett érdemeit időszerű tárgya mellett szerzőjének két jelentős erénye biztosítja.

Az egyik: a téma nemzetközi irodalmában való tájékozottsága s ennek alapján az a megvalósított célkitűzése, hogy rendkívül gazdag dokumentációs anyagát — annak a kézirat lezárása időpontjában rendelkezésére álló teljességét — optimálisan közvetítse.

A másik: publicisztikai-esszéírói vénája, eleven, plasztikus írásmódja, az, ahogyan — rendszerint a montázstechnika kontraszthatásával — a tárgyát feszítő dilemmákat érzékeltetni tudja. Semlyén egyik nagy kvalitása koncepciózus szerkesztőkészsége. Az a mód, ahogyan anyagát az ellenpontozás eljárásával fejezetekre és alfejezetekre tagolja, mintegy dinamizálja, dramatizálja mondanivalóját.

A tárgy kínálta lehetőségeknek a szerkesztésmódban való optimális érvényesítése ad lendületet Semlyén szövegének — és feledteti az olvasóval, hogy néhány nem eléggé kidolgozott gondolatmenet réseiben ellentmondások vagy látszatellentmondások húzódnak meg, hogy a könnyed csevegő modor oltárán olykor a következetes okfejtést áldozza fel, hogy néhány visszatérő fogalmazásbeli sztereotípia is bágyasztja az olvasó figyelmét.

2. Semlyén időben és térben egyaránt messzi szellemi tájakra kalauzolja olvasóját. A klasszikusan hármas tagolású mű első része például *(A jelenvaló múlt)* az emberi szellem legkorábbi kezdeteit, a gyűjtögető-vadászó természeti népek mágiáját, az ezt meghaladó, az állattenyésztés és földművelés tervező-termelő gyakorlatának megfelelő, a világot immár megkettőző (test—lélek) animizmust s az ebből kihajtó mitikus-vallásos világképet tárgyalja, hitnek és tudásnak, istennek és világnak a pátriárkák, a bibliai ősatyák korabeli, egymásba mosódó tartalmait boncolgatja.

Hasonlóképpen messzi vidékre visz — most már nem a történelmi idő, hanem a földrajzi tér koordinátái közt — a könyv másik két ciklusa *(A múltba néző jelen, A megjelent jövő)*, a túlsó földtekére: a tudományos-műszaki forradalomnak túlnyomórészt az Amerikai Egyesült Államok fogyasztói társadalmában kiváltott konfliktusokkal terhes következményeit vizsgálja.

* Semlyén István: Védekező tudomány. Korunk-könyvek. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

Úrrá válhat-e a bűvészinas a rossz szellemen, melyet ő szabadított ki a palackból? Megszűntek az emberiséget tizedelő járványok, törtrészére csökkent a korábban oly fájdalmasan nagy gyermekhalandóság — főként az antibiotikumoknak köszönhetően. A tudomány ez áldásának következményeként viszont — éhínséggel fenyeget a demográfiai robbanás. E kihívásra a tudomány igazán hatásosan az ún. zöld forradalommal, a mezőgazdaság forradalmasításával válaszolt. Új, nagyhozamú gabonafajtákat tenyésztettek ki, és intenzíven alkalmazzák a vegyszeres gyomirtást. Csakhogy ez utóbbi, az elburjánzó ipartelepek környezetszennyező hatásával tetézve — megbontotta az ökológiai egyensúlyt. Fenyegetően rémlik fel a „néma tavasz": kipusztulnak az énekesmadarak, a gyümölcstermés kártevőinek természetes pusztítói — s a rossz körforgás mind szélesebben gyűrűzik tovább.

És szinte minden irányból hasonló rémek fenyegetik ezt a társadalmat: a manipulált fogyasztói pazarlás és a kimerülő nyersanyagkészletek dilemmája. Az automatizálás dilemmája, mely az adott gazdasági rendszerben szaktudásával együtt fölöslegessé teszi a munkást, aki még szerencséjének tekintheti, ha gépalkatrésszé redukálva megmaradhat a termelés tárgyi tényezőjének. És minden egyes ilyen dilemma mögül valamilyen módon a tudomány, a tegnap még áldásnak tudott tudományos-műszaki forradalom bukkan elő.

A *Védekező tudomány* második és harmadik ciklusában a szerző azt vizsgálja meg kritikai álláspontról, hogy miként válaszol a nyugati — elsősorban az amerikai — közvélemény ezekre a kihívásokra.

Többféleképpen. Éppen mert e súlyos kérdés többszörösen is megosztja ezt a közvéleményt. De a válaszok középpontjában mindig a problematikussá vált tudomány áll. Bizonyos körök a tegnapitól (technikai haladás a többtermelés érdekében) merőben eltérő feladat teljesítését — például a termeléskorlátozás, a „zérus növekedés" stratégiájának a megtervezését — várják tőle *(Római Klub, Meadows-jelentés)*, mások, az ellenkultúra kétségbeesett nemzedéke, egyenesen a vádlottak padjára vagy legalábbis pellengérre állítaná a tegnap még diadalmas, de mára védekezésbe, sőt védelemre szoruló tudományt.

3. Semlyén a tudomány perében nem közömbös szemlélő. Ő bevallottan tudománypárti, és a vádlott rátermett védőügyvédjének bizonyul. A felhozott vádak és dokumentumok hatása alatt is formálódó koncepcióját, eljárását tanulságos lesz közelebbről is szemügyre venni. Egyik fentebbi megfogalmazásom azonban előbb egy kitérőre kényszerít. Semlyén időben és térben egyaránt messzi szellemi tájakra kalauzolja olvasóját — írtam. Nem szeretném, ha valaki is az evázió elmarasztalását vagy éppen helyeslését hallaná ki ebből. Hozzáteszem tehát, hogy amikor tőlünk oly távoli jelenségekhez nyúl, akkor és azzal beszél igazán legégetőbb mai dolgainkról, sokkal inkább, mint ha könyve tizenegy ívén keresztül azt skandálná, hogy hic-et-nunc, hic-et-nunc!

Így, az évezredek homályába vesző messzi kezdet szellemi jelenségeinek a vizsgálása sem holmi romantikus múltba menekülés okából tölti ki a kötet első harmadát. *„Jelenvaló* múlt" ez, tükrében élesebb kontúrokkal mutatkoznak a *„múltba néző* jelen" nagy sorskérdései, mindenekelőtt a további fejezetek központi tárgyát képező tudomány. Hiszen a mítosz, a vallás *antropomorf* világértelmezésében is emberi tudás, kora ismerete fejeződik ki. E tudásszintről, ennek a filozófiában való meghaladása eredményeként fejlesztette ki az emberi szellem azt a *dezantropomorf* szemléletet, amely mai tudományának előfeltétele és lényege lett. A szellemi fejlődés ez egymásutánját Semlyén István maga is megfogalmazza: a racionálishoz az irracionálison, az objektívhez a szubjektíven, a dezantropomorfizáláshoz az antropomorfizáláson át vezetett az út — írja egy helyt. Ez a felismerés pedig fontos konzekvenciákat rejt magában, de legalábbis annyit, hogy hiba volna abszolutizálni korunk tudományának más tudatformákkal való

szembeállítását, hiszen ezek mind egyetlen tőről sarjadt, csak viszonylagosan autonóm részei a mi korunkban is egységesen egész szellemi életnek. Ilyen és hasonló sugalmazásokkal szolgálja a tanulmányok első ciklusa a következő kettő mélyebb összefüggéseinek a megértését. A szükséges távlatért a messzi múlt kezdetéig megy vissza, hogy ez úton a ma embere számára a jelenkor létproblémáit hozza közelebb.

A térben való eltávolodásért már nem is szorul külön igazolásra a kötet, hiszen közhely ma már, hogy mondjuk egy kaliforniai tűzfészek összezsugorodott világunkban olyan, mintha a szomszéd háza gyulladt volna ki. Különben sem kell az Óceánt átrepülni ahhoz, hogy képet alkossunk például az ipari környezetszennyezés mivoltáról. De a *Védekező tudomány* másképpen, áttételesebben is rólunk, illetve nekünk szól — igen tanulságos módon.

Pars pro toto, az önmagával meghasonlott amerikai társadalom ismert, nálunk is sokat tárgyalt tünete, a generációk közötti szakadék, illetve annak mibenléte, ezen belül a hippi-jelenség, a „virággyerekek" elcsavargásban, rezignációban, kábítószerfogyasztásban megnyilvánuló szomorú „néma forradalma" — természetesen szerves része a könyv tematikájának. Nos, Semlyén azon olvasói, akik a hippi-életforma külsőségeit abban a hiszemben másolgatják, hogy ez a modern, a korszerű, és ők is ettől lesznek „à jour"-ban a világgal, végre itt összefüggő képét kapják annak, hogy mennyire az amerikai valóság terméke a hippi, hogy például a pazarló fogyasztói társadalom fortélyos manipulációja nélkül — ami ellen hippiségével elsősorban lázad — tulajdonképpen meg sem érthető, hogy tehát a mi egészen más világunkban minden járulékával együtt — anakronizmus. Azok viszont, akik a hippit az átkos kozmopolitizmus éppen soron lévő megnyilvánulási formájának hiszik, Semlyén könyvéből meggondolkoztató adalékokat meríthetnek arra vonatkozóan, hogy a saját amerikai világával meghasonlott hippi kétségbeesett zsákutcába jutott lázadásához mennyire abból a valóságból, annak rejtettebb rétegeiből — a pionír nagyapák hagyományaiból, néger rituáléból, indián folklórból — merít érvet, formát, önigazolást, és amikor romantikus elvágyódásában egzotikus szellemi tájak felé fordul, akkor is rendszerint olyasmire akad (guru-kultusz, zen), ami megint csak hazai hagyományokkal rokonítható. A talajból, amelyen kihajtott, a hippi-mozgalom tősgyökeres amerikai népi hagyományokat (is) szívott fel és hasonított magához.

Mi következik ebből? Az, hogy ami ott organikus képződmény, annak a valóságnak — értékelésétől függetlenül — mindenképpen autochton terméke, az itten legfeljebb divattá hígult epigon nyegleség, valami ahhoz hasonló, mint ha a San Franciscó-i virággyerek farmer helyett gyolcsgatyába bújna.

Merőben másról beszélve ilyeneket is sugall a mi olvasónk számára Semlyén István könyve.

4. Ezek után pedig néhány észrevétel a könyv főszereplőjéről, a vádlottak padjára állított tudományról, a vádiratról s a könyv szerzőjének védőügyvédi teljesítményéről. A „vádiratot" Semlyén az ellenkultúra két ideológusa, Theodor Roszak és Charles A. Reich egyetemi professzorok, az új baloldali diákság szellemi vezérei megfogalmazásában ismerteti, de megjegyzi, hogy Roszak és Reich kritikai észrevételei higgadtabb hangon előfordulnak már C. Wright Mills, J. K. Galbraith, Herbert Marcuse és Norman Brown írásaiban is.

Mi a lényege és mi a háttere ennek a bírálatnak? Röviden összefoglalva a következő. A tudomány napjainkban már merőben más, mint ami még a század elején is volt. Azóta szerteágazó nagyüzemmé vált. Működésének (tudományos kutatás) két alapfeltétele: jelentős tőkebefektetés és nagyszámú kutató szervezett, koordinált együttműködése. A kutatóüzem müködése tehát ebben hasonlatos általában a tőkés nagyüzem működéséhez. A kutató nem gazdája eszközeinek (laboratórium stb.), a gazda — bár ezt a tudományos intézetek formális

autonómiája olykor tompítja és mindenesetre palástolja — végső soron a szubvencionáló tőkéscsoport vagy tőkésállam. Továbbá az így megszervezett, koordinált kutatómunkában a régihez képest csökken a nagy tudósegyéniségek szerepe is. Rendkívüli módon megnőtt viszont az olyan tudósoké, akik egy-egy kutatóág irányító, koordináló munkáját végzik, akik tehát legalább annyira menedzserek is, de nem kevésbé tudósok, és e kettős szerepükben reális áttekintésük van a kutatói munka egészéről, perspektíváiról. A laboratóriumokban dolgozó kutatók viszont inkább csak a maguk szűkebb kollektívája munkáját ismerhetik közelebbről. A tudomány ebben a helyzetben már csak a hatalom (tőke) árnyékában, a hatalommal és az ugyancsak a hatalom szolgálatában funkcionáló technokráciával összefonódva működhet. Ebből azonban nem a tudomány alárendelt, kiszolgáltatott, kvázi proletár szerepe következik, hanem inkább hatalomnak és tudománynak egy sajátos szimbiózisa, kölcsönös egymástól való függése, sajátos manipulációs, sőt önmanipulációs lehetőségekkel. E tudósok körében dogmává kövesült a maguk-megnyugtató tétel: a tudomány nem altruizmus. Más a feladata: a természet titkainak kifürkészése és felhasználása. Mi célból? Kinek az érdekében? E kérdésekre vagy általános frázis a válasz, vagy kitérő mellébeszélés. Vajon miért? Azért, mert a tudás hatalom, ők megkóstolták a hatalom ízét — és ízlik nekik.

Félelmetes hatalom — szól a Roszak—Reich-féle vádirat. És hivatkozik a molekuláris biológia eredményeire, a genetikus sebészet, a kromoszómaátültetés lehetőségeire, arra, hogy elvileg megoldott kérdés az élőlények „klónozása" (sokszorosítása, sorozattermelése), ember-állat kimérák előállítása, vagy az emlékezetkitörlés, az agy elektronikus stimulálása. Alkalmazva: embertömegeknek agymosása, személyiségük leépítése, kiirtása árán való fortélyos manipulálása.

Valóban félelmetes. Hol a biztosíték, hogy ilyen hatalom kísértése nem változtatja birtoklóit megszállott nietzscheánusokká, önjelölt übermenschekké? Nietzsche írta le az itt következő három tételt: 1. „A rabszolgaság a kultúra lényegéhez tartozik"; 2. „A magasabb típus csak úgy lehetséges, ha az alacsonyabbat úgy nyomja el, hogy az a puszta funkcióra korlátozódik"; 3. „A tökéletesedés a leghatalmasabb egyéniségek előállításában rejlik, akiknek szerszámául (mégpedig legértelmesebb és legmozgékonyabb szerszámául) adatnak a nagy tömegek". A molekuláris biológia felsorolt eredményei alkalmazásával e nietzschei program megvalósítása technikai-technológiai rutinkérdéssé egyszerűsödik, és karnyújtásnyi közelségbe hozza Aldous Huxley *Szép új világát* a hiperintellektuel Alfa-emberektől a feketeruhás Epszilon-mínusz félmajmokig.

Roszak és Reich gúnnyal, dühvel ostorozzák ezt a tudományt, és utalják végül is tudósaival együtt a pokol mélységes fenekére, s hirdetik meg helyette az ellenkultúra irracionalizmuson, misztikán, kábítószer-kultuszon alapuló „forradalmát", amely majd elhozza a „tökéletes és tartós szépség" világát. A szellemi vezérek eszméit aztán híveik a cselekvés nyelvére fordítják, tudósokat inzultálnak, botrányokat provokálnak. A könyv beszámol arról, hogy egy tudósértekezlet résztvevőit például rothadt paradicsommal dobálták meg, és leköpdösték. Ez lett a sorsa a hidrogénbomba atyjának is, az ugyancsak ott levő Teller Edének, aki erről így nyilatkozott: „Csak a hitlerista Németországban bántak velem ilyen gyalázatosan!" A futurológus Alvin Toffler pedig így kommentálta ezt és ezeket a botrányos eseteket: „A jövőtől való félelem olyan újfasizmusban kristályosodhat ki, melyben a zsidók helyett a tudósokat vetik koncentrációs táborba!"

E hisztérikus antiintellektualizmussal szemben kel Semlyén a tudomány védelmére. Eszmetára, amelyet felvonultat, a legalkalmasabb: Marx Károly és Lukács György, vitakészsége is hatásos. Kár, hogy érvelése nem annyira teoretikus, mint inkább jogászi jellegű, egy módszeres kritika koncepciója helyett inkább a vitatkozás taktikai koncepcióját ismerhetjük fel érvelési módjában. Immanens

kritika helyett gyakoribb nála az ellenfél érveinek *a limine* visszautasítása, illetve olyanszerű elhárítása, hogy a vád címzettje — úgymond — nem a tudomány, hanem a politikusok, a menedzserek, a nagytőke stb. Máskor abbeli meggyőződését fejezi ki, hogy a tudós etikus lény is, aki a kritika észrevételeit lelkiismeretesen fontolóra fogja venni.

Reich és Roszak elleni polémiájában Semlyén a könnyebbik, talán látványosabb, de mindenképp kevésbé termékeny eljárást választja: irracionalizmusuk, elrugaszkodott antiintellektualizmusuk ismételt leleplezését. Persze, ez kell, mert az ellenkultúra ideológusainak végkonklúzióiban valóban ott rejlik egy újfajta fasizmus lehetősége. Csakhogy ennyi még nem elegendő.

Van, aki minálunk vita örvén parlagi stílusban személyeskedik. Semlyén ettől oly messze van, mint az úrikaszinó egy talponálló csehótól. De ez végül is ízlés, jómodor kérdése. Persze, ahol az ilyesmi fehér holló, ott méltánytalanság volna szó nélkül napirendre térni fölötte. Ezen túl azonban mégis van valami ismerős vonás Semlyén vitamódszerében is, tudniillik a fegyelmezett gondolkodás módszerességének a be nem tartása, a nem ritka spontán ötletszerűség, ami rendszerint a könnyebb, az olcsóbb megoldásokat választja.

Például: tőle tudja meg olvasója, hogy Reich és Roszak maguk is egyetemi professzorok, híveik, társaik szintén hasonló pályán indultak, azt is (s erről a szerző még nyilván sokkal többet tud, mint amennyit könyvében közöl), hogy Reich és Roszak csak felerősíti és az abszurditásig feszíti azt, amit néhány széles látókörű tudós (Einsteintől Oppenheimerig, Szilárdtól Szent-Györgyiig) már egy emberöltője hangoztat: az aggódást a tudomány menedzserei és szakbarbárai miatt, az aggódást a tudomány, az emberiség sorsáért, hogy tehát *a tudomány maga termelte ki magából leghatásosabb kritikusait.* Semlyén mégis rágalomnak, sértésnek veszi, hogy valaki Janus-arcúnak tartja a tudományt.

5. Bizony Janus-arcú, vagyis ellentmondásos. Ellentmondásossá teszi már az is, hogy nem homogén, hanem különböző elemekből összetett, strukturált, differenciált egész. További ellentmondásosság forrása, hogy csak viszonylag autonóm egész, mert egyidejűleg alkotóeleme — más hasonló alkotóelemekkel együtt — egy nagyobb strukturált egésznek, a szellemi élet totalitásának, amely maga is csak egyik (végső soron meghatározott) oldala a társadalmi lét totalitásának.

A szellemi élet emberi tudattartalomként él és funkcionál, ugyanakkor olyan objektiváció-hálózat, amely az egyes ember gondolat- és érzelemvilágának, társadalmi tudatának meghatározó keretéül szolgál, mint az egyes szubjektumoktól független, velük szemben objektív tényező. Aki ezt nem veszi tudomásul, aki kitér az elől, hogy a tudományt perének ügyében ilyen szellemi objektivációként — társadalmi tudatformaként — vizsgálja meg, az ezt a pert óhatatlanul mitológiai ábrázolásban, gigantomachiaként, angyalok és ördögök harcaként fogja értelmezni.

A tudománynak mint tudatformának, tehát mint szellemi objektivációnak a vizsgálata, tárgya legsajátabb lényegét dezantropomorf szemléletében ragadja meg, a szubjektumnak abban a képességében, hogy a megismerés objektumát az emberitől elvonatkoztatva, csupán önmagában adottként vizsgálja. Az antropomorf, a tárgyat az emberre vonatkoztató szemléletben óhatatlanul érvényesülnek olyan értékelő szempontok (hasznos—káros, jó—rossz), amelyek a tárgy objektív természetének felismerésében akadályt képeznek. Csíraállapotban a dezantropomorfia ott moccan már az első emberi cselekedetben, az embert emberré tevő megtervezett munkában, ma ismert formájában azonban csak az antik görög filozófiában dolgozták ki. Azzal, hogy az ember képessé vált (és amilyen mértékben képessé vált) az emberitől elvonatkoztatva szemlélni világát, vált lehetővé az ember uralma tárgyi világa felett, vált lehetővé a mai értelemben vett tudomány — amelynek a filozófia volt szülő- és felcseperedéséig dajkáló édesanyja.

Helyesen jár el Semlyén István, amikor — Lukács-szövegek felhasználásával — erőteljesen hangsúlyozza a dezantropomorf szemlélet hatalmas pozitív szerepét emberré válásunk első lépéseitől mindmáig, korunk tudománya legfrissebb hódításáig. Elhamarkodottnak tartom azonban a mindebből levont konzekvenciáját: „Teljesen jogosulatlan tehát a tudomány dezantropomorfizáló magatartása és az elembertelenedés közé valamiféle egyenlőségi jelet tenni." (154.) Egyenlőségi jelet tenni, persze, durva vulgarizálás volna, ez azonban nem menti fel a lelkiismeretes vizsgálódót annak végiggondolásától, hogy az emberitől való elvonatkoztatásban nem rejlik-e immanens módon benne az ember iránti közömbösség lehetősége. A dezantropomorfia hatalmas történeti lépés előre, haladás. De ne tévesszük szem elől a dialektika igazát: minden jelenség ellentmondásos, minden haladás viszonylagos visszaesés is, vagy legalábbis magában hordja a visszaesés lehetőségét. A dezantropomorf szemlélet révén ismerte meg az ember tárgyi világa objektív természetét, hogy azt cselekvésének tárgyává tegye, szükségletei és érdekei szerint manipulálja. Ez a titka annak, hogy a természeti erőket saját szolgálatába állította, termelőerőként „humanizálta". De éppen e szemlélet jegyében a másik ember is tárgyi világához tartozik. Tárgya nemcsak megismerésének (teória), hanem cselekvésének (praxis) is, hogy azt a másikat szükségletei és érdekei szerint manipulálja.

A tudás — hatalom. És nemcsak az embernek a természet (beleértve a saját természete) feletti hatalma, de az osztálytársadalmak történelmi korszakain át az embernek a másik ember feletti hatalma is! Ez pedig bizonyos vonatkozásaival már eléggé kimeríti az elembertelenedés fogalmát.

Másrészt az ember önfelszabadításának is eszköze a tudomány, feltéve, hogy dezantropomorf lényege abszolút érvényesülésének határt szabnak az emberi szellem egyéb humán értékei (filozófia, művészet, erkölcs).

A múlt század pozitivista szelleme fetisizálta, bálvánnyá emelte a tudományt — dezantropomorf lényegét abszolutizálta (szcientizmus) — és megszülettek a tudomány fasisztái. Előbb csak képzeletben (Frankenstein), aztán a valóságban kis és nagy méretű változatokban (a kisstílű Mengelétől a nagystílű menedzser-tudósig). És ezek emberellenes gyakorlatuk igazolására mind a tudomány szellemére, öncélúságára, feltartóztathatatlan haladásának szükségszerűségére hivatkoztak és hivatkoznak. Akárhogy is nézzük, ez egy másik, nemcsak lehetséges, valóságos arca a tudománynak. Szóval, mégis: Janus-arcú.

Sejti ezt Semlyén István is. Valahol a zsigereiben ott rág már a kétely, pedig eredeti hajlama szerint szinte a múlt század áhítatával tiszteli korunknak e nem is olyan tiszteletreméltó tudományát. Egyhelyt azonban (a 99. lapon) egy freudi elszólás tanúskodik tudat alá szorított elbizonytalanodásáról. Korunk egy sor káros, veszedelmes jelenségéről szólva kijelenti, hogy azokért „nem a tudományt mint tudományt terheli felelősség". Szó szerint így. Nos, a logikai elemzés lakmuszpapírja itt valami olyasmit mutat ki mint a szövegben benne lévőt, ami egyébként a szavak között láthatatlanul húzódik meg. Nem a tudományt mint tudományt (mint magasztosat, tiszteletre méltót) terheli felelősség. Tehát a tudománynak más minőségei is lehetnek (ezek szerint kell hogy legyenek), tehát ellentmondásos jelenség, kétarcú: nemcsak magasztos (tudományi?), de — nyilván ez következik abból, hogy ezt az oldalt terheli a rosszért a felelősség — alantas (például ringyói) minőséggel is rendelkezik. Nos, ha a tudomány nemcsak tudomány, de ringyó is, akkor mi dolog hallgatni erről, sőt — némi elmosódó régi emlékekre, berögzöttségekre spekulálva — állandóan azt sejtetni, hogy szűzlány. Apológia vagy bűnbakkeresés itt csak az igazi probléma elsikkasztásához vezet. Persze, hogy a rendszer, a hatalom, az átkos kapitalizmus volt a lelkiismeretlen csábító, „aki" rossz útra vitte az ártatlant. Ám ennyi még nem elég az üdvözüléshez. (Az üdvözülés különben sem lehetséges némi penitencia nélkül, hiszen

immár „folt esett az angyal szárnyán".) Mindenképpen tisztázandó azonban, hogy milyen belső autochton tulajdonságai következtében válhat ringyó a tudományból. És megint csak ott vagyunk dezantropomorf lényegénél, amely szükségszerű, mert nélküle nem lehet szó tudományról, s egyben ebben rejlik ringyóvá válásának is az immanens titka. Az igazi, a lényeges kérdés itt ez: a nélkülözhetetlen dezantropomorf jelleg mellé mi kell még, hogy legalább a jövőben megóvjuk az újabb elkárhozástól? Ennek a megválaszolása az igazi feladat.

6. Végül egy szót a *Korunk-könyvek*ről. Három évvel ezelőtt a Kriterion új zsebkönyvsorozatát az első kötet fülszövege így mutatta be: „Célja általános kitekintést nyújtani századunk tudományos, műszaki és kulturális gondolkodására, tájékoztatni korunk tudomány—ember relációjáról. [...] Azon leszünk, hogy köteteink a jelenségeket a tudományok és a korszerű életérzés dialektikus összefüggésében tárgyalják, különös tekintettel a modern tudományok filozófiai, lélektani, etikai vonatkozásaira."

Ezt az ígéretét a kiadó beváltotta. A sorozat minden egyes kötete olvasóját a korszerű tudományos világképnek anyanyelvén nálunk addig alig hozzáférhető fontos tartományába kalauzolja el. Jelentős vállalkozás. A korszerű nemzetiségi művelődés szolgálatába állított könyvkiadásunknak talán ezen a téren a legnagyobb az adóssága, s a *Korunk-könyvek* kétségtelenül törlesztenek belőle.

Ígért azonban az a fülszöveg mást is: évente legkevesebb hat címet — ez három év alatt 18 kötet lenne, az eddig megjelent tízzel* szemben. Itt tehát a vállalt célkitűzés nem valósult meg.

A teljesítmény így is méltó arra, hogy a kritika egészében is elemző vizsgálat tárgyává tegye. Ehelyett itt csupán azokat a mennyiségi tényezőket kívánom nyomatékosan hangsúlyozni, amelyek nélkül a jó minőség még nem tudja betölteni funkcióját. Tehát: a jelenlegi színvonal mellett elegendő példányszám és sűrűbb megjelenés, természetesen elfogadható olcsó áron — ez a feltétele annak, hogy nemzetiségi művelődésünkben ez a sorozat valóban betöltse azt az eddig elhanyagolt szerepet, amelyet eredetileg szántak neki. A szükségletet csak hazai szerzőkkel nem lehet fedezni. Viszont a külföldi, hasonló arcélű zsebkönyvsorozatok több évre elegendő, jobbnál jobb anyagot kínálnak fordításra. Jó fordító pedig, annyi, amennyi kell — akad. Az is komoly segítség volna, ha az eddig megjelent kötetek legkeresettebbjeit második kiadásban is megjelentetnék. Magam, a kiváló Szent-Györgyi-kötetet megjelenése után egy héttel már csak a harmadik megyéből tudtam megszerezni — baráti segítség révén. A Marx György-kötetemet viszont kérésére postán küldöttem meg kölcsönbe vidéki kollégámnak, aki megyéjében sehol sem akadt egy példányra. Nem egyedi jelenségek ezek. Bizonyos, hogy újrakiadása esetén, akár a Szent-Györgyi Albert-, akár a Marx György-kötet, de a sorozat bármelyike megint a pult alól fogyna el néhány nap leforgása alatt.

---

* A tíz kötet a következő (zárójelben a példányszámot adjuk meg): *1972-ben:* Marx György: Gyorsuló idő (3000); Vekerdi László: A matematikai absztrakció történetéből (3000); Pavel Apostol: Embertervezés 2000-re (4750); *1973-ban:* Robert Escarpit: A könyv forradalma (4525); Szent-Györgyi Albert: Az élő állapot (6050); Jean Piaget: Az értelmi fejlődés társadalmi tényezői (5100); Fülöp Géza: Ember és információ (4550); *1974-ben:* Semlyén István: Védekező tudomány (5300); Látvány és valóság — Tanulmányok a filmművészetről (3300); Kapusy Antal: Az öregedés tudománya (7290).

KÁNYÁDI SÁNDOR

PORTYA UTÁN

álltam sokáig az elágazásnál
szédítő utak már-már nem is
földiek csábítottak

s jó volt fölszállnom is
égi magasból látnom
azt a tenyérnyi helyet
ahol toronyiránt kell
tovább vernem az ösvényt

NEVÜKÖN KELLENE

nevükön kellene szólítani mind
s megrajzolni a kezüket legalább
ahogyan pohárra fejsze- s villanyélre
markolódnak az ujjak életét a hosszú
hallgatásokat a déli-harangszóval
felezett arany és kék napokat kellene

és kiverni a búzát-összefekvő
léhűtő hejehuját karóval verni
ki a határból is hogy csendes
örömben telhessen a délután s méltón
ereszkedhess alá alkonyok-alkonya
emberi-szomorúság

KODÁLY

be már örökre
nem borulhat

lendül a karja nyílik
sugarasra az ég és

hozza már a galamb
hozza az olajágat

boldog akinek térdén
egy nemzet lovagolhat

RITOÓK JÁNOS

Berlin, 1974. szeptember

UTAK ESZMÉK VITÁK

„Ez is olyan teremtmény, amelyet pelikán módjára tulajdon szívem vérével tápláltam. Annyi minden szorult beléje keblem legmélyéről, annyi érzés és gondolat, hogy akár tízkötetes regényt is írhattam volna belőle. Egyébként, mint már többször elmondtam, egyetlenegyszer olvastam el ezt a könyvet megjelenése óta, óvakodtam, hogy még egyszer elolvassam. Tele van gyújtórakétákkal! Rossz érzés fog el a gondolatára is, és mindig attól félek, hogy újraélem azt a kóros állapotot, amelyből megszületett... A sokat emlegetett Werther-kor nem a világkultúra egyik fejlődésszakasza, hanem minden olyan ember életútjáé, aki vele született szabad és természetes gondolkodásmódját kénytelen egy elavult világ korlátozó formáihoz szoktatni és alkalmazni. Akadályokba ütköző boldogulás, meggátolt tevékenység, teljesületlen vágyak — ezek nem egy bizonyos korszak bajai, hanem minden egyes emberé, és rossz lenne, ha nem volna minden ember életében olyan korszak, amelyben úgy olvassa a *Werthert*, mintha épp neki írták volna."

Fél évszázaddal megírása után, 1824 elején így nyilatkozik az agg Goethe arról a regényéről, amely megjelenése idején a legnagyobb hatású irodalmi alkotás volt egész Némethonban, s a gyors egymásutánban megjelenő fordítások révén talán egész Európában. Az idézett „retrospektív műhelyvallomás" néhány sorban is érzékletesen jelzi, hogy a *világirodalom* fogalmának megteremtője a maga munkásságában olyan *világ*irodalom kiművelésére törekedett, amely éppen világok (és korok) határait áttörve az egyetemes jelzőre érdemesülhet. Így szélesedik ki ebben a regényében a számtalan kis fejedelemségre és hercegségre felaprózott német földön élő, a *belső végtelenség* és a *külső végesség* kínzó ellentmondását megoldani nem tudó hős egyéni drámája azzá az általános helyzetlehetőséggé, amely az író szerint időben és térben nem szorítható határok közé.

Százötven esztendeje hangzott el ez az írói vallomás, és hol vannak ma már az akkori idők körülményei, hol van a wertheri „belső izzás" hajdanában Európaszerte lángokat lobbantó ereje? Világok tűntek el és új világok keletkeztek, forradalmak és irtóháborúk sepertek végig a kontinensen, világválságok és tudományos-műszaki forradalmak alakították az anyagi és az élő világ — benne az ember — arculatát. A gázkamra és a gyógyító atom, a napalm és a Holdraszállás korához érve, kelettől nyugatig és északtól délig *más* lett ez a földrész, mások lettek országai, vizei, növényei, állatai, és más a XX. század második felében élő ember szellemi-lelki geográfiája is.

„Más nép, másfajta raj" él a mai korban, s ezek szerint — folytatva a gondolatsort — mi közünk lehet a kétszáz esztendővel ezelőtt élt ember lelki vajúdásaihoz, van-e — a goethei vallomás szellemében — „örök" időszerűsége a wertheri problematikának?

Három évvel ezelőtt, a berlini *Sinn und Form* folyóiratban *Die neuen Leiden des jungen W.* (Az ifjú W. új szenvedései) címmel prózai írás jelent meg az akkor még alig ismert Ulrich Plenzdorf tollából. Az NDK-ban azonnal szokatlan élességű vita támadt, egyesek feltétel nélkül elismerték az újszerű írás értékeit, mások

heves indulattal támadták, s a mű végül — dramatizált változatában — nemzetközi siker lett. Otthon játszották Berlinben és több vidéki városban, minálunk románul (Bukarestben) és magyarul (Nagyváradon) is színre került — különben két fiatal színész, Virgil Ogăşanu és Zalányi Gyula élete egyik nagy szerepét játszhatta el benne! —, a kritikák halmaza elemezte, kutatta, vizsgálta a szinte páratlan közönségsiker titkát. Valóban, mi is ez a „titok", amely fiatalokat és időseket (ha nem is egyenlő mértékben) egyaránt lenyűgözött, s amely miatt például a berlini Deutsches Theater kamaraszínházában immár harmadik esztendeje hetekkel előre sem lehet jegyet kapni, úgyhogy a külföldi vendégnek (e sorok írójának) is „protekcióra", a Művészeti Akadémia segítségére volt szüksége, hogy megtekinthesse az előadást?

Amint a cím is jelzi, Plenzdorf a goethei mű alapgondolatához nyúl vissza, amelynek a lényege, egyetlen mondatban: az egyén emberi kiteljesedésének lehetősége az adott társadalomban. Írói módszere önmagában véve nem eredeti, hiszen az utóbbi időben számtalan olyan regény vagy dráma született, csupán a német nyelvterületet tekintve is, amelyben a szerző történelmi helyzetekhez vagy személyekhez visszatérve, az analógiák, párhuzamok esztétikai foglalatú felmutatásával választ keres a jelenkor felvetette sürgető kérdésekre. Gondolunk itt a drámák esetében olyan problémákra, mint a világváltoztató forradalmiság és a világtól elforduló nihilizmus ellentéte (Peter Weiss: *Marat—Sade*), az egyház erkölcsi felelőssége a második világháború borzalmaiért (Rolf Hochhuth: *A helytartó*), a tudomány hivatása az atomkorszakban (Friedrich Dürrenmatt: *Fizikusok*), de olyan hazai alkotásokra is, amelyek Bolyai vagy Apáczai máig világító példáját idézik meg a jelen-utókornak.

Plenzdorf hőse, a 17 éves Edgar Wibeau szubjektíve nem tud beilleszkedni az objektív társadalmi viszonyokba. A szerző szándéka világos: megmutatni, hogy a szocialista társadalomban is adódhatnak olyan *egyéni* helyzetek, amikor a személyközi kapcsolatok hiánya, a lelki introverzió, a kedvezőtlen kisközösségi életszituáció vagy más gátló okok következtében a „hős" nem tud környezetéhez alkalmazkodni, s integrációjának megakadályoztatása folytán élete egyéni tragédiába torkollik. Ilyen hős a fiatal Edgar, aki szorongatott helyzetéből kiutat keres, példaképre vágyik, hogy végül is olvasmányaiban találja meg — a *látszólagos* ellenpéldaképet: Werthert.

Az árnyékszéken kuporgó Edgar kezébe véletlenül éppen Goethe regényének egy példánya kerül. Olvasni kezdi, s vitába keveredik Wertherrel, gúnyolódik vele, ósdinak, idejétmúltnak tűnnek „szenvedései", hogy majd az olvasó, illetve a néző fokozatosan mégis rádöbbenjen a két életsors voltaképpen párhuzamos menetére. Hasonló, modern analógiaként szerepel Salinger *Zabhegyező*jének Holden Caulfieldje is, és így a Werther—Holden—Edgar triptichon egységes képrendszerbe olvad.

Figyeljünk fel egy lényeges elemre: Edgar viszonyára Wertherhez. A farmer(nadrág)-ideológiát hirdető, beat-kedvelő, de élete hasznos értelmét kereső hős a mai fiatalság tipikus képviselője ebben a vonatkozásban (a Brandenburgi Kapu előtt szótlanul könyöklő vagy az Alexanderplatz szökőkútja körül üldögélő fiatalok egyike lehetne...). A régi kor érzelgősségét meg- és elveti, mert nevetségesnek tartja, ám valamiféle új-érzelmesség halvány árnyalata sejlik fel mondatai szövetében, valamilyen befelé építkező, a lélek belső tereiben rejtetten magasba törő gótikus ívű vágyakozás a szeretetre, a megértésre, az önérvényesítésre. Ez a külső hányavetiséggel és kesernyés iróniával álcázott, szemérmes affektivitás rokonítja mégis az érzelgősnek bélyegzett Wertherrel, ez jelenti azt a jövőbe mutató, optimizmust sugalló vonást, amely nyugtalan én-keresésével együtt paradox módon *értelmessé szublimálja* egyéni tragédiáját: a kísérletezés közben előidézett robbanástól bekövetkezett halálát.

Plenzdorf is a történelemhez — pontosabban az irodalomtörténet egyik maradandó alkotásához — tért vissza analógiáért, de éppen ez az újszerű értelmezés, az eredeti, alkotó transzponálás az, amivel elkerüli az egyszerűsítő párhuzam, a régi mintakép—új hős szembeállítás csapdáját, a jelenkorhoz szóló üres moralizálás veszélyét. Ez tanulságos lehet hazai magyar irodalmunk számára is, hiszen a közelmúltban nemegyszer találkozhattunk olyan művekkel, amelyek a közelebbi vagy távolabbi történelem nagy eseményeinek, alakjainak megidézésével a mai időkhöz szóló lelkesítő, didaktikus szózat szintjén rekedtek meg, a szerzőknek ugyanis nem volt erejük (vagy bátorságuk) elrugaszkodni a tankönyvek szentnek vélt szövegétől, hogy szuverén alkotói hatalmukkal élve a jelen követelményeinek megfelelően alakítsák nyersanyagukat, s modern értelmezéssel többet adjanak, mint egy-egy történelmi tabló puszta reprodukcióját. Pedig ebben a tekintetben is Goethéhez fordulhattak volna, mint a legjobb tanácsadóhoz: „... mire volnának jók a költők, ha csupán a történetírók munkáját ismételnék! A költőnek tovább kell mennie, és lehetőleg magasabb rendűt és jobbat kell számunkra nyújtania. Szophoklész jellemei mind hordoznak magukban valamit a nagy költő emelkedett lelkéből, akárcsak Shakespeare jellemei az övéből. És ez így van jól, így kell csinálni. Sőt, Shakespeare még tovább is megy, és rómaijaiból angolokat csinál, éspedig joggal, mert különben nemzete nem értette volna meg. Ebben a görögök megint csak olyan nagyok voltak, hogy kevesebbet törődtek egy történeti tény hűségével, mint azzal, hogy a költő hogyan dolgozta fel. A *Philoktétész*ben szerencsére nagyszerű példa áll rendelkezésünkre...“

Ilyen nagyszerű példáért nekünk már nem kell a nagy görög tragédiaköltőkig visszamennünk, hiszen napjainkban is találunk jellemző példákat. Gondoljunk csak Peter Weiss *Hölderlin*jére, amelyben az apokrif helyzetek (Hölderlin találkozása a fiatal Marxszal) és szövegek révén a szerző céltudatosan a „potenciális“ forradalmár kényszerű sorsát mutatja be, sőt az Empedoklész-epizóddal — a meg nem értett népvezér mintegy panteisztikus gesztussal a vulkán kráterébe veti magát, Hölderlin a kor éretlensége és értetlensége miatt saját megbolydult lírai énjének mélyébe merül — példát mutat arra is, hogy ezzel a „történelem a történelemben“-eljárással milyen szuggesztív módon lehet gondolathidakat építeni a legkülönbözőbb korok között. Ha szigorúan ragaszkodnánk az akkori történelmi körülményekhez vagy Hölderlin műveinek szövegéhez, cáfolnunk kellene a dráma hitelességét, de éppen a konkrétumokon való túlmutatás, a néhol vakmerőnek tűnő deheroizálás teszi az *egész művet* hitelessé, mához szólóvá, egyáltalán: korszerű irodalommá.

Berlinben sétálva számtalan könyvesbolt kerül az ember útjába. Arghezi, Sadoveanu, Petőfi, Illyés Gyula, Nagy László — mintha otthon keresgélnék valamelyik kolozsvári könyvüzlet polcain. A Nemzetközi Boltban udvariasan érdeklődik az elárusítónő, mit szeretnék vásárolni, amikor éppen Bálint Tibor *Zokogó majom* című regényének román kiadását nézegetem. Aztán hazai albumok, otthon már alig kapható könyvritkaságok...

Az emeleti rész egyik felében csupa verseskötet: klasszikus és mai német költők könyvei.

— Haben Sie den Band *Du* von Heinz Kahlau? (Megvan Heinz Kahlau *Du* — Te — című kötete?)

— Leider, schon längst vergriffen... (Sajnos, már rég elfogyott...)

— Und etwas von Günter Kunert? (És valami Günter Kunerttől?)

— Leider, auch nichts... (Sajnos, szintén semmi...)

— Reiner Kunze?... Volker Braun?... Axel Schulze?...

A felelet csupa sajnálkozó vállemelés: elfogyott... elfogyott... Aztán a második, a harmadik üzlet. A város más részeiben szintén ez a helyzet. Másnap

Potsdamban is. Végül két antológiával (*Lyrik der DDR* — Az NDK lírája és *Das Wort Mensch* — Az Ember szó) kell megelégednem, és bosszankodnom már az első végiglapozáskor minden ilyen gyűjtemény hátrányai miatt: egyrészt sokat markol, keveset fog, másrészt elkerülhetetlenül egyoldalú, szubjektív minden egyéni válogatás.

A jelenségen csak az csodálkozhatnék, aki sohasem tapasztalta, mit jelent itthon például Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, Farkas Árpád vagy Marin Sorescu egy-egy kötetéhez hozzájutni. A kereslet ilyen rohamos megnövekedése nálunk talán korábban volt észlelhető, de az NDK-ban is már néhány éve órák alatt hiánycikké válik egy-egy ismert költő könyve. A líra megújulása elsősorban ezen a „hiány"-jelenségen mérhető le, s azon, hogy országszerte klubokban, művelődési házakban, ifjúsági összejöveteleken szavalják a fiatalok kedvenceik verseit, hónapokon át vitáznak róluk a sajtóban (jellemző módon éppen a Plenzdorf-műre emlékeztető *Az ifjú líra új szenvedései* címmel), s ideológusaik is vannak már, mint például a költő-kritikus Manfred Jendryschik, aki *Jegyzetek a jelenkori líráról* című tanulmánykötetében Sarah Kirsch, Wulf Kirsten, Heinz Kahlau, Volker Braun költészetét veszi bonckés alá — s nem is mindig kíméletesen.

Mindezek ismeretében önként kínálkozik az összehasonlítás a 60-as évek elején megpezsdülő román lírával és a mi *Forrás*-sorozatunk több hullámban érkező költőinek frissítő hatásával. Amíg itt Arghezi és Blaga, illetve József Attila jelentette a forrásvidéket, addig ott Brecht volt és marad az örök tanítómester. A képlet, persze, korántsem ilyen egyszerű, csupán jelzése annak, honnan indultak a mai fiatalok (mondjuk 17 és 40 év között), s hogy nyelvek és országhatárok választófalain át is milyen hasonlóságok fedezhetők fel a különbözőségekben. És ezt érezzük az igazi újdonságnak, ha a három költészetet itt, ebben a két országban és most, a 70-es évek első felében összevetjük. Mert újdonság ez a javából a tizenöt-húsz esztendővel ezelőtti helyzethez képest, amikor csupán egyéni (formai, stiláris) különbözőségeket fedezhettünk fel az egyszínű hasonlatosságban. Igazolja ezt még ma is az a számtalan sárguló kötet, amely akár a berlini vagy potsdami, akár a kolozsvári antikvárium polcain mintha már örökre hiába várná késő vásárlóit...

Berlin, 1974. szeptember vége...

Amikor az ember hazatér, felsejdül benne az érzés: utazni jó.

De csak úgy érdemes útra kelni, ha a legértékesebb elvámolnivalónk: az új gondolatok itthon csírázni kezdenek.

ŞT. AUG. DOINAŞ

POÉMA

Kezdetben volt az ige: SZERELEM.
Lehelleted bizsergőn körülsimogatott,
akár a szellő; a szellő pedig
úgy borzongott köröttünk, mint egy titkos lehellet.
Abból az időből nem jut eszembe más,
csupán az árnyas helyek, amerre jártunk
s a magas ég. Minden egyébbel
véletlenül találkozom, ha jön — mint veled.
Az óra mindig ugyanannyit ütött,
mindig ugyanaz a hang, az az óra:
mintha a világ dolgai egyetlen
halált haltak volna ugyanabban a szívben.
Hiába hessentem el a könnyű ködöt:
fölénk hajolnak a fák ágai,
és magunkra maradunk a sötétben,
mint mélységes víz-áradás.
Kezdetben volt az én partom, a te partod,
köztünk meg a SZERELEM, mint halott óceán.
Első ízben, hogy a nap
egyiktől
a másikig
vonult, lelőtt aranymadárként hullámokba hullott.
Majd, tudomásunkon kívül, kapzsi lények
lépdeltek a partokról a vizekre.
Így folyt ez párezer évig. Aztán, sokára,
jöttek tengeri állatok, leharaptak a partból.
Körülharapott körvonalaink most
a földrészekre hasonlítanak, lelkünk pedig
— tenger habjainak tűnékeny virága —
szétszóródik a szélben, sziklákon szárad.
Kezdetben köztünk egyetlen ige volt.
Most holt szavak százaiba száll lélek,
mikor lehelleted hozzámig ér
borzongva, mint a szellő...

A KÖLTŐ, AKI HAVAT ÁRUL

Amint tavasz fakad, s a hó elillan,
s a gyermekek, akik kacagni vágynak
felnőtteken, de csak testvért, szülőt — csak
embernyi embert — lelnek ott, ahol hó
állott halomban: föltünik a város
utcáin a bolond, ki havat árul.
Lelkében vad tél szikrázik, azonban
kegyetlenül kufárkodik a téllel,
a csupasz fákkal, zsibbadt madarakkal,
a jég alatt álmában fecsegő víz
sodrával, föld alatt a robbanásra
kész, vak magokkal. Bal szemén, a kékes
jegén hattyúk szánkáznak, és a másik,
az éj felé fordult golyón, a lékben
ezüst csukák rajáit lehet kifogni.
Ő csak kufárkodik az árujával.

Aztán, mert ő is hóból van, elosztja
magát mindenkinek, hogy makulányi
pelyhek s tollak jelzik egy láthatatlan-
fehér had útját, seprü-zászlaikkal
jönnek vezérek, megszállják a város
fő pontjait, és ítéletet ülnek
a polgármester szobrán, mely a főtér
kellős közepén ül trónolva fennen.

VALAMI TÖRTÉNNI FOG

Később, amidőn valaminek kell
történnie, csökken a félsz a fákban.
Sárga csőrében kék lepkét madár tart,
borzolja tollát, készül, hogy kiköpje.
Jól sem lakott, és émelygés se bántja.
De valaminek történnie kell, és
ahhoz, hogy ezt a dolgot tudtul adja,
a lepkénél nincs ifjabb hírhozó ...

SZILÁGYI DOMOKOS fordításai

Paulovics László: Formák

SZÁVAI GÉZA

Mesék útja

A kisgyermekekkel, gyermekekkel való minden foglalatosságunk végcélja ráébreszteni őket a valóságra — melyben mellettünk kell majd elfoglalniuk a helyüket. Ennek a célnak a jegyében születik a gyermekirodalom, melyről sokszor hajlamosak vagyunk azt hinni (némely konkrét művek kapcsán joggal), hogy nem sok köze van az irodalomhoz, inkább egyszerű pedagógia. A továbbiakból szeretnénk, ha kiderülne: a felnőttirodalom és az igazi gyermekirodalom között lényegileg semmi különbség, s szeretnénk, ha e tény fokozottabban irányítaná a figyelmet a gyerekeknek írt művek sokaságára — mely napjaink jó üzletévé és gyenge irodalmává vált.

Kisgyermekeknek, az egészen kicsikéknek nem mondunk mesét, az még túl súlyos alig nyíladozó értelmüknek. A *játék* az, ami kitölti életüket, s előkészíti a „mesék korszakát" is. Előkészíti, mert kifejleszt bennük egy sajátos — játékos — viselkedéstípust, melynek lényege (J. M. Lotman szerint): a gyakorlati és feltételes viselkedés egyidejű realizálása. Lotman példája: „Az élő tigristől a kisgyermek fél, a kitömöttől nem fél, és csupán *a játékban tigrisként szereplő,* székre borított csíkos köpenytől *fél is, meg nem is fél egyszerre.*" *(A művészet a modelláló rendszerek sorában.)*

A műalkotás, a mese élvezése is olyan sajátos viselkedést követel meg, amely sokban hasonlít a játékos viselkedéshez, ezért ennek előkészítő szerepe lehet. A modern mese tekintettel van a gyermekek életkorára: a kisebbeknek egyszerű, játékos mozzanatokból alkotják meg, a játékból kristályosítják ki a mesét. Valahol a megismerés folyamatának a kezdetén álló kisgyermekbe „betápláljuk" a környező valóságot, mely legyen számunkra bármilyen szürke és megszokott, neki csodálatosként hat, s ez az egyszerű tény megteremti a mese keretét, világát: a *fantasztikumot.* Minden fantasztikus a gyereknek, a legnyilvánvalóbb dolgokon, köznapi tárgyakon is csodálkozik. És játékká válik minden e fantasztikus világban (a valóságban tehát, mert ezt látja annak), minden megkülönböztetés, választás — az almát meg lehet enni, a labdát nem. Ő próbálkozik, játszik, s az összes kapcsolatlehetőségek útján járva a „csodáéból" bontja ki a maga valós világát, mely a gyermekkor végén kiterjed az egész „csodásra", s így egyszer csak észreveszi magát a valóságban. Egy ponton elmarad a játék, de a mese nem. A játék reális tevékenységgé válik, a mese viszont tovább kíséri az embert a művészetben. Kereshetjük a mese mozzanatait már a játékban, de a mesében az irodalmat, a művészetet kell mindig megtalálnunk.

Hervay Gizella sikeres kötete, melyet a gyimesközéploki iskola I—IV. osztályos tanulóinak rajzai tesznek egyedülállóvá, kísérletjellegében érdekes. Az írások a *játék* fokozatain jutnak el néha egészen egyszerű *mesékig.* A szerző tökéletesen ismeri a kisgyerek világfelfedező útjának állomásait, s ebben próbálná irányítani, segíteni. Kobak, a mesék hőse „egészen kicsi fiú", s egy történet például arról szól, hogyan képzeli el, majd ismeri meg a vonatot. Ez még nyilván nem mese, az sem, ahogyan dilemma elé kerül, amikor lerajzolja a napot (rajzolhat-e kettőt, mikor csak egy van stb.). Gyerekeknek felolvasva nem is hatnak meséknek — és nem is tetszenek nekik (legalábbis én ezt tapasztaltam).

A kötet mintha nem is gyerekekhez szólna. A gyermekvilág érdekes tükörképe (így tett Kobak, az történt vele...) — de mikor a gyerek elé tartom, nem élvezheti (s ez már nem tapasztalati megfigyelés): mert az övé, *ismeri;* nélkülözi

az érdekességet, a még nem ismertet, a fantasztikumot, amelyet inkább hordoz egy asztalláb, mint az asztallábbal foglalatoskodó Kobakról szóló mese. A gyermek önmagát láthatja Kobakban, de melyik gyereket érdekli saját maga? Hervay írásai, amelyek — mondottuk — bár a gyermekvilág tökéletes ismeretéről tanúskodnak, ritkán válnak mesévé, a gyerek számára meghallgatni való érdekességgé.

Ő (a gyerek) is elbabrálgat egy rajzzal, elmélkedik, hogy lehet-e kacagó napot rajzolni, szórakozik, tanulságosan, főleg ha közben segíti is valaki — de ha mindezt egy mesében hallja, nem érdekli, mert *túl közel* és *túl távol* van egyszerre tőle. Túl közel, mert vele vagy hozzá hasonlóval történik, ő pedig nem érdekes önmaga számára; túl távol, mert a mese szituációja (kacagó napot rajzolni) rendkívül érdekes lenne neki, de nem próbálhatja ki, *át sem élheti*, mert arra még nem képes, hogy érdekesség nélküli áttételen (!), egy hozzá hasonló kisfiú tettein keresztül, távolról élvezhessen valamit. Ha mondjuk egy kismalac rajzolná a kacagó napot, egyből megváltozna a helyzet, mert egy fantasztikus világ kellős közepében találná magát, ami a megismerés izgalmával borzongatja meg. A kicsi malacban *inkább magára talál*, és játékosan talál magára: hitetlenkedik, majd rájön, hogy a kicsi malac nem tud rajzolni, s aki a neki tulajdonított tetteket véghezvinné, véghezvihetné, az csakis ő. S hogy minderre rájön, ez boldoggá teszi, érdekeltté a kismalac cselekedeteiben. Továbbá többszörös kapcsolat fűzi e malachoz: sajnálja, kacagja stb., hogy az nem tudja, amit ő tud, holott annyira hasonlatos hozzá. Ezek a hatások pedig felerősítik egymást. Kobak cselekedeteinek hallatán ilyesmi nem történik: az olvasó (hallgató) és a mesehős között egyszerű, a gyermeket untató, tudatát meg nem mozgató azonosság van.

Hervay kötete nagyon érdekes, de nem a gyerekek, inkább szüleik számára. Ez tipikusan „felnőtt" irodalom. Az ugyanis az emberhez szól, központjában az ember van, aki önmagára, lehetőségeire ébredt már, és a világból leginkább ez érdekli. A kisgyermek ezzel fordítva van: ő „kizárja" a világból önmagát.

Mint a megismerés eszköze (bár irányulásuk ellentétes) a felnőtt- és a gyermekirodalom hasonlatos. Utóbbinak sajátossága: a világ olyan kell hogy legyen benne, mint amilyennek a kisgyermek tudja — fantasztikusnak, mert számára az az igaz. Tehát: olyannak kell lennie a mese világának, hogy a gyermek „igaznak" (fantasztikusnak) lássa, ugyanakkor olyannak, hogy mi is annak lássuk a mi „szürke" valóságunk felől, hogy a fantasztikum a megismerés útja lehessen a valóság felé. Említettük, hogy a gyermekeknek szinte minden fantasztikus: szék, asztal. Hervay nagy érdeme, hogy tudja ezt, és mesél az egyszerű, hétköznapi dolgokról (nem sárkányokról, tündérekről), de nem mindig tudja őket a fantasztikumba vonni, hogy becsábíthassa a gyermeket is. Világa valós a mi szemszögünkből, félig-meddig az a kisgyermekéből (tehát fantasztikus), de nem tud közeljutni hozzá, mert a szerző nem rá néz, hanem ránk, így aztán felnőttirodalom lesz meséiből, egyszerű elmondás, amely nem tudja a gyermeket lekötni, mert ez az „elmondás" a felnőtt művészetfogyasztó, olvasó kialakult képességeire (a gyakorlati és feltételes viselkedés *szintézisére)* alapoz, mely hasonlatos ugyan a kisgyermek játékos viselkedéséhez, de nem azonos vele. (Hogy az konkrétan hogy néz ki, arról már szó volt.)

A gyermekkor meséinek éltető eleme tehát a kisgyermekkorból magunkkal hozott és minőségileg változó játékosság, a fantasztikum — és az irodalom teljes eszköztára. Mint irodalomnak tükröznie kell a valóságot, az életet — mint mese, egy sajátos szemszögből: játékosan, fantasztikusnak kell hogy ábrázolja. Hervay Gizella meséiről szólva említettük, hogy miért (az érdekesség, az érdeklődés felkeltése miatt). Hangsúlyozni kell azonban, hogy az soha nem *öncélú* érdekesség, a gyermekeknél a megismerés folyamatába olvad.

A fantasztikumban (lásd T. Todorov) egyfajta kettősség hat: ingadozunk, hogy amit látunk, hallunk stb., *valóságos-e vagy sem.* A mese szereplőit kísérve a

játékos döntések, választások egész sorát éli át a gyermek. Érdekes megfigyelni, az élet tényei hogyan vándorolnak át a mese fantasztikumába, hogyan képesek megmozgatni a gyermek tudatát. A gyermek nap mint nap hall például nősülésről, férjhezmenésről (ő is családban él), és őt is mindegyre beállítják egy ilyen perspektívába („meggyógyulsz, mire megnősülsz").

Így aztán mindegyre halljuk a játszó apróságok között: „én vagyok az ember, te nekem főzzél vacsorát" — s főzik a homokban. Ez játék. Ha az életnek e tényéről beszélni kezdünk neki („X.Y. házasodik"), nem érdekli: mint reális lehetőség távol áll tőle. Ha lehozzuk az ő fantasztikus kis világába, s azt mondjuk: Irgum-Burgum Benedek házasodni készül, akkor ez roppant szórakoztatja. Ez már a mese birodalma: benne az élet tényei, jelenségei fantasztikus mezben kergetőznek, a fantasztikum a gyermekhez közelhozza a tőle távol eső dolgokat. Ragyogóan szórakozik ebben az otthonos világban, s ebből bontogatja ki a valódit.

Veress Zoltán verses meséi *(Irgum-Burgum Benedek, Tóbiás és Kelemen, Rongy Elek, a példakép)* példaszerű eredmények: világuk színe és fonákja (valóság—fantasztikum) olyan játékos harmóniában tűnik át egymásba, amely minden igényt kielégít.

Meggyőződésem, hogy a megismerés drámájával — minden filozófiák sarkkövével — gyermekkorunk meséiben találkozunk először. A mese fantasztikumában pedig ma is mélyebb dolgokat sejtek, melyek a legsúlyosabb mondandójú, kérdésfeltevésű irodalomhoz képesek azt kötni.

Képzeletünk, a fantasztikum erejével, meséivel neveljük gyerekeinket, tápláljuk beléjük valóságunkat, s mihelyt számunkra az ilyen kérdésessé, problematikussá vált, ez meg fog látszani meséinken is. Azt hiszem, az az igazán nagy mese, igazi (gyermek)irodalom, amely a fantasztikummal annak kétélűségét, a megismerés drámaiságát is közvetíteni tudja a gyermekvilág felé. Gondjaink társává tesszük a gyereket, mély problémák irodalmává meséit. A fantasztikum önmagában hordozza a lehetőséget, csak nagyon kevésszer aknázzák ki.

Amikor azon töprengünk, hogy amit tapasztalunk, az valóságos-e vagy nem, hihető-e, vagy nem (a fantasztikum ismérve), akkor *tudatunkat, gondolkodásmódunkat is vizsgálat tárgyává kell tennünk.* Csak így foglalhatja el helyét a fantasztikum az ember világában, töltheti be társadalmi és irodalmi szerepét: átlépni a megszokottat, közismertet, banálist. Lehet tehát impulzus, amely tovább lök a megismerés útján, az egyetemes valóság kiaknázása felé.

Fodor Sándor Csipike-regénye *a képzelet ember- és világgazdagító útjának története,* fantasztikuma pedig önvizsgálat. Egy kis erdei táj — „térképe" a könyv elején —, benne Csipike. Ebben a keretben talál érdekességdús világra a gyermekolvasó. S itt, e csöppnyi erdőrészben tombolja ki magát a képzelet, egész a „világrengetésig". Csipike okosságának, fantáziájának teremtvényével, a Rettenetes Réz Úr hatalmas erejével uralkodni próbál, hogy a mese végén, ugyancsak képzelete erejével, megnövessze magát óriássá, a világot is óriássá, s boldog legyen. (Beveszi a tudós Bagoly készítette Góliát-port, a tudomány ereje révén óriásira növekedik, eltiporhatna mindent, de nem teszi. Szétszórja a Góliát-port, hogy megnövekedjék a világ is. Csakugyan, „visszaállnak" az arányok, s ő boldog „óriás" egy „óriás" világban, amelyet ő tett azzá.) Holott *semmi sem változott.* Mégis telítettebb, gazdagabb, boldogabb lett minden. A művészi képzelet, a játék, a művészet, a mese győzelme ez.

Nem tudom, lesz-e messzehangzó sikere, de abban biztos vagyok, hogy Csipike története korunk egyik szép meséje, irodalmunk kimagasló alkotása.

Öröm, hogy a gyermekeknek szánt irodalmi művek sokaságában néha olyanokra is bukkanunk, melyekből az Irodalom és a Kor néz vissza ránk.

C. CUTEAN ÉVA

Mary Wollstonecraft – a nők emberi jogainak előfutára

Az 1975-ös esztendőt az UNESCO a nők nemzetközi évének nyilvánította. A nőkérdés számos, még megoldatlan problémájával több nemzetközi fórum, ankét, tanulmány foglalkozik majd az év folyamán, s ezek közül a történelmi visszatekintés sem hiányozhat. Indokoltnak tűnik, hogy ez alkalommal megemlékezzünk Mary Wollstonecraft Godwinról, arról az asszonyról, aki a feminista mozgalom elméleti megalapítójának tekinthető.

Neve hazánkban kevéssé ismert. Annál népszerűbb az angolul beszélő világban, ahol élete főművét, A *Vindication of the Rights of Woman* (A nők jogainak követelése) című vitairatát a modern civilizáció egyik alapokmányának tekintik (vö. Robert B. Downs: *Famous Books Since 1492.* New York, 1966).

Rövid életét a XVIII. század második felében élte le, egyénisége és életműve egyaránt tökéletesen illeszkedik a modern világ kezdetét jelentő korba, amelyben, Szerb Antalt parafrazálva, állíthatjuk, hogy az időben visszafelé utazó kortársunk még otthonosan érezhetné magát. Műveit át- meg áthatja a felvilágosodás lelkes tanítani akarása és optimista bizalma az emberi értelem erejében.

Mary Wollstonecraft Godwin 1759-ben született Londonban. Edward John Wollstonecraft hat gyermeke közül ő volt a második. A nyílt eszű kislány már korán felfogta a szerencsétlen családi élet minden nyomorúságát, tapasztalatát kiegészítette barátnői szüleinek példája, később nővérének boldogtalan házassága. A gyenge akaratú, élhetetlen apa, aki légváraira pazarolja szerény kis vagyonát, majd az ivásban keres vigaszt — közben sikertelenségét családján bosszulja meg, szerény, alázatos és kiszolgáltatott feleségén zsarnokoskodva —, egész életére kiható megrázkódtatást jelentett.

Nem véletlen, hogy Mary már igen fiatalon függetlenségre törekszik, és — az akkori lehetőségek szerint — előbb mint társalkodónő helyezkedik el, majd varrással keresi meg maga és népes családja kenyerét. Mert hamarosan az egész család gondja az ő vállára nehezedik, s közben halálos beteg anyját, majd idegbajos nővérét kell ápolnia, akit férje durva bánásmódja tett beteggé.

Élete első sikeres fordulata akkor következik be, amikor 1783-ban két nővérével és egyik barátnőjével vidéken iskolát alapít. Ekkor ismerkedik meg Richard Price unitárius pappal, aki az akkori Anglia egyik legjelesebb liberális gondolkodója, Franklin, Jefferson, Condorcet, Hume, Necker, Turgot levelezőtársa, Joseph Priestley közeli barátja, s akinek egyénisége nagy hatással lesz Mary későbbi nézeteinek kialakulására. 1786-ban megírja és kiadja első könyvét, *Thoughts on the Education of Daughters* (Gondolatok a lányok neveléséről) címmel. Ugyanebben az évben váratlan pénzügyi nehézségek arra kényszerítik, hogy feloszlassa jól beindult iskoláját. Újra megélhetés után kell néznie, és így kerül Lord Kingsborough három leánya mellé nevelőnőnek. Mielőtt új állását elfoglaná Írországban, néhány hónapot barátainál tölt Etonban, ahol módjában áll megismerni Anglia egyik leghíresebb nevelőintézetének életét. A lord házában viszont közelről figyelheti meg az előkelő társadalmi osztályok hölgyeinek életmódját, közben arra is ráér, hogy szentimentális önéletrajzi regényt írjon *Mary* címmel.

Egyévi nevelőnősködés után elhatározza, hogy független íróként fog élni (ami a maga korában középosztálybeli nők részéről példátlan merészségnek szá-

mított), otthagyja tehát a lord írországi rezidenciáját, és Londonba költözik, ahol Johnson, régi kiadója kinyomtatja regényét. 1788—1790 között lelkesen dolgozik, sikeres gyermekkönyvet ír *Original Stories from Real Life* (Eredeti történetek a való életből) címmel, sokat fordít, női olvasóknak állít össze antológiát, és az *Analytical Review* című folyóiratban közöl cikkeket. Belekerül London szellemi életének forgatagába, kiadója révén megismerkedik jó néhány neves íróval, tudóssal, művésszel és filozófussal. E csoporthoz tartozik a már említett Richard Price filozófus és kémikus mellett Joseph Priestley, Henry Fuseli (eredeti nevén Füssli) a festő, William Blake, a misztikus költő és grafikus, Mary gyermekkönyvének és fordításainak illusztrátora, továbbá William Godwin, a radikális filozófus, az angol romantika költőinek bölcselő példaképe, Mary későbbi férje, és nem utolsósorban Thomas Paine amerikai író, filozófus és forradalmár.

A levegő a francia forradalom feszültségével telített. A haladó szellemű baráti kör minden mozzanatot lelkes figyelemmel kísér. 1789-ben Richard Price az 1688-as dicsőséges angol forradalomról megemlékező prédikációjában (!) így köszönti a franciaországi eseményeket: „Micsoda eseménydús korszak ez! Hálás vagyok, hogy megérhettem. [...] Látnom adatott, hogy az emberi jogokat jobban megértik, mint bármikor, és a nemzetek a szabadságot áhítozzák. [...] Reszkessetek ti, világ elnyomói!... Nem tarthatjátok sötétben a világot. Adjátok vissza az emberiség jogait, és járuljatok hozzá a visszaélések megszüntetéséhez, mielőtt megsemmisülnétek az elnyomottakkal együtt."

A lángoló szavak nem kis nyugtalanságot keltenek a konzervatív körökben. Edmund Burke, a neves politikus és parlamenti szónok egy kerek esztendeig dolgozik válaszán. 1790-ben jelenik meg híres könyve a *Reflections on the Revolution in France* (Gondolatok a franciaországi forradalomról), amelyben ékesszólóan kel a konzervatív szempontok védelmére, miközben parlamenti vitákon edzett, kíméletlen iróniája ugyancsak nevetség tárgyává akarja tenni a lelkes Price tiszteletes urat. Mary Wollstonecraftot felháborítja a barátját ért támadás, akit a kor szokása szerint ugyancsak vitairatban siet megvédeni. A sebtében kelt írás címe *Vindication of the Rights of Men* (Az emberi jogok követelése), és magában hordozza egy következő műnek, élete főművének eszmecsíráját; amikor ugyanis az ember „vele született szent jogaiért" száll síkra, hangsúlyozza, hogy az egyenlőség nemi megkülönböztetés nélkül, az egész emberiségre vonatkozik.

Ezeket a gondolatokat építi tovább 1792-ben megjelent könyvében, *A nők jogainak követelésében*, ahol is így érvel: „Amit az emberről (férfiről) mondanak, én az egész emberiségre terjesztem ki." Mintha Mary egész eddigi élete csupán előkészület lett volna ennek a könyvnek a megírására! Megtaláljuk benne saját gyerekkorának, kétkezi és szellemi munkájának, pedagógusi működésének, magas társadalmi kapcsolatainak tapasztalatait; ezenfelül a mű tükrözi széles körű olvasottságát, a francia felvilágosodás gondolkodóinak ismeretét, radikális barátainak erős befolyását és nem utolsósorban saját női mivoltát; a munka hevében minduntalan megfeledkezik feltett szándékáról, és a szent „ráció" érveit meg-megtoldja „szentimentum"-mal.

De nem az elmélyült gondolat, nem is a próza magasztos szárnyalása teszi a könyvet naggyá (bizony a szigorú kritikus mindkettőben sok kivetnivalót találna), hanem az együttérzés, amellyel asszonytársaihoz fordul, a lelkes odaadás, amellyel ügyüket szolgálja. Ma már el sem képzelhető, milyen megalázó helyzetben éltek a XVIII. század asszonyai még Angliában is, amely Európa leghaladottabb elvek szerint kormányzott országának számított. Nemcsak hogy híján voltak mindennemű politikai jogoknak, de az érvényben levő törvények gyakorlata szerint a feleség a férj tulajdonának számított, nem rendelkezett saját vagyona felett, a férji jogokhoz a fenyítés is hozzátartozott, az anya szülői jogai igen korlátozott mértékben érvényesülhettek. A nőkre vonatkozó törvénykezés és az ebből eredő

helyzet teljesen egyezett azzal a közfelfogással, amely szerint a gyenge nem rendeltetése, hogy a férfi kényelmét és élvezetét szolgálja.

Ez az elképzelés még Rousseau írásait is áthatja, akinek pedig általános nevelési elveit Mary szemmel láthatóan nagyra értékeli, de akivel mégis állandóan hadakozni kényszerül, mihelyt a *nők* nevelésének kérdéséről van szó. Mert erről a témáról a nagy francia gondolkodó így vélekedik: „A nő nevelésének mindig a férfiéhoz kell igazodnia. Hogy tessék, hogy hasznos legyen (nekünk férfiaknak), hogy szeretetre és tiszteletre ihlessen (minket férfiakat), hogy neveljen minket kiskorunkban, és gondunkat viselje felnőtt korunkban, hogy tanácsot adjon és vigasztaljon, életünket könnyűvé és kellemessé tegye. Ez a nő kötelessége örök időktől fogva, erre kell tanítani már gyermekkorában."

A nagy Milton a férjet valamiféle főpapnak tekinti, aki Isten és asszony között a közvetítő szerepét tölti be. Az *Elveszett paradicsom*ban éppen Évával mondatja: *„Isten a te törvényed, te meg az enyém, többet nem tudni / A legboldogabb asszonyi tudás és erény."* Lord Chesterfield pedig, aki időben közelebb áll Maryhez, szellemes világfihoz illően, a gáláns korszakra még jellemzőbb kijelentést tesz híres *Levelei*ben: „A nő csak amolyan nagyobbacska gyermek, [...] értelmes férfi elszórakozik, eljátszadozik vele, kedvez és hízeleg neki, mint eleven, koraérett gyermeknek, de nem kérdi meg véleményét, és nem bízik meg benne, ha komoly dolgokról van szó."

E felületes, önelégült, férfiközpontú világba dobja bele Mary Wollstonecraft a maga forradalmi nézeteinek gyújtóanyagát, amikor megállapítja: itt az idő a „másik", a férfi önkényuralom megszüntetésére, Simone de Beauvoirt csaknem kétszáz évvel megelőzve, „az *új nem* első képviselőjének" vallja magát; bátran mondja asszonytársai szemébe: „Tudatlanok vagytok!" A szabadságért és a nők önbecsüléséért vívott hadjáratát arra az alapelvre építi, hogy a felvilágosult és egyenlő jogokkal rendelkező nők sokkal értelmesebb feleségek és anyák lesznek majd tudatlanságban tartott elődeiknél. Könyvét a nők helyzetének ecsetelésével kezdi: „A nők nevelésére ma már több figyelmet fordítanak, mint régebben, ennek ellenére még mindig a haszontalan nemnek tekintik őket... Közismert tény, hogy életük első éveiben csak felületes tudást szereznek, s közben feláldozzák testi és szellemi erejüket a frivol szépség kedvéért, azzal az óhajjal, hogy a házasság révbe juttassa őket, ami a nők karrierjének egyetlen lehetősége ezen a világon. Ez az óhaj állati sorba süllyeszti őket, miután férjhez mennek, úgy viselkednek, mint a gyermekek, öltözködnek, festegetnek, csúfot űznek Isten teremtményéből. E gyenge lények hárembe valók csupán! Elvárhatjuk-e tőlük, hogy értelmesen vezessék családjukat, vagy gondozzák világrahozott, szegény kisdedeiket?"

A nők elé tehát egyetlen pálya lehetősége tárul, a házasság. Erre szolgál minden felkészültségük. A fiatal lányok tudása ugyancsak kevéske, éppen csak hogy elegendő a felületes csevegéshez. Ezenkívül érteniük kell a férjszerzés mesterségéhez, melynek fő szakismerete a tetszeni tudás, ehhez járul még az alázatosság és erényes élet, vagy ennek híján a tettetés.

Mary Wollstonecraft tehát olyan reformokat ajánl, amelyek abban a korban ugyancsak forradalmi méretűeknek tűntek, ma azonban legfennebb mérsékelteknek tekinthetők. Sürgeti a nők oktatását, mert mint mondja: „A tudatlanság ingatag alapja az erénynek." A nőknek a férfiakkal egyenlő lehetőséget kell biztosítani arra, hogy erkölcsi és szellemi tulajdonságaikat fejlesszék, csak így nevelődhetnek a férfiak igazi társaivá. Alapvetően meg kell tehát újítani a nevelés intézményeit és módszereit. Ajánlja az egészségtelen légkörű, bentlakásos nevelőintézetek, az ún. boarding schoolok megszüntetését. (Ezekről különben az angol irodalom nagyjai is félelmetes képet festettek a XIX. század elején; gondoljunk csak Charlotte Brontë és Dickens regényeire!) Helyettük állami iskolák létesítését sürgeti, ahonnan a tanulók minden este hazatérhessenek a családi körbe. Fejtegeti a koedu-

kációs rendszer előnyeit, és követeli a rang és vagyon szerinti megkülönböztetések eltörlését az iskolában. Kilencéves koron túl ajánlatosnak látja, hogy a fiúk technikai, a lányok pedig háztartási ismereteket sajátítsanak el.

Mary Wollstonecraftnak gyakran volt alkalma megfigyelni, milyen tragikus sorsra juttathatja az asszonyokat teljes anyagi függőségük. Nem meglepő tehát, ha azt sürgeti, nyíljanak meg előttük új foglalkozási ágak. A nő nemcsak arra képes, hogy varrónő vagy kalaposnő legyen; bizonyosra vehető, hogy ugyanúgy megállná a helyét az orvosi, kereskedelmi vagy más pályákon is. Mindezt csupán néhány évvel azután veti papírra, hogy dr. Samuel Johnson, az angol közvélemény nagy tekintélyű irányítója, akit Mary különben személyesen ismer, kijelenti: „Még a portréfestés vagy az írás sem asszonyoknak való foglalkozás." Igaz, hogy ebben a kérdésben szerzőnk nem vallja egészen következetesen a társadalmi egyenlőség elvét. „Úgy gondolom — írja —, hogy a köznép asszonyai arra hivatottak hit és értelem szerint, hogy a feleség és anya kötelességeit teljesítsék, ám sajnálatos, hogy a felsőbb osztályok asszonyai előtt sem nyílik meg az út a (társadalmi) hasznosság és a függetlenség tágabb lehetőségei felé. [...] Valóban azt gondolom — folytatja kissé tovább —, hogy a nőknek képviselőkre van szükségük ahelyett, hogy megkérdezésük nélkül kormányozzák őket."

Másrészt nem lenne a felvilágosodás igazi leánya, ha nem szentelne egy egész fejezetet *A társadalomban meghonosodott természetellenes kiváltságok káros hatásának*, értve ezeken persze az örökölt címet és vagyont. Gazdagság és rang, fejtegeti, még jobban megrontja a nőket, mint a férfiakat, mert ez utóbbiak legalább mint katonák és államférfiak kamatoztathatják képességeiket. Annál többre értékeli a kizsákmányolt osztályok asszonyait, s amikor róluk beszél, az egyébként kissé túlírt prózája leegyszerűsödik, minden szavából kiérezzük az őszinte megbecsülést: „Ami az erényt illeti, s tágabb értelemben használom a szót, legtöbbet belőle az egyszerű embereknél tapasztaltam. Sok szegény asszony tartja fenn gyermekeit verejtékes munkával, és összefogja a családot, melyet az apa káros szenvedélyei szétbomlasztottak volna; de az előkelő hölgyek lusták ahhoz, hogy a tevékenység erényét gyakorolják, a jólét inkább elpuhulttá, semmint finommá teszi őket. Valóban, a jóérzés, amelyet az egyszerű asszonyoknál láttam, akik a nevelés hasznából csak kevéssé részesültek, és mégis hősiesen megállták a helyüket, alaposan megerősítette a véleményemet abban, hogy az asszonyt az időfecsérlés teszi haszontalanná." Következtetése: váltsa fel a tétlenséget a tanulás és a jól megválasztott pálya, mely a nőket a társadalom hasznos tagjaivá avatja.

Mary Wollstonecraft tehát teljes erejével harcol férfiak és nők egyenlő nevelése, azonos gazdasági lehetőségei érdekében, és azért, hogy politikai jogokat szerezzen asszonytársainak. Ismételten hangsúlyozza, hogy a múltban „a férfiak inkább szeretőt igyekeztek nevelni maguknak, semmint szerető feleséget és anyát".

A könyv megjelenése nagy szenzációt keltett, és még ugyanabban az évben újra kiadták. Megjelenik francia és német fordításban is. Tartalma elképeszti és felháborítja a konzervatívokat és a puritánokat egyaránt, mindazokat, akik a női tisztesség és tartózkodás elleni vaskos merényletnek minősítik. Ádáz rágalomhadjárat indul a szerző ellen. Horace Walpole író és közéleti nagyság „alsószoknyás hiénának", „filozofáló kígyónak" cégérezi a szerzőt. Mary szabad felfogású magánélete még több tápot ad ellenfelei gyalázkodásainak.

Könyvének megjelenését követően ugyanis Mary Párizsba utazik. Angliából való távozása okai között talán az is szerepel, hogy Fuseli, a festő iránt érzett szerelmét felejtse, másrészt pedig a helyszínen akarja látni, érezni a forradalom tisztító viharát. S valóban, 1792. december 8-án már ablakából figyelheti meg, hogyan viszik börtönébe XVI. Lajost. A Gironde bukása után azonban már rejtőzködnie kell, angol állampolgársága miatt a letartóztatás veszélye fenyegeti. De bujkálás közben is dolgozik újabb könyvén — *Történelmi és erkölcsi visszate-*

kintés a francia forradalom eredetére és alakulására —, mely később meg is jelenik Londonban. Ilyen drámai körülmények között találkozik Gilbert Imlay amerikai íróval, és miért ne tennénk hozzá, kalandorral, akit az egyébként intellektuális beállítottságú Mary képzelete romantikus dicsfénybe burkol, és aki iránt hamarosan szenvedélyes szerelemre lobban. (Szinte hihetetlen, hogy két évvel előbb ő írta ezeket az — igaz, kissé erőltetett — sorokat: „És a szerelem! Milyen mulatságos helyzeteket teremt. Pantallone tréfái erőtlenek kacagtató bohócságaihoz képest. Látni, amint egy halandó képzelt bűbájjal ékesíti fel választottját, majd leborulva imádja a maga teremtette bálványt — milyen nevetséges!" Mary azonban elsősorban és mindenekfelett mégis asszony, akivel a szenvedély elfeledteti nemrég még lelkesen hirdetett elveit. Ez a következetlenség azonban még emberibbé teszi életrajzát.) Közös lakásba költöznek, és Mary felveszi az Imlay nevet. A férfi írásbeli bizonyítékot szerez az amerikai konzultól, hogy Mary a felesége, ily módon az amerikai állampolgárság megmenti őt a letartóztatástól. 1794 tavaszán kislányuk születik, de Mary boldogságát beárnyékolja, hogy az események minduntalan elválasztják szerelmétől. Egy év múlva Londonban kerülnek végre össze, de akkorra Imlay már megunta a kapcsolatot, és bár hajlandó Maryt és a gyermeket anyagilag támogatni, nem akar többet együtt élni velük. Kétségbeesésében az írónő kétszer is öngyilkosságot kísérel meg. Végül is a munkában talál újra önmagára, kiadója biztatására Svédországban, Norvégiában és Dániában tett rövid utazásai alatt írt leveleit és jegyzeteit készíti elő, hogy könyvalakban megjelenjenek. Lassanként visszatalál a régi baráti körbe, és idővel a barátság, amely William Godwinhoz fűzi, meleg egyetértéssé érlelődik. Közben írásai jelennek meg az *Analytical Review*-ban, s részben a lektori teendőket is ellátja a kiadóvállalatnál. Újabb regényen dolgozik — *The Wrongs of Woman, or Maria* (Asszonyi bűn, avagy Maria) —, melynek önéletrajzi vonatkozásai nyilvánvalóak.

Ezt a könyvét azonban már nem fejezi be. Miközben a legnagyobb csendben házasságot köt Godwinnal, újabb alkotások tervei foglalkoztatják, de már semmit sem tud megvalósítani. 1797 szeptemberében, alig 38 éves korában, a legtragikusabb asszonyi fátum vet véget életének: gyermekágyban hal meg, miután életet adott második leányának, Mary Godwinnak, aki tizenkilenc év múlva a nagy költő, Shelley felesége lesz.

Halála után Mary Wollstonecraft művei még számos kiadást értek meg, bár a feminista mozgalom fejlődésével az egykor oly forradalminak minősített gondolatai lassanként közhelyekké fakultak. De ez a sorsa a sokat hangoztatott nagy igazságoknak, a minduntalan idézett és a köztudatba beleolvadt klasszikus értékeknek. Írásainak ma is felmérhetetlen fontosságot biztosít szerzőjük úttörő érdeme a nők állampolgári nevelése és polgárjogaiknak elismertetése terén. Hogy mennyire megelőzte korát, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy már 1792-ben felszólal a női választójog mellett, de hazájában, Nagy-Britanniában csak 1928-ban törölték el e jog gyakorlásának utolsó akadályát! Hazánkban erre az első világháború után került sor, de számos országban, közöttük a nagyon civilizált Svájcban, a nők mai napig sem élveznek egyenlő politikai jogokat. Ne felejtsük el azt sem, hogy a politikai egyenjogúság még korántsem jelenti a nőkérdés végleges megoldását. Mary Wollstonecraft olyan folyamat szükségességét tudatosította, melynek kibontakozó méreteit maga sem láthatta előre, és amely — még be sem töltve rendeltetését — máris megváltoztatta a világ arculatát. Ezért előkelő hely illeti meg az új emberi kapcsolatok kialakításán, a megosztthatatlan emberi méltóság megvalósításán munkálkodó előfutárok sorában.

JEGYZETEK

Dosoftei emlékezete

Ha valamelyik vállalkozó kedvű kartográfusnak netalán kedve támadna egyszer ahhoz, hogy a román művelődés európai kapcsolatait a térképrajzolás modern vívmányaival térben és időben szimultán ábrázolja, Lwów (vagyis Lemberg) városát a fontos gócpontokra utaló egyezményes jelek koszorújával kellene öveznie. A moldvai értelmiség színe-java messze földön híres iskoláiban alapozta meg a XVII. század folyamán humanista műveltségét, nem lebecsülendő szerepet játszott a román és lengyel romantikusok közötti kapcsolatok létrejöttében, azonban e város mégis a román költészet két nagy magányosának, a barokkba hajló humanizmus mezsgyéjén tevékenykedett Dosoftei metropolitának, illetve az erdélyi felvilágosodás odaszakadt jeles képviselőjének, Ion Budai-Deleanunak a munkásságával forrott össze a leginkább. Az emberi sorsok véletlen egybeesése még talán megmagyarázhatja azt a körülményt, hogy önkéntes vagy kényszerűségből vállalt számkivettetésben (a kutatások jelenlegi állása az utóbbira utal) mindketten Lwów közelében végezték életük, azonban azt már aligha indokolja meg, hogy másfél évszázad leforgása alatt a román szellemiség miért került éppen itt két ízben olyan termékeny kapcsolatba az európai eszmeáramlatokkal, amely a nemzeti irodalom keretein túl is úttörő jelentőségű alkotásokra serkentett.

A hajnal emberei ők mind a ketten, hisz a nép nyelvét és gondolatkincsét széles körű műveltséggel egybeötvöző tevékenységük „a román írásművészet arany napjai"-nak felvirradtát (Eminescu kifejezése) ígéri.

Szabédi László műfordítói műhelytanulmánya, valamint az 1970-ben, a halálának százötvenedik évfordulójára íródott cikkek a magyar közönség figyelmét is eléggé reáterelték a *Cigányiász* szerzőjére, viszont a háromszázötven éve született Dosoftei metropolitáról csak most, az 1974-es UNESCO-megemlékezések keretében nyílik kedvező alkalmunk szólani. Pedig „Moldva ortodox Szenczi Molnár Albertje" — ahogyan Gáldi László *A román verstörténet korszakai* című tanulmányában találóan elnevezte — sokkal színesebb egyéniség annál, mint amilyennek az iskolás tankönyvek szűkre szabott fejezete sejtetni engedné.

Évszázadok távlatából hézagosan rekonstruálható életrajza szerint aromán kereskedőcsalád sarjaként 1624-ben születik feltehetőleg Lwówban. Otthonról hozott idegennyelv-ismeretét az egyik rokona vezetése alatt álló iskolában gyarapítja tovább; humanista stúdiumai befejezése után egészen fiatalon kolostorba vonul, ugyanis már 1649-ben Petru Rareş probotai klastromának elöljárója, majd 1658-ban, férfikora delén, huşi-i, a következő esztendőben romani püspök, 1671-ben pedig, fényes egyházi pályafutását betetőzve, mint suceavai—iaşi-i metropolita az ország legmagasabb főpapi méltóságára emelkedik. Főpásztori működése Moldva történetének különösképpen viszontagságos korszakával esik egybe, amikor az állami létében fenyegetett fejedelemség a török és lengyel hatalmi törekvések ütközőpontjába kerül, s a föld népét török-tatár dúlja, lengyel zsoldos sarcolja.

E válságos időkben maga Dosoftei is ismételten bujdosni kényszerül: 1673-ban Ştefan Petriceicu vajdával a törökök elől Lengyelországba menekül, ahonnan csak két esztendő múlva tér haza, s míg az akkor uralkodó Dumitraşcu Cantacuzino bizalmát visszanyeri, a fejedelem parancsára a iaşi-i Szent Száva kolostorban raboskodik. A Bécset felszabadító Jan Sobieski támogatásával ismét Ştefan Petriceicu kerül a trónra, aki abbéli indokolt félelmében, hogy a jóindulatú pártfogásért mind a lengyeleknek, mind a töröknek túlságosan borsos árat kell majd egyszer fizetnie, Dosoftei metropolitát másodmagával Moszkvába meneszti segítségért. Noha a környéken dühöngő pestisjárvány miatt Kijevben rekednek, a moldvai követek 1684 márciusában eljuttatják a kérést a cári udvarba. A reálpolitikai meggondolásból a törökökhöz hű Constantin Cantemir trónra jutása újabb háborúskodásra ad alkalmat. Jan Sobieski 1686 tavaszán nagy haddal tör Moldvára, s mikor a török és tatár seregekkel szövetkezett moldvaiak kezdik fokozatosan

kiszorítani az országból, a megszállott Iaşi-ból a Metropolia kincstárával együtt túszként Dosoftei érseket is Zolkiew (ma Nestorov — Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság) várába hurcolja. Hét keserves esztendőt tölt itt nélkülözések és lelki gyötrelmek közepette, ugyanis a konstantinápolyi pátriárka a fejedelem sürgetésére az ország megtipróival való feltételezett cinkossága miatt kiátkozza. Abból a csekély kegydíjból kénytelen 1693. december 13-án bekövetkezett haláláig tengetnie életét, amelyet a cároktól kap görög teológiai munkák oroszra fordításáért.

Így hát ez az elmélyült tudású jámbor szerzetes, akihez fogható jeles ember — Ion Neculce véleménye szerint — nem akadt még egy akkortájt Moldvában, „bárány szelídsége" ellenére ismételten belesodródott korának közéleti válságaiba. Töretlen akaraterejét és ügybuzgóságát dicséri éppen ezért, hogy az állandó bizonytalanság közepette is maradandó értékű életművet hagyott utódaira örökségül. Mindennek ellenére hosszú ideig kizárólag az egyházi irodalom terén való tevékenységét méltatták némi figyelemre, és azt tartották legfőbb érdemének, hogy példaképe, Varlaam metropolita nyomdokain haladva kiadványaival az anyanyelven végzett liturgia térhódítását mozdította elő a román ortodox egyházban. Mint maga vallja, ebben a vonatkozásban azon korszerű elvi meggondolás vezérelte, hogy „a templomban szívesebben szólok öt értelmes szót, de amiből mások is okulnak, mintsem tízezer szót idegen nyelven".

Az őt jogosan megillető helyre azonban csak az elmúlt évtizedek irodalomtörténeti kutatásai helyezték Dosofteit, úgyhogy „az első európai szintű román költő" (I. C. Chiţimia) életműve egyre inkább valós arányaiban kezd kibontakozni előttünk. Többek között világosan látjuk most már, miszerint a metropolita a gazdasági és társadalmi alapban végbement változásokkal összhangban a haladás ügyét szolgálta, amikor a hanyatló török birodalom megingásait kihasználva, a maga területén is igyekezett Konstantinápoly hegemóniáját lazítani; a románlakta vidékeken elterjedt műveinek pallérozott nyelvével a nemzeti önérzetet és az összetartozás tudatát élesztette, miközben a szláv liturgia kiküszöbölésével — amellyel újabb rést ütött a maradi hagyományokon — siettette az egész román művelődési élet laicizálódását.

A fentieket ékesen bizonyítják irodalmilag legértékesebb művei: a lengyelországi bujdosása alatt, 1674-ben Ştefan Petriceicu költségén Uniewben kiadott *Psaltirea... pre versuri tocmită* verses zsoltárfordítása és a *Viiaţa şi petrecerea svinţilor* sorozatnak Iaşi-ban 1682-től 1686-ig megjelent kötetei (összesen négy).

A versbe szedett zsoltároskönyv két szempontból is merész vállalkozás volt a maga korában. Egyrészt azért, mert újabb hatalmas lendületet adott a XVII. századi román művelődésnek, hogy a bizánci-szláv kultúrkörből kitörjön; másrészt pedig azért, mivel az ortodox kelet-európai népek irodalmában nem akadt még addigelé olyan költő, aki az évezredes használat szentesítette szövegeket esztétikai élménykeltés igényével kísérelte volna meg anyanyelvére átültetni. Márpedig Dosofteinek öt év erőfeszítéseit summázó előszava külön is kiemeli, miszerint mindenkor arra törekedett, hogy a lehető legszebben fejezze ki magát.

Sajnos, a zsoltároskönyv első s eddig egyetlen modern kiadásának sajtó alá rendezője, Ion Bianu a múlt század végén nem figyelt fel eléggé a szerzőnek erre az erényére, hanem beérte azzal a csupán részben helytálló szentenciával, hogy Dosoftei egész technikája a nagy lengyel költő, Jan Kochanowski 1585-ben megjelent zsoltárfordításával magyarázható. A régi versekben rejtőző szépségeket tehát Nicolaie Iorga, a fáradhatatlan olvasó fedezte fel újra, és tárta a kései utódok elé. Tőle tanultuk meg becsülni Dosoftei robusztus, de mégis finoman árnyalt költői nyelvének kifejezőerejét, amit a saját maga alkotta népies ízű szavak és a biztos érzékkel használt neologizmusok még csak fokoznak; a hazai környezetből merített költői képeinek realizmusát, amelyeknek keresetlen patriarkalizmusa fára festett ikonok merevségükben is kecses bájára emlékeztet (G. Călinescu).

Ion Bianu és követői egyébként azt sem vették észre, hogy a reformáció kezdete óta Európa-szerte meghonosodott zsoltárparafrázisok mintájára Dosoftei is követi a szentírás értelmezésének erasmusi gyakorlatát, és a zsoltárok szövegébe saját reflexióit szövi bele, azaz a korhangulatnak megfelelően verseli meg őket (pl. a lengyel támadásokra való utalás — 70. zsoltár, avagy a XX. századi költők nonkonformizmusával rokon lázongása az istenség vakon sújtó haragja ellen — 78. zsoltár stb.).

Még inkább rácáfoltak Ion Bianuék ítéletére a modern verstani elemzések. Gáldi László zsoltárról zsoltárra összehasonlítva Kochanowski és Dosoftei fordítását, a feltűnően kevés (a 150 zsoltár közül csupán 16) pontos versforma-megegyezéssel statisztikailag is igazolta, hogy a román költő semmi esetre sem törekedett a verses lengyel zsoltárok dallamának követésére, hanem a román természetes hangsúlyozáshoz közelebb álló olyan versformákat keresett, amelyek a szó-

veg hangulatához illettek. Abból az öt esetből pedig, amikor Dosoftei lengyel mintájától eltérően ugyanazt a versformát használja, amelyhez Szenczi Molnár Albert folyamodott nyugati forrásainak megfelelően, a kiváló verstörténész arra következtet, hogy a moldvai metropolita, lengyel vagy latin közvetítéssel, feltehetőleg hasznosítani tudta Clément Marot, Théodore Bèze, sőt esetleg még más európai zsoltárfordító gyakorlatát is. Hattól tizenhatos szótagszámig terjedő változatos sorfajtái mindenesetre a prozódia törvényeiben jártas műköltőre vallanak, akinek jó néhány zsoltárátköltése karácsonyi ének (cîntec de stea) vagy kolinda gyanánt az idők folyamán a nép szájára került, s hatása sok névtelen és neves költőn kívül helyenként Eminescu versépítkezésében is kimutatható.

Ugyanolyan rendhagyó munka a maga nemében a Dosoftei megjelentette *Szentek élete az év minden napjára.* Noha az előszóban nagy szerénységben délszláv és görög szerzőkből fordított hitbuzgalmi kiadványnak igyekszik feltüntetni munkáját, ez alkalommal sem tagadja meg önmagát, és idegen forrásait lépten-nyomon a román népmese világának csodás elemeivel toldja meg. Az európai folklór vándormotívumainak (például a rendkívül elterjedt Hubertus-legendának a *Gesta Romanorum*ban is szereplő őskeresztény változata) ilyetén egybekapcsolása hazai néphiedelmekkel az eredetileg lelki olvasmányt közkedvelt népkönyvvé avatja, amelynek évszázados megtermékenyítő hatását a román mesék összehasonlító folklórtudományi módszerekkel végzett vizsgálata hivatott felderíteni. A gyűjtemény lebilincselően érdekes epizódjait sejteni engedi egyébiránt az a tény is, hogy Sadoveanu az 1920-as években két elbeszéléskötetéhez merített anyagot belőle.

Új szemponttal gazdagította Dosoftei munkásságának értékelését Vasile Mocanu kolozsvári zenetörténész, aki tavalyelőtt megjelent Kájoni-monográfiájában párhuzamba állított szövegrészekkel igazolta a barokk látásmód érvényesülését mindkettőjük stílusában, s rávilágított munkásságuk döntő szerepére a népi barokk erdélyi, illetve moldvai formáinak kialakulásában. Feltevését az a nemrég előkerült fordítástöredék is igazolni látszik, amelyet élete utolsó éveiben Dosoftei a krétai Georgiosz Khortatszisz *Erophili* című tragédiájából készített.

Köllő Károly

Két ismeretlen Leon Alex-portré

Tevékeny politikus művészeink közül a két világháború közé eső szakaszból Leon Alex kétségkívül egyike a legjelentősebbeknek. Folytonos készenlétben élt, s fokozott érzékenységgel reagálva a társadalmi ellentmondásokra, az ember — tulajdonképpen az „emberke", a kisember — ellen elkövetett igazságtalanságokra, alkotta műveit.

Megpróbáltatásai s a körülötte élők nyomora, elfojtottsága, egyéni és kollektív tragédiák adták bő élményanyagát, s oly nagy mértékben késztették leleplező, mozgósító erejű alkotások létrehozására, hogy egyébre hosszú időn át nem is figyelmezett. Figurális műveiben eljutott ugyan később az általánosító, elsődlegesen művészi meglátásokhoz, más témakörökkel szemben azonban mindvégig közömbös maradt. Csendéletet, tájat csak kivételesen, inkább jegyzetként alkotott, arcképet is csak ritkán, és kizárólag az őt érdeklő személyekről, sohasem rendelésre. Éppen ezért két eddig ismeretlen portréjának felkutatása és közreadása különös jelentőségű.

Az első egy szénrajz: Radnóti Miklóst, a költőt ábrázolja. Radnóti 1932-ben Nagyváradra utazott ott élő féltestvéréhez, a költő és író Erdélyi Ágneshez. Leon Alex Erdélyi Ágnes szűkebb baráti köréhez tartozott, és általa ismerkedett meg Radnótival.

Hasonló korúak voltak (Leon Alex két évvel idősebb), csaknem egy időben indultak el pályájukon, világnézetük, hovatartozásuk is rokonította őket: „Estefelé fiatal elvtárssal ültem / a kávéház közepén s harcosan járt / a szánk. Sok volt a vasárnapi vendég; / szomszédos asztalnál rendőrtiszt ült / hozzánkszorulva" — írja abban az évben Radnóti. Leon Alex pedig felvázolja az ifjú illegalista első próbatételét, egyben megpróbáltatását: utazótáskában szállítja a tiltott iratokat, riadt szemmel, verejtékező homlokkal, mert úgy érzi, minden szem őt figyeli...

LEON ALEX: RADNÓTI MIKLOS

LEON ALEX: SZ. N. PORTRÉJA

Művészetük tartalmilag mutat közös vonásokat, kifejezésmódban már akkor határozottan elkülönül: Radnóti klasszikus hagyományokból indul ki, Leon Alex az expresszionizmus kifejezőerejét feszegeti.

Az ábrázolóművészt megkapták a költő vonásai, s a maga expresszív eszközeivel hangsúlyozza a költő érzékeny, elfinomult vonásait, hallatlan intelligenciáját, elmélyülni tudását. Különös kettősségeket mutat az arc: átható tekintet és révedezés, mérlegelés és tettvágy, kemény elszántság és nemes érzelmiség. Az arc mellé behozott beszédes kéz csak fokozza a művész vallomását a költőről. a költőről.

A portré csak olyan fogyatékosságokról árulkodik, amelyek induló művésznél elkerülhetetlenek (például technikájában még érzik a hajdani fényképnagyítási eljárás emléke, valamint Leon Alex korai eszményképének, Ruzicskaynak a hatása). A kitűnő karakterábrázolás méltán tetszett Radnótinak, aki magával vitte és szobája falára függesztette a portrét. Halála óta özvegye őrzi, ugyancsak lakása falán (ő bocsátotta rendelkezésemre a reprodukciót, közlésre).

A másik portré modellje Sztelek Norbert, amolyan csodabogár, Nagybánya legendás figurája volt. Kedves bohém, nagy tehetségként indult, festészetből élt, de nem művészi szinten dolgozott, giccselt. Témáit gépiesen, ügyesen, lendületesen ismételgette, többek között dombos tájban kőkeresztet, amint éppen belecsap a villám. A bányászok között lakott, szoros barátságot tartott velük, s azok szívesen vásárolták a képeit, hiszen olcsón adta: egy pasztellt egy liter szilvóriumért. Furcsaságain sokat derültek a nagybányaiak.

Amikor felesége elvált tőle, s ő mindent pontosan kettéosztott: elvágta a textilneműket, kettéfűrészelte a bútorokat, még a fakanalakat is. Lassan morózussá vált, és csak kevés, kivételes embert engedett közel magához. Utolsó éveiben egy műpártoló asztalos fogadta a házába, külön szobában helyezte el, ahol Sztelek sosem engedett takarítani. Amikor kisebb műtétre kórházba került, megfürdették; ezt a „beavatkozást" élete megszokott rendjébe már nem heverte ki. Nem sokkal később egy pohár pálinka mellett holtan fordult le a kocsmaszékről. Mindvégig a maga különös életét élte, a maga gyönyörűségére. Semmilyen rendhez nem alkalmazkodott, de nem is kért. Független volt, kötetlen és kedélyes ebben a szertelen szabadságban.

Valószínű, hogy éppen furcsaságaival vonta magára az elesett, társadalmon kívüli emberek iránt megértő Leon Alex figyelmét. Mindketten a Veresvizen laktak, a bányászoknál, ahol festő számára mindig akadt képpel fizethető kiadó szoba. Leon Alex nem fölényesen, nem karikírozva közelítette meg modelljét, de nem is egyszerű tanulmányt festett: a beállítás inkább önarcképszerű, a zaklatott vonások kifejezése drámai.

A kis méretű portrét Leon Alex ihletett pillanatában festette. Munkája karakteres, nagyon kifejező, remek lélektani megérzésekkel, s finom-stilizáltak a rózsaszín-vörös skálán tartott színek (sárga- és aranyokker, húsokker, krapplakk, pompéji vörös, kármin, Van Dyck-barna, a háttérben szürkésfehér). A festéket széles, pasztózus foltokban vitte fel a falapra, lendületesen, a formákat főleg színértékkel, valőrben érzékelteti. Látszik, hogy hevesen, indulatosan festett, munkamódja s az arc kifejezése teljesen megegyezik. Ehhez a kifejezéshez sokat kölcsönzött önmagából. Lényegében minden művész többé-kevésbé önmagát adja a portrékban is: saját modorát, ha többre nem futja, vagy ha lehet, önmagával rokon vonásokat emel ki. Ezt tette Leon Alex is. (A minden bizonnyal egy ülésben festett munka apró hibái — a jobb szem tengelyben kicsit lecsúszott, a homlok formái nem fordulnak kellően a tér mélységébe — ennek a gyors, lendületes és csak a művészi-lélektani elemekre figyelmező beállítottságnak tulajdoníthatók.)

A képet, balra lent, bekarcolással szignálta Leon Alex, a dátum: 935. A középső számjegy befejezetlen, lehetne 2-es is, ám 1925-ben Leon Alex még csak 18 éves volt, nemrég hagyott fel a szabóinaskodással, és tért át a fényképnagyításra, tehát ilyen színvonalú munkára még éretlen. Ellenben tudjuk, hogy 1935 nyarán járt Nagybányán, több ott készült kitűnő rajzát ismerjük ebből az időből. Egyébként éppen abban az évben kezdett olajjal festeni, az itt közölt portré egyike a legelsőknek ebben az eljárásban, és ilyen vonatkozásban is meglepően érett.

Leon Alex műve a Gerson fényképész-házaspárhoz került. Valószínűleg munkáinak reprodukálásáért adta cserébe ezeknek a rendkívül tehetséges, művelt, haladó gondolkodású embereknek, a nagybányai festők barátainak és támogatóinak.

Borghida István

Infláció és gazdasági válság

A nyugati válságproblémák közül — szakértők véleménye szerint — az infláció a legsúlyosabb. Nem azért, mintha eddig szokatlan jelenség lett volna. De azért sem, mert az infláció a gazdasági növekedés lassúbbodásával jár együtt. Hiszen a stagfláció (az egyidejű stagnálás és infláció) korábban is tapasztalható volt, különösen akkor, ha a kormányok rászánták magukat inflációellenes programjaik valóra váltására. Ami a jelenlegi válságban újnak és aggasztónak tűnik, az az infláció és a gazdasági növekedés ütemének teljesen ellentétes irányzata. A korábbi stagflációk alkalmával a gazdasági hanyatlással, recesszióval vagy akár válsággal együtt az infláció üteme is mérséklődött, ha az infláció maga nem is szűnt meg. Most éppen a gazdasági válság közepette gyorsult fel. A nyugati országok gazdasági együttműködési szervezetének (OECD) becslése szerint a nemzeti össztermék átlagos növekedése 1974-ben alig fogja meghaladni az 1 százalékot, jövőre pedig még kevesebb lesz. (A hatvanas években átlagosan 5, 1972-ben és 1973-ban még 6, illetve 7 százalékos volt évente.) Az infláció üteme ezzel szemben, a korábbi 3-5 százalékos évi átlagtól eltérően, az idén már csaknem mindenütt meghaladta a 10 százalékot, egyes országokban — Olaszországban, Japánban, Portugáliában, Görögországban, Törökországban — pedig a 20, 25, sőt 30 százalékot is.

Az infláció különleges veszélyére a már hagyományosnak tekinthető aranyáremelkedés mellett olyan tünetek is figyelmeztetnek, mint a spekulációs tőkének a pénzpiacokról a gabona- és nyersanyagpiacokra való áramlása, a nyersanyagárak jelentős emelkedése, valamint a részvény- és értékpapírpiacokon tapasztalható árfolyamzuhanás. Mindez nyilván összefügg az inflációval is, mert kifejezője a pénz iránt érzett növekvő bizalmatlanságnak. Az árfolyamesés és az infláció egyidejűségére utal egy mostanában keletkezett szakkifejezés — a slumpfláció (slump = esés, zuhanás).

Mi lehet e jelenségek oka? A sajtó és a kormányférfiak kezeügyébe elég tetszetős magyarázat került: a jelenlegi helyzetért az arab olajpolitika a felelős (egyesek a nagy kőolajtársaságok felelősségét is hajlandók elismerni). Az olajár megnégyszereződött; ez újabb inflációs impulzus volt, mert nyersanyaglázat és további áremelkedést váltott ki. Másfelől a nyersanyagárak drágulása, no meg a tartós olajzárlat visszavetette egyes kulcsiparágak termelését. Ime, ezért erősödött az infláció, és indult meg vele együtt a gazdasági hanyatlás is.

Ezt a magyarázatot azonban nem lehet elfogadni. Olyan szaktekintély, mint a Nobel-díjas Paul Samuelson, utal arra, hogy az infláció okai nem újkeletűek; feltételei már jó egy évtizeddel ezelőtt kialakultak. Robert McNamara, a Világbank jelenlegi elnöke szerint az infláció a fejlett országokban már az olajárak emelkedése előtt súlyos volt, tehát csak részben magyarázható az aktuális eseményekkel.

Keressünk tehát mi is más magyarázatot. Elöljáróban emlékeztetünk arra, hogy az infláció az aranyra be nem váltható pénzjelek — gyűjtőnéven papírpénz — forgalmának tartós növekedését jelenti. Forrása minden olyan gazdasági helyzet, amely lehetetlenné teszi, hogy az állam többletkiadásait költségvetési bevételekkel fedezze. A költségvetési deficitből eredő papírpénzfolyam emeli az árakat, rontja a pénz vásárlóerejét, s ennek káros hatásait főképpen a munkások és a fizetésből élő alkalmazottak, valamint egyéb fix jövedelmű rétegek érzik meg.

Mindez illik a mostani inflációra is. De rá kell mutatni arra, hogy az infláció állandó kísérőjelensége a tőkés országok háború utáni gazdasági fejlődésének, és éppen ez a jelenlegi infláció lényege. A kormányok az első világháborúig, sőt még az azutáni stabilizációs években is, csak kivételes esetekben folyamodtak a

fedezetlen papírpénz kibocsátásához. A szükségállapot elmúltával pedig siettek visszatérni a klasszikus pénzügyi fegyelemhez. „A pénz parancsolt a gazdaságnak" — mondja André Piettre, a pénzügyi szféra akkori viszonylagos függetlenségére célozva. Ma már a pénzügyek függetlensége megszűnt. A több fogyasztás, a több termelés igénye, az általános anyagi jólét követelménye az, ami a pénznek parancsol — jelenti ki az előbb idézett közgazdász. E kijelentés alapjául a fogyasztói vagy jóléti társadalomról szóló elmélet szolgál. Eszerint a modern termelés lehetőségei valóságos fogyasztási tébolyt (phrénésie) váltottak ki szegényből, gazdagból egyaránt; persze, a reklám hathatós közreműködésével. A fogyasztói kereslet állandó nyomása után az inflációs várakozások sajátos légkörét teremtette meg. Ebben a légkörben a szakszervezetek bérköveteléseiket és a vállalkozók áraikat a várható áremelkedésre és pénz-elértéktelenedésre számítva állapítják meg. Ez lenne a bér-, illetve az árinfláció, amelyet a pénzinfláció is szükségszerűen követ, mert hiszen az állam is kénytelen — a gazdasági és szociális konfliktusokat elkerülendő — lazítani a pénzügyi fegyelmen.

Ez a tendenciózus elmélet összetéveszti egymással az infláció okait és következményeit. A valóságos ok ugyanis éppen az, amit utoljára hatásként említ — az inflációs pénzpolitika. Ez került a pénzügyi egyensúly még nem is olyan régen dogmaként tisztelt elvének helyébe. A pénzpolitikai felfogás gyökeres változása szorosan összefügg a kapitalizmus belső gazdasági szerkezetének átalakulásával. Az infláció az állammonopolista kapitalizmus rendszerének beépített, szerkezeti eleme. Az a gazdasági mechanizmus tartja működésben, amely a költségvetés és a hitel révén beruházásokra és fogyasztásra elkölthető jövedelmeket teremt az állam, a vállalatok és a lakosság számára. Más szóval az infláció a gazdaságfinanszírozás eszköze, célja pedig a termelés és a profitok, a foglalkoztatottság és a vásárlóerő növelése. A gazdaság finanszírozásának ez a módja elkerülhetetlen az állammonopolista kapitalizmus rendszerében. Az állam csak így biztosíthatja a vállalkozók számára az egyre nagyobb és költségesebb tőkeberuházásokhoz szükséges profitokat, valamint a — némely országban igen nagy — katonai költségvetés fedezését. Ez utóbbi káros és improduktív jellege mellett tiszta többletkiadást is jelent, mert a hadsereg és a katonai támaszpontok felszerelésével és fenntartásával járó költségek egyáltalán nem térülnek meg. Ha az állam mindezeket a többletkiadásokat kizárólag a költségvetési bevételek növelésével akarná fedezni, csak elvenné az egyik kezével azt, amit a másikkal adott. Nem lehetséges, hogy az állam csak a vállalkozók, vagy csak a munkások és alkalmazottak adóinak emelésével teremtse elő a szükséges pénzeszközöket. Előbbi a vállalkozást életben tartó profitokat nyirbálná meg, utóbbi elvonná a vásárlóerő nagy részét a fogyasztóktól, tehát egyikükkel sem lehetne célt érni, a társadalmi és politikai következményekről nem is beszélve. Gyakorlati lehetőségként a költségvetési deficit, az infláció marad a gazdaság finanszírozására. Ennek bizonyítékát a nyugati országok hivatalos statisztikáiban is megtalálhatjuk. E statisztikákból a költségvetési deficit, a papírpénzforgalom és az árszínvonal növekedésének tendenciája tűnik ki.

Az infláció mint gazdaságpolitikai elv igazolását már John M. Keynes és hívei elméletében megtalálhatjuk. Érvelésük szerint a jelenkori kapitalizmusban az infláció a gazdasági válság leküzdésének, illetve megelőzésének eszköze, s mint ilyen, nélkülözhetetlen feltétele a gazdasági növekedésnek. Véleményük nem egészen alaptalan. Nem vitás ugyanis, hogy a folyamatos áremelkedés, valamint az azt kísérő pénzromlás költekezésre csábítja a fogyasztót, a vállalkozók számára megkönnyíti a beruházásokat, illetve a bankok számára az ehhez szükséges hitelek folyósítását — egyszóval az inflációnak gazdasági ösztönző hatása van, vagy lehet. Emellett alkalmasabb eszköz a nemzeti jövedelemnek a tőketulajdonosok javára való újraelosztására, mint a névleges bérek csökkentése.

Persze, Keynes és hívei is jól ismerték, illetve ismerik az infláció kockázatait. Ezért az ellenőrzött, lassú vagy „kúszó" inflációt ajánlották, feltételezve, hogy az állam képes az infláció kézbentartására és óvatos adagolására. Keynes figyelmeztet arra, hogy ha az infláció révén sikerült elérni a kívánt hatásokat, vissza lehet, sőt vissza kell térni a hagyományos pénzügyi fegyelemhez. Nem mondható, hogy a gyakorlati gazdaságpolitika nem igyekezett ezt a tanácsot követni. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy az infláció ellenőrzése nem mindig sikerül; ha megfékezésével próbálkoztak, ez rendszerint a már említett stagflációhoz vezetett. Arra pedig már nem volt recept, hogyan lehet a stagflációt leküzdeni anélkül, hogy újabb inflációt ne idéznének elő.

Ebben a kérdésben is a kompromisszumos megoldást kellett választani. Felváltva alkalmazták tehát az ösztönző, expanziós (inflációs) és restriktív (deflációs) gazdasági és pénzügyi politikát. Ez a váltakozó gazdaságpolitika annyira jelleg-

zetessé vált egyes országokban, különösen Angliában, hogy ott az indulj-állj (go and stop) nevet kapta. Tegyük hozzá: az „állj" szakasznál gazdasági és szociális hátrányai miatt az államok nem próbáltak túl sokáig megmaradni, talán az egy Anglia kivételével. Ezért tehát inkább a gazdaságpolitika inflációs hatásai érvényesültek.

Mehetett ez addig, amíg az infláció bizonyos elviselhető határok között maradt. Ma azonban, úgy látszik, már átlépte ezeket a határokat, bebizonyosodott, hogy erősödő infláció mellett is lehetséges gazdasági válság; az infláció most már inkább csak önmagát növeli, ahelyett hogy a gazdasági növekedés tényezőjének szerepét játszaná.

Ebből újabb dilemma adódik a döntési fórumok számára. Ha az eddig alkalmazott gazdaságpolitikai eszközökhöz folyamodnak, akkor vagy az infláció, vagy a válság és a tömeges munkanélküliség ér el eddig példátlan méreteket. Néhányan — minden kockázat ellenére — az utóbbi mellett foglaltak állást. Így például azon a szeptemberi értekezleten, amelyet Ford elnökletével tartottak amerikai gazdasági vezetők és elméleti szakemberek. Olyan ellentétes koncepciókat képviselő teoretikusok, mint Milton Friedman és John K. Galbraith, egyaránt erélyes intézkedéseket sürgettek az infláció ellen. Utóbbi többek között a 12 000 dollárnál nagyobb személyi jövedelmek progresszív megadóztatását javasolta, valamint új munkahelyek létesítését a szolgáltatási ágakban és állami intézményeknél. Ezt maga sem tartja elegendőnek a növekvő munkanélküliség elhárítására, de érvelése szerint az amerikai társadalom elég gazdag ahhoz, hogy elviselje a munkanélküliek eltartásának terhét. (Közbevetőleg: a munkanélküliség azóta minden különösebb deflációs rendszabály nélkül is jelentősen nőtt.)

Az inflációval nemcsak belső, hanem más, nemzetközi gazdasági, pénzügyi és hatalmi kérdések is összefüggenek. Ide tartozik például a valutarendszer is, amelynek inflációs jellegét ma már általában elismerik. Az 1944-ben létesült valutarendszer a dollárt világpénznek elfogadva, lényegében felhatalmazta az Egyesült Államokat arra, hogy fizetési mérlegének deficitjeit papírdollárral fedezze, tehát a külföldet a deficit hitelezésére kötelezze. E lehetőséggel az Egyesült Államok alaposan élt is. Ma már 100 milliárdra becsülik rövidlejáratú külföldi dollártartozásainak teljes összegét. Másrészt az ipari országok valutáinak konvertibilitása szabaddá tette a nemzetközi tőkeáramlást. Ezek a feltételek hozták létre az ún. eurodeviza-piacot, valamint az infláció exportjának a lehetőségét is, mert a dollárkiáramlás és a szabad konvertibilitás körülményei között aligha ellenőrizhető a nemzetközi, többnyire spekulációs célú tőkevándorlás.

Mint a nemzetközi valutaválságok alkalmával kitűnt, az árfolyam- és kamatnyereségre vadászó bolygó tőkék lényegesen megnövelik a pénzforgalmat azokban az országokban, ahová a pénz felértékelésére számítva beözönlenek. Az 1973-as valutaválság idején például a nyugatnémet Szövetségi Bank kereken tízmilliárd dollárt volt kénytelen beváltani, azaz újabb körülbelül huszonöt milliárd márkát kibocsátani anélkül, hogy ezt bármilyen nemzetgazdasági érdek vagy konjunktúrapolitikai cél indokolta volna.

A valutarendszer több mint egy évtizede sürgetett reformja többek között az inflációnak ezt a külső, nemzetközi forrását reteszelné el. Csakhogy ennek komoly akadálya egyfelől az egyes országok belső inflációja, másfelől a köztük levő gazdasági és hatalmi ellentét. Az Egyesült Államoknak nem sürgős a számára sok előnyt biztosító valutarendszer megváltoztatása A nyugat-európai államoknak az olajválsággal kapcsolatos fizetésimérleg-problémái pedig újabb alkalmat adtak a reform elodázására. Nyugat-Európa választhatott aranytartalékainak feláldozása vagy a papírdollárnak mint nemzetközi fizetési eszköznek további elfogadása között — és az utóbbit volt kénytelen választani.

A megoldás kérdésével kapcsolatban felmerült a nyugati országok szorosabb együttműködésének óhaja is. Tény azonban, hogy a sokféle válság miatt még élesebbé váltak az érdekellentétek az együttműködni óhajtó felek között. Ez pedig kétségtelenül megnehezíti az infláció és a gazdasági válság megoldására alkalmas új formulák kidolgozását.

Berényi Ádám

A „pazarló civilizáció" alkonya

Marcuse még azt hihette: a polgári rend — a fogyasztói javak elképesztő bőségével — minden ellene irányuló elégedetlenséget integrálni képes; ezért a társadalmon kívül rekedt elemeknek (elsősorban a tanulatlan színes bőrűeknek), valamint a társadalomba még be nem illeszkedett, türelmetlen fiataloknak addig kell provokálniuk a fennálló rendszert, amíg az lemond „látszat-demokratizmusáról", és terrorintézkedésekre szánja el magát. A terror, úgymond, megérleli majd a forradalmat...

A hatvanas években Los Angelesben, Chicagóban és másutt kitört négerlázadások, az ultraradikális *Fekete Párducok* és a *Weatherman* fellépése, a Kaliforniából (a polgári jólét fellegvárából) kiindult főiskolás mozgalom, mely az 1968. májusi diákfelkelésben érte el tetőfokát, szinte igazolni látszottak a marcusei képletet. De ez csak rövid ideig tartó, afféle filozófiai pünkösdi királyság volt. A kontesztáció helyét ugyanis csakhamar kiábrándulás foglalta el. A diákmozgalom, minthogy nem tudott szervesen hozzákapcsolódni a forradalmi munkásmozgalomhoz, elsekélyesedett, a „fű" (kábítószer)- és porno-kalmárok szabad vadászterületévé vált, a pop-énekesek forradalmi dalok helyett vallásos-misztikus kantátákat kezdtek dalolni. A színes bőrűeknek csak kis része (például az Angela Davis vezette kaliforniai néger ellenállócsoport) találta meg az utat az Egyesült Államok kommunista pártja felé.

De azért korai lett volna a fogyasztói társadalomnak az elégedetlenség fölött aratott diadalát ünnepelni. A rendszernek mindenekelőtt nem sikerült felülkerekednie a társadalmi struktúrák radikális megváltoztatására törekvő forradalmi munkásmozgalmon, s ugyanakkor, integrálva a lázadó fiatalok egy részét, ennek az integrációnak maguk a régi struktúrák adták meg az árát. Az elégedetlenség, pontosabban: az újszerűség, a másféleség bekerült az *establishment* falai közé, és ettől kezdve a fogyasztói társadalom fogékonyabb lett az „új", például a tudományellenesség vagy az ún. „irracionális tapasztalat" iránt.

Az elit meg az underground

Az ugyancsak „belülről" indult környezetharc a kontesztáció egyik eredményes, új formájának bizonyult, amely csakhamar betöltötte az atombombaellenes mozgalom felbomlása nyomán keletkezett űrt. Ennek az új mozgalomnak bőségesen volt miből táplálkoznia: a levegő, a folyóvizek, a tavak és a tengerek szennyeződtek, növekedett a zajártalom, az életritmus szüntelenül gyorsult.

De a környezetvédő mozgalom lényegében jól megfért a rendszeren belül. Korántsem attól kellett tartani, hogy a föld alá szorul, és csatlakozik a hamu alatt tovább parázsló *undergroundhoz* (az új-baloldali föld alatti mozgalomhoz), hanem ellenkezőleg, hogy előkelően elkülönülő elit-mozgalommá növi ki magát. A kert- és elővárosok jómódú lakosai például csak úgy védhették meg környezetük tisztaságát, ha megakadályozták a környék (többnyire színes bőrű) szegényeit, hogy rájuk telepedjenek. Nem egy esetben környezetvédelem címén kiváltságokat védtek. Az a réteg, amely már elérte a jólét bizonyos fokát, nem volt hajlandó kiváltságain mással osztozkodni, vagy hagyni, hogy azok „felhíguljanak" és „eltömegesedjenek".

Részint a környezetvédő elit és talán még inkább ennek alkalmi útitársa: az *ellenkultúra* hatására, az establishment — amely, mint mondottuk, szemmel láthatóan fogékonyabb lett az *új* iránt — hajlandónak mutatkozott lemondani az olyan, békés célokat szolgáló tudományos-technológiai programok megvalósításáról, amilyen az új atomerőművek létesítése vagy az új erőforrások felkutatása.

Ezt a fogékonyságot ma sokan történelmi hibának bélyegzik. Hiszen napjaink monopolkapitalizmusa éppen annak köszönhette a nietzschei és spengleri borúlátás fölött aratott átmeneti diadalát, hogy sikerült „üstökön ragadnia" és „nyeregbe törnie" a modern tudományt, megteremtve egyúttal azt az „intellektuális technológiát", amely reménye szerint alkalmas volt a tőkés rendszer anarchikus és ellenőrizetlen fejlődési szakaszának meghaladására. Erre az intellektuális technológiára várt volna az a feladat is, hogy ésszerű-tudományos alapot kölcsönözzön a meglevő struktúráknak.

Elveszett paradicsom?

A tudományos kutatás ideiglenes visszaszorítása ellenére az árubőség tovább nőtt. Presztízsokokból a szándékosan rövid időre gyártott használati cikkektől még pazarlás árán is nehéz volt megszabadulni. A közgazdászok olyan paradoxonnal kerültek szembe, melyre hiába kerestek választ a klasszikus gazdaságtudományban. Régebben azt hitték: egyedül az ínség a társadalmi elégedetlenség forrása. Napjainkban kiderült, hogy egyes kulcsáruk — például a gépkocsik — bősége és olcsósága is elégedetlenséget okozhat.

Az anyagi javak bősége ugyanis korántsem vonta önműködően maga után az élet olyan minőségi elemeinek megjavulását, amilyen például a közlekedés biztonsága és zavartalansága, a levegő tisztasága, a közegészség, a közbiztonság, az oktatás minősége, az öregekről való — nem pusztán anyagi jellegű — gondoskodás, a gyermeknevelés, a közügyekbe való beleszólás, a magánélet nyugalma és az emberi kreativitás alkotó társadalmi felhasználása.

Sőt mi több, Emma Rothschild könyvéből (*Paradise Lost: the Decline of the Auto-Industrial Age* — Elveszett paradicsom: az autóipari korszak alkonya — New York, 1973) arról értesülünk, hogy az autóipar egykori klasszikus és joggal korszakalkotónak tekintett újítása: a szerelő-futószalag is kezd már elévülni.

Mindez, sok egyébbel együtt, hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati polgár elbizonytalanodjék, és megkérdőjelezze saját régebbi életcéljait. Ha *az élet minősége* csakugyan nem egyedül a piaci termékekben, a Fordot felváltó Buick vagy Lincoln kocsiban, a termosztátban és az önműködő elektromos cipőfényesítő kefében lelhető fel, akkor mi az élet minősége?

A növekedés határai

Az elbizonytalanodást és a korábbi életcélok megkérdőjelezését lényegében csak egy lépés választotta el a ZGN — zérus gazdasági növekedés — sürgető szükségességének megfogalmazásától. Erre a lépésre, amely halomra döntött minden régebbi elgondolást, a *Római Klub* — több vezető nyugati gyáriparos, bankember, politikus és tudós magánjellegű társasága — megbízásából Dennis Meadows, a Massachusetts Institute of Technology fiatal közgazdász-professzora és munkacsoportja vállalkozott. (Lásd a *Korunk* 1972. 11. számát.) A rövid idő alatt tucatnyi nyelvre lefordított és világszerte milliós példányszámban forgalomba hozott *Meadows-jelentés* (*The Limits to Growth* — A növekedés határai — 1972) arról igyekezett meggyőzni olvasóit, hogy a sokat tömjénezett fogyasztói társadalom, vagy ahogy John Kenneth Galbraith nevezi: a „pazarló civilizáció" napja örökre leáldozott. S ez nem holmi bús próféták rémlátomása, hanem számítógépek graifkonjai által kimutatott kegyetlen valóság.

Összegezzük röviden, hogy mit tartalmaz a jelentés. Az utóbbi évek exponenciális növekedési ütemét alapul véve Meadowsék egyszerű extrapolációval arra a következtetésre jutottak, hogy az ipari termelés 2000-ig nyolcszorosára, az energiafogyasztás pedig tizenhatszorosára nő, s a lakosság száma eléri a 7 milliárdot. Nem kétséges — állapítja meg a MIT kutatócsoportja —, hogy mind a Föld energiakészlete és nyersanyagtartalékai, a megművelhető szántóföld terjedelme, a levegő, a víz meg a talaj szennyezéstűrése, mind pedig az ember biológiai alkalmazkodóképessége végesek. Így például jelenlegi legfontosabb energiakészleteink közül a *biztos* kőolaj- és földgáztartalékok legfeljebb 30-40 éven belül kimerülnek, de még a legoptimistább számítások szerinti *reménybeli* készletek (amelyek a bitumenes palában, az iszap-vulkánokban, az óceánok üledékes kőzetrétegeiben stb. rejtőznek) sem fedeznék 100 évnél hosszabb időre a szükségleteket, még akkor sem, ha a kőolaj- és földgázfogyasztás 1980 után nem emelkednék tovább.

Ami a Föld érctartalékait és fémkészleteit illeti, ezek a fogyasztás jelenlegi ütemében még mintegy száz évig elegendők. Egy évszázadnál hosszabb időre szóló *biztos* tartalékokkal mindössze 6 fémből (alumínium, kobalt, króm, mangán, nikkel, vas) rendelkezünk. Ha ellenben az ipari termelés expanziója az utóbbi évek növekvő ütemében tovább tart, akkor a krómon és a vason kívül már 50 év múlva kimerül minden jelenleg ismert és kiaknázhatónak tekintett érclelőhely.

A Föld mezőgazdaságilag megművelhető területe nem haladja meg a 3,2 milliárd hektárt. Ennek mintegy a fele — s természetesen a termékenyebb fele — máris művelés alatt áll. A többi termékennyé tételéhez és megműveléséhez hektáronként mintegy 1500 dolláros beruházásra — vagyis mintegy 2400 milliárd dollárra — volna szükség. Ám még ha ezt a csillagászati összeget elő is lehetne valamikor teremteni, a mai szaporodás mellett ez is csak 2025-ig fedezné az emberiség élelmiszerszükségleteit.

A szennyezés növekedési ütemét nem lehet pontosan előre látni. Tény azonban, hogy évszázadunk eleje óta a környezet szennyeződése átlag négyszeresen meghaladta az ipari termelés növekedését. Természetesen a szennyezést csökkenteni lehet, ám ez további nagy energiabefektetést igényelne. Más szóval a szennyezés nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is hozzájárul a növekedés határainak eléréséhez. Ugyanez vonatkozik a fenti tényezők bármelyikére, mert valamennyi kölcsönhatásban van egymással.

Mindebből a Római Klub vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy az egyedül lehetséges megoldás az exponenciális gazdasági és demográfiai növekedés lassítása, majd teljes megállítása, mert ellenkező esetben az emberiséget a nem nagyon távoli jövőben minden eddiginél súlyosabb és teljesen ellenőrizhetetlen gazdasági-demográfiai katasztrófa veszélye fenyegeti.

Anti-Malthus

Számos fogyatékossága miatt a Meadows-kutatócsoport világmodelljét a támadások pergőtüze érte. Kimutatták, hogy a kutatók nem egy ízben téves vagy elégtelen adatokat tápláltak be a MIT számítógépeibe, s így következtetéseik egy része is elhamarkodott és hibás. Az angol Sussex-egyetem egy kutatócsoportja ugyancsak számítógépeken ellenőrizte a Meadows-modellt. Munkájuk során kiderült, hogy csupán a szennyezés nagyságára vonatkozó adatok enyhe módosítása az eredményt teljesen megváltoztatja. Ezért a múlt év áprilisában közzétett *Anti-Malthus*-ukban a Sussex kutatói a Meadows-modellt matematikailag elfogadhatatlannak minősítették.

Közgazdászok, energiaügyi szakemberek, geológusok ugyanakkor arra mutattak rá, hogy az emberiségnek jóformán egész történelme folyamán az éppen soron levő energiaforrás kimerülésével kellett számolnia, s tudatosan-tudattalanul állandóan új erőforrások után kutatott. Energiaforrásaink a tudomány fejlődésével folytonosan változtak, és változnak minden bizonnyal a jövőben is. S aligha vezethet járatlanabb és nehezebb út a jelen kőolajától a jövő magfúziós energiájához (melynek, tudjuk, az óceánok vize lesz a nyersanyaga), mint amilyen járatlan és nehéz volt az az út, amely az emberi és állati izomerőtől, a tűzifától, a víz- meg a szélenergiától vezetett el a maghasadásig. Nem is szólva a jövő olyan reményteljes „pihenő"-iről, mint a nap- vagy a geotermikus energia.

Más bírálók arra hívták fel a figyelmet, hogy az energiahordozók és az érctartalékok kimerülését nem lehet egy kalap alá vonni, mert míg az előbbiek használatuk során elégnek, a fémek — leszámítva a porlódás, füst, oxidáció okozta, aránylag csekély veszteségeket — megfelelő technológiával visszavezethetők az ipari körforgásba, s ez a recikláció egyúttal a környezet szennyeződését is csökkenti. A tartalékok kimerülését különben sem úgy kell érteni, hogy egy csapásra eltűnik minden érc, hiszen a földkéreg kőzeteinek érctartalma még sok ezer éven át biztosíthatja a szükségleteket. A közeljövőben mindössze a könnyen hozzáférhető ércek kimerülésével kell számolni. Tulajdonképpen már az utóbbi két évtizedben sem a lelőhelyek szaporodtak, hanem a tudományos módszereket alkalmazó fémkohászat mind szegényebb ércekből is egyre gazdaságosabban termelt ki fémeket, más szóval bővült az ércnek tekinthető kőzetek száma. Ez a folyamat nem fog megállni a jövőben sem.

Sok kőzet csak nyomokban, vagyis tonnánként 1-3 grammos arányban tartalmaz ólmot, cinket, rezet vagy más színes- és ritka fémet. De a tonnánkénti egy grammos előfordulás is kőzet-köbkilométerenként kiaknázható 270 ezer tonna fémnek felel meg! Persze, az ilyen fajtájú kohászat aligha volna *olcsó* mulatság, de műszakilag nem lehetetlen. Amikor olcsónak vagy drágának minősítünk valamit, akkor lényegében az előállítására (kitermelésére) fordított energiára utalunk. Vagyis végső soron energiakérdés a fém is, az élelmiszer is, az ivóvíz is. S az új energiaforrások felkutatásában, kimunkálásában a tudomány még korántsem mondta ki a végső szót. Csakhogy a tudomány és a technika várható lehetőségeit Meadowsék egyáltalán nem vették figyelembe azzal a megindokolással, hogy nem lehet a pontosan előre nem láthatóra számítani, vagyis légvárakat építeni.

Mereven elutasították a Római Klub jelentését a harmadik világ országai is. Leopold Sédar Senghor, Szenegál Köztársaság elnöke például a következőket írta a párizsi *Preuves*-ben (1972. 12.): „Most, amikor a fejlett nyugati ipari államokban a növekedés határainak, a fejlődés káros következményeinek felismerése azt sugallja, hogy a túlélés érdekében ideje volna szabályozni az embernek a környezetéhez fűződő viszonyát, egyúttal azt is el kellene ismerni, hogy azoknak a népeknek, amelyeknek eddig nem állt módjukban fejlődni, ehhez igenis *joguk*

van." Csakhogy e népek fejlődését — folytatja előbbi fejtegetéseit az afrikai elnök — az inflációs folyamatok és a világgazdaság anarchikus gazdaságpolitikai irányzatai a legnagyobb mértékben gátolják. Az elmúlt évtizedben a szakadék a gazdag és szegény országok között tovább mélyült. A világ nyersanyag-exporttermékeinek ára ugyanis — a kőolajtermékek kivételével — 37 százalékkal, az ipari kész- és félkész termékeké pedig 155 százalékkal drágult. Márpedig közismert, hogy a fejlődő országok exporttermékeinek 80 százaléka nyersanyag vagy forró égövi termék. Az áreltolódás következtében a fejlődő országok külkereskedelmi deficitje — a kőolajtermelő országok kivételével — 1967 és 1972 között megduplázódott, s a harmadik világ országainak adóssága meghaladta a 60 milliárd dollárt.* Mindez egy új gazdasági terv megteremtését teszi szükségessé.

Egy prognózis életre kel

Ennyi negatívum után bízvást elvárható lett volna, hogy a Meadows-modellt gazdái alapos revízió alá vegyék, s a számítógépekbe betáplált adatok korrigálása után a „fogyasztói civilizáció"-t — rehabilitálják. Mint ismeretes, nem ez történt. Aurelio Peccei, a Római Klub elnöke ugyan bejelentette, hogy olyan újabb modellek kidolgozásához láttak hozzá, amelyek a bírálatokat is figyelembe véve zónákra osztják fel a Földet, s árnyaltabban igyekeznek megvizsgálni az elkövetkező 25 év várható irányzatait, közben azonban a múlt év végén kitört energiaválság nyomán (ám korántsem pusztán ennek következtében!) a nyugati országok gazdasági fejlődése hirtelen megállt, sőt egyes helyeken visszaesett. Ezzel párhuzamosan az infláció félelmetes arányokat kezdett ölteni, a dolgozók vásárlóereje hónapról hónapra érezhetően csökkent, a munkanélküliek száma pedig Nyugat-szerte elérte a 8 millió főt. Mindez együttvéve általános félelmet és bizonytalanságot okozott. Természetesen senki sem merné határozottan állítani, hogy a hirtelen felszökő nyersanyagárak — amelyek közvetlenül előidézték a *stagflációt* felváltó *slumpflációt* — és a Római Klub jelentése között szerves összefüggés van.

A nyersanyagok árának hirtelen emelkedése hosszú folyamat következménye, amelyben egyebek között szerepet játszott a nyugati hallgatólagos pénzhígítás, a mintegy 15 év óta megszakítás nélkül tartó ipari expanzió s az ebből eredő egyre növekvő nyersanyag-kereslet, közrejátszottak bizonyos politikai megfontolások (az 1973. októberi arab—izraeli háború ténye) és bizonyára még más tényezők is. De nem kétséges, hogy a Római Klub nagy visszhangot keltett jelentésének nem elhanyagolható szerepe volt annak tudatosításában, hogy a világ energia- és nyersanyagkészletei végesek, s jó lesz takarékosabban gazdálkodni velük. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a lélektani fogás, amellyel az OPEC-nek, az olajtermelő államok szervezetének sikerült aránylag könnyűszerrel elfogadtatnia a 400 százalékos áremelést. Az új árak bejelentését ugyanis, mint emlékezetes, megelőzte a termelés tervbe vett havi 5 százalékos csökkentésének, valamint az Izraelt támogató államok ellen kimondott bojkottnak a meghirdetése. A félelem a tél küszöbén beköszöntő fűtőanyag- és hajtóanyag-hiánytól bénítóan hatott az elkényeztetett nyugati polgárra. Abban a nagy izgalomban, amelyet a gépkocsik sebességének és vasárnapi forgalmának korlátozása, valamint a benzinjegyek (vagy az ezzel való fenyegetés) váltott ki, példátlan áremeléseket lehetett jóformán észrevétlenül keresztülvinni.

Egyensúlyvesztés

De nézzük meg kissé közelebbről a tényeket. Jó másfél évtized óta a fejlett nyugati országok gazdasága — aránylag csekély hullámzással — szüntelenül nőtt. A hatvanas évek 4,9 százalékos átlagos növekedési ütemével szemben 1972-ben a növekedés elérte az 5,8 százalékot, 1973-ban pedig a 6,8 százalékos rekordot. Természetesen ezen belül az egyes országok közt igen nagy eltérések voltak. Japán (mely gazdasági struktúra szempontjából a Nyugathoz tartozik) növekedési üteme például hosszú éveken át 13 százalék körül mozgott, és sokáig igen gyorsan fejlődött Németország Szövetségi Köztársaság és Olaszország gazdasága is. 1974-ben a nyugati államok összesített gazdasági növekedését már csak *1,3 százalékra* becsülték, ezen belül az Egyesült Államok bruttó nemzeti termékének

* Jóllehet a két évvel ezelőtti adatok már erősen túlhaladottak, a harmadik világ *szegény* és túlnépesedett országainak (Barbara Ward joggal nevezi ezeket az országokat „negyedik világ"-nak) a külkereskedelmi mérlege továbbra sem javul, hanem ellenkezőleg: romlik.

értéke 1973 októberéhez viszonyítva több mint 3 százalékkal visszaesett. 1975-re a prognózisok zérus növekedéssel számolnak.

A nyersanyagárak 1973 folyamán és 1974 első felében átlag mintegy 30-50 százalékkal emelkedtek, és ez még nem okozott volna különösebb gondot; viszont a kőolaj árának 1973 őszén történt 400 százalékos megdrágítása — mutat rá Dinu Dragomirescu az *Era socialistá*ban (1974. 20.) — „olyan méretű általános egyensúly-felborulást okozott, amilyenre még nem volt példa a nemzetközi pénzügyi életben". Az olajimportra szoruló országok közül Japán, Franciaország, Anglia és Olaszország külkereskedelmi mérlege, mely hosszú évek óta aktív volt, 1974-ben összesen 17 milliárd dollár deficittel zárul! Az Egyesült Államok 1974. augusztus havi kiadástöbblete elérte az 1,1 milliárd dollárt, és a *Le Monde* értesülése szerint az 1975. évi hiány aligha marad 8-10 milliárd dollár alatt. 1974 végéig a fejlett ipari államok együttesen mintegy 40-50 milliárd dolláros deficitre készültek fel, s 1975-re a kiadástöbblet könnyen elérheti a 70 milliárd dollárt. Mindössze négy ország külkereskedelmi mérlege marad aktív: Kanadáé, Belgiumé, Hollandiáé (az Északi-tengerben felfedezett kőolaj-lelőhelyeknek köszönhetően) és Németország Szövetségi Köztársaságé. Ennek folytán azonban természetesen a többiekre még súlyosabb nyomás nehezedik.

Az infláció 1974 első kilenc hónapjában valamennyi fejlett tőkés országban együttvéve elérte a 14 százalékot, szemben a hatvanas évek második felének 4,2 százalékával és az 1973. évi 7,2 százalékkal. Differenciálva: Japánban az árak egy év alatt 25 százalékkal szöktek fel, Franciaországban a drágulás 14,5 százalékos volt, az Egyesült Államokban 12 százalékkal, az NSZK-ban pedig 7 százalékkal drágult az élet. Igaz, a bérek egyelőre még többé-kevésbé lépést tartanak az árak emelkedésével, de ez a circulus vitiosus áttörését csak még nehezebbé teszi.*

1929 fenyegető árnyéka

Mindez rendkívül kedvezőtlenül befolyásolta a különböző országok értéktőzsdéit. Londonban a bessz megközelítette az 53 százalékot, vagyis a részvények ma csak mintegy feleannyit érnek, mint 1973-ban. New Yorkban a valamennyi értékpapír és részvény árfolyamát jelző Down Jones-index az ősz folyamán kétszer is 600 alá szállt. Erre 12 év óta nem volt példa. Ezt követően egyes inflációellenes intézkedések bejelentése jó hatással volt a tőzsdére. De az árfolyamok továbbra is mélyen alatta maradtak az 1973. évieknek.

A Nemzetközi Valutaalap nemrég megtartott washingtoni közgyűlésén Robert McNamara, a Világbank elnöke a helyzetet rendkívül aggasztónak minősítette. A nyugati gazdasági életben — mondotta — az elmúlt esztendőben olyan változások mentek végbe, melyeknek kihatásait még nem is lehet pontosan felmérni. „Csak háborúk és depressziók váltottak ki a maihoz hasonló felfordulást" — idézi a párizsi *L'Express* (1974. 1213.) a Világbank elnökét.

Számos gazdasági és pénzügyi szakember attól tart, hogy a jelenlegi pénzügyi válság könnyen az 1929-eshez hasonló katasztrófához vezethet; egy nagy gazdasági összeomlás semmi esetre sem korlátozódnék egyik vagy másik tőkés országra, hanem alapjaiban rendítené meg az egész világgazdaságot. A jövőt illető félelmének adott kifejezést a két legújabb Nobel-díjas közgazdász is. Az osztrák Friedrich von Hayek szerint „minden nagy válságot infláció előzött meg, amely előbb vagy utóbb összeomláshoz vezetett". A svéd Gunnar Myrdal sem kevésbé borúlátó: „A válságok csillagképe — mondotta — rosszabb minden területen, mint a modern időkben valaha is volt. Ráadásul a fejlett ipari országokat aláássa az infláció, a kábítószerfogyasztás, a faji feszültség, a cinizmus és apátia..."

Sokan arra figyelmeztetnek, hogy ami a nyugati országokban egyelőre még csak kellemetlenség, félelem és bosszúság, az a harmadik világban elképzelhetetlen tragédiák árnyát vetíti előre. Ezeket az országokat, ahol az egy főre eső jövedelem mélyen alatta marad az évi 200 dollárnak, sokkal súlyosabban érintette a kőolaj árának emelése, mint a Nyugatot.

---

* Szemléletes példa az egyensúlymegbomlásra a cukor árának példátlan emelkedése. Az 1963 óta tartó bőséges kínálat tonnánként 70 dollárra szorította le a cukor árát, s az alacsony ár egyenes következményeként világszerte szüntelenül zsugorodott a cukorrépával és náddal bevetett terület. Az olajáremelés nyomán támadt hirtelen kereslettel párhuzamosan az idén Nyugat-Európában emberemlékezet óta a legrosszabb cukortermés volt, a távol-keleti nádültetvényeken pedig tájfun pusztított. Mindez elég volt ahhoz, hogy a nyugati tőzsdéken a cukor tonnánkénti ára 1500 dollárra, vagyis hússzorosára szökjön fel! Paradoxális helyzet állt elő: a francia fogyasztó kilónként 2 frankért vesz cukrot a kiskereskedőtől, ellenben egyes újgazdag olajmágnások a hajórakományszámra vásárolt cukor tonnájáért 8000 frankot fizetnek.

Megrendül-e a bizalom?

A nyugati közvélemény a jelenlegi válságot egyedül a kőolaj-drágulás terhére írja, pedig ez csak féligazság. Az eltűrt (mondhatnók: „betervezett") pénzhígítás ugyanis — amint már többször említettük — úgyszólván hozzátartozott a háború utáni állami monopolkapitalista koncepcióhoz. Nem is lehetett volna másként, hiszen egyedül a „tágkeblű" hitelpolitika biztosította az örökös fokozott vásárlókedvet, és csak ennek révén sikerült felhalmozni a beruházásokhoz, a növekvő katonai kiadásokhoz, a külföldi segélyekhez stb. szükséges tőkét.

Csakhogy egy olyan rendszerben, melynek bonyolult és hajszálfinom struktúrái mind azt a célt szolgálják, hogy mindenki valamivel többet költsön, mint amennyit keres — mert ez kelti az állandóan fokozódó jólét illúzióját! —, és ahol ezért minden közintézmény és magánháztartás el van adósodva — a *bizalomnak* hallatlanul fontos szerepe van. Ezzel a Nyugat minden felelős politikai tényezője, minden bankárja és menedzsere tisztában van. A bizalom beláthatatlan következményekkel járó megrendülésétől tartanak a Wall Street bankárjai is, amióta az elmúlt nyáron az NSZK-ban a Herstatt-bankház bukása a betéteseket legkevesebb 1,2 milliárd márkával károsította meg.

Természetesen könnyű volna azzal érvelni, hogy bizonyos értelemben a bankok többsége fizetésképtelen. Csakhogy kérdéses: fenn lehet-e huzamosabb ideig tartani a bizalmat olyan intézmények iránt, amelyek adott esetben „technikailag" fizetésképtelenek?

„A valóságban — jegyzi meg P. Fabra, a *Le Monde* pénzügyi szakírója (1974. október 22.) — nem ismerünk olyan történelmi korszakot, melyben a hitelek növekedését ne követte volna általános defláció, a kinnlevőségek többé-kevésbé kényszerbehajtása." A bankapparátus azonban ezt az inflációnál is veszélyesebbnek tartja, mert hiszen köztudott, hogy a kisebb-nagyobb vállalatok tízezrei bankhitelekkel tartják fenn megingott egyensúlyukat, és hogy a csődöt elkerüljék, hajlandók bármekkora kamat megfizetésére. Ezért szökött fel a kamatláb az újkori kapitalizmus történetében példátlan 12,5 százalékra. A hitelek esetleges megvonása ezernyi vállalat összeomlásával járna, és ezek természetesen magukkal rántanák a nagybankok és a mammutvállalatok egy részét. Láncreakció indulna meg, pontosan úgy, mint 1929-ben.

A holnap stratégiája

A megoldás lázas keresésének napjaiban hagyta el a nyomdát egyszerre több országban és több nyelven a Római Klub második átfogó számítógépes jelentése: *A holnap stratégiája.* Meadowsék globális és némileg elvont modelljével szemben az új jelentés szerzői — Mihajlo Mesarovič clevelandi (USA) és Eduard Pestel hannoveri (NSZK) professzorok — regionális modelleket alkottak, vagyis demográfiai, élelmezési, energiagazdálkodási és iparfejlesztési szempontból tíz nagy zónára osztották fel a földet, s megvizsgálták az egyes zónák várható fejlődését és az ebből eredő kölcsönhatásokat.

A régebbi bírálatokat figyelembe véve Mesarovič és Pestel igyekezett a *növekedés* fogalmát árnyaltabban meghatározni. A természet — írják — kétféle növekedést ismer: egy pusztán mennyiségi, exponenciális, rákos növekedést és egy szerveset. Az utóbbiban részt vevő minden egyes sejtnek sajátos szerepe van, és mind a fejlődés ütemét, mind mértékét az egyes szervek működése, végső soron az organizmus szükséglete határozza meg. *Zérus növekedés* csak akkor válna elkerülhetetlen szükségességgé, ha az emberiség nem a szerves, hanem a rákos növekedés útján próbálna tovább haladni.

Elméleti jellegű megállapításaikon túl Mesarovič és Pestel professzorok konkrét „stratégiákat" dolgoztak ki a különböző válságok, elsősorban az energiaválság két-három évtizeden belüli leküzdésére. Grafikonjaik kimutatása szerint a nukleáris energia — a radioaktivitás növekvő veszélye miatt — nem jöhet megoldásként számításba. Ezért rövid távon „az egyetlen járható út az olajtermelő államokkal való szoros együttműködés", középtávon jelentősen enyhítheti a válságot a szén föld alatti elgázosítása és cseppfolyósítása, hosszú távon pedig a napenergia fedezhetné a szükségleteket.

Mesarovič és Pestel „hosszú távú stratégiája" egy rendkívül figyelemreméltó elemet is tartalmaz. Szerintük a napenergiát felfogó, átalakító és továbbító berendezéseket a jelenlegi olajtermelő államoknak kellene — a fejlett ipari országok technológiai segítségével — a saját területükön megépíteniük. Erre földrajzi fekvésük igen alkalmassá teszi őket, másrészt biztosíthatnák magukat arról, hogy

országaik gazdasági egyensúlya jelenlegi nyersolajforrásaik kimerülése után se boruljon fel. Ugyanakkor a berendezések megépítéséhez szükséges rendkívül nagyarányú beruházások révén elkerülhető lenne, hogy az ún. petrodollár-milliárdok tovább növeljék az inflációt és fokozzák a válságot.

Napirenden az élet minősége

Az olajbojkott egyéves évfordulóján Philippe Simmonot fájó szívvel búcsúzott a *Le Monde* hasábjain (1974. október 5.) „az olcsó erőforrások korá"-tól, amellyel együtt „lezárult a gazdasági növekedés egy bizonyos stílusa, sőt végső fokon egy társadalmi [típus] is".

Csak annyiban adhatunk igazat Simmonot-nak, hogy egy bizonyos stílus valóban lezárulóban van. Nosztalgiája azonban, amellyel visszasiratja az olcsó kőolajat és nyersanyagokat, francia kifejezéssel a *bon marchét* (szó szerint: jó vásárt), csak szubjektív szempontból érthető meg. Mert egyébként a nyersanyagok és ipari termékek árának kiegyenlítődése történelmi szükségszerűség, melynek előbb-utóbb feltétlenül be kellett következnie, és még korántsem befejezett folyamat. Ennek a folyamatnak kell megindítania — a remélhetőleg nem nagyon távoli jövőben — az afrikai, ázsiai, latin-amerikai nyersanyag (és nem pusztán kőolaj)-termelő országok gazdasági fejlődését, s kell elvezetnie az éhség, elmaradottság s az ezekből eredő társadalmi és demográfiai következmények leküzdéséhez.

Ugyanakkor az új nyersanyagárak *vitális asszimilációjára* — a fejlett iparú országok kisebb-nagyobb megrendülése árán — éppúgy sor kerül majd, ahogy néhány évtizeddel ezelőtt kiegyenlítődött az ipari és mezőgazdasági termelvények ára (az utóbbiak javára), ahogy napjainkban kellően megbecsülik az évszázadokon át semmibe vett kézműves munkát, vagy ahogy végső fokon a monopolkapitalista rendszer is képes volt megtanulni azt az igazságot, hogy 10-12 órás munkaidő plusz erőszak *nem egyenlő* magas munkatermelékenységgel.

Az árkiegyenlítődés, nem kétséges, lassítani fogja, talán meg is állítja a Nyugat gazdasági expanzióját; s hogy ezért a fogyasztói társadalom polgárát „kárpótolják", egyes kormányok máris ügyes lélektani fogásokhoz nyúlnak. Hogy egyebet ne említsünk, Franciaországban *életminőség*ügyi miniszteri tárca létesült, külön környezetvédelmi államtitkársággal.

Minden bizonnyal sokat hallunk majd a jövőben a „posztindusztriális társadalom" ideológusaitól arról, hogy mit tett ez a társadalom az élet minőségének megjavítása, a piacon be nem szerezhető javak biztosítása érdekében. Lehet, hogy valóban tesznek is majd valamit, hiszen igazán nem kevés a tennivaló. Annyi azonban biztos, hogy *az a korszak, amelyben az anyagi javak, a munkaerő, a szellemi értékek oktalan pazarlása a közjólét illúzióját keltette — lezárult.*

Semlyén István

Energiaellátás ma és holnap

Tavaly október óta új erővel merült föl az energiaellátás egyébként nem újkeletű problémája, és azóta kikristályosodott a tudat, hogy az energiagazdálkodást mint a gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető tényezőjét biztosabb alapokra kell helyezni mind nemzeti, mind nemzetközi vonatkozásban. Az 1973 végén kirobbant válság nem nyersanyaghiányból származott, hanem lényegében ellátási és árkrízis volt, számos gazdasági, politikai vetülettel; ennek eredményeképpen a gazdasági körök figyelme hatványozottan fordult az energiahordozók, nyersanyagok termelésének és elosztásának helyzetére és jövőbeli kilátásaira.

Ezt a gondot fejezte ki az ENSZ közgyűlésének 1974. áprilisi rendkívüli ülésszaka, amely a természeti erőforrások kitermeléséből és értékesítéséből kiindulva megvitatta a gazdaságfejlesztés, a nemzetközi kereskedelem és pénzügyi rendszerek átértékelésének, a fejlődő országok és a fejlett államok közötti gazdasági szintkülönbség csökkentésének kérdéseit. Ezek a problémák természetszerűen összefüggnek, mert mind az erőforrásokban gazdag országok készleteinek önnön érdekeiknek megfelelő felhasználása, mind a nyersanyagban szegény országok folya-

matos ellátása döntően befolyásolja a gazdasági fejlődést. E valóságot tükrözi a rendkívüli ülésszaknak — több fejlett állam ellenzése dacára — nagy szótöbbséggel elfogadott Nyilatkozata „a nemzetközi gazdasági kapcsolatok új rendszerének létrehozásáról", valamint az ehhez kapcsolódó Akcióprogram. A 95 fejlődő ország kidolgozta s a közgyűlésen megszavazott két dokumentum megállapítja, hogy valamely nemzetközi közösség felvirágzása e közösség egyes részeinek (különösen a ma még elmaradottabb országok) felvirágzásától függ, ami csak egyenjogú, erőforrásaikkal önálló módon rendelkező államok kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködése révén valósulhat meg. Az ENSZ-közgyűlés munkálatai ismét bebizonyították, hogy korunkban csak a kis és nagy, a gazdag és szegény országok összefogásával lehet a világ gazdasági gondjainak megoldását keresni. Ezek közé tartozik az energiatermelés és -ellátás problémája is.

Lehet-e tulajdonképpen világviszonylatban energiaválságról beszélni? Melyek az emberiség kilátásai a jövőre vonatkozóan? Mekkorák Földünk tartalékai? Az előrelátások, feltételezések nem egyértelműek, a következtetések nem mentesek a politikai s üzleti befolyástól. A Massachusettsi Műszaki Intézet kutatócsoportja kidolgozta „zérus növekedés" elméletétől (amely szerint a világgazdaság növekedésének száz éven belül meg kell állnia) egészen a legderűlátóbb jóslatokig a legkülönbözőbb előrevetítésekkel találkozhatunk. A vélemények többségéből azonban arra következtethetünk, hogy a műszaki haladás révén és megfelelő gazdálkodással Földünk még hosszú évszázadokig biztosítani tudja a növekvő energiaszükségletet. Ismeretes, hogy az energiafogyasztás dinamikája szorosan összefügg a népesség növekedésével, valamint az elmaradt országok műszaki fejlődésének ütemével. Az energiaszükséglet többé-kevésbé e fejlődési iramok függvénye.

1971-ben — ENSZ-statisztika szerint — a világ energiafogyasztása 7,1 milliárd egyezményes (kőszénben kifejezett) tonna fűtőanyag volt, amelyet a 7,6 milliárd tonna termelés kellőképpen fedezett. Az utóbbi évtizedekben az energiafogyasztás jelentősen nőtt, húszévenként megkétszereződött. Ha a növekedés továbbra is ebben az ütemben halad, akkor a század végére 20-25 milliárd tonna fűtőanyagra lesz szükség, azaz 3-3,5-szer annyira, mint 1970-ben. A fogyasztás növekedésének üteme fordított viszonyban van az országok fejlettségi színvonalával: ENSZ-becslések szerint az Egyesült Államokban az energiafogyasztás a század végéig (1970-hez arányítva) két és félszeresére növekszik, Nyugat-Európában háromszorosára, Japánban három és félszeresére, a fejlődő országokban — nagy általánosságban — nyolc és félszeresére. Ahhoz, hogy az utóbbiakban a fejlődéshez szükséges energia gyors növekedése megvalósulhasson, az kell, hogy a fejlődő országok ne csak saját energiaforrásaikkal rendelkezhessenek szabadon, hanem részesüljenek a fejlett országok műszaki segítségében is.

A növekedés görbéje — úgy látszik — nem emelkedhet vég nélkül, és valamikor elérkezik a felső határhoz; ugyanakkor azt is vegyük tekintetbe, hogy a népesség létszáma 2000-ben — az előrevetítések szerint — 6,5-7 milliárdra, a mai kétszeresére emelkedik. A két görbe közötti arány világviszonylatban is emeli az egy főre jutó energiafogyasztást (átlagosan évi 1,3%-kal), a fejlődő országokban pedig sokkal gyorsabban.

Vizsgáljuk meg először is az energiahordozók jelenleg ismert tartalékait. Az 1972-es ENSZ Statisztikai Évkönyv szerint a széntartalékok több mint 6600 milliárd tonnát, a lignittel együtt 7600 milliárd tonnát érnek el. E tartalékok hosszú évszázadokra elegendők. A szakkörök véleménye szerint a világ széntermelése 2000-ig megkétszereződik, habár ugyanakkor az össz-energiatermelésnek csak 20-25%-át fogja jelenteni a mai 30%-kal szemben.

A szén kitermelése, főleg a Szovjetunió, Kína és az Egyesült Államok hatalmas szénmedencéiben, még sokáig versenyképes marad. Fölhasználásának módozatait a fejlődő technika határozza meg: egyre sikeresebb kutatások, sőt próbatermelések bizonyítják a szén cseppfolyós kibányászása, másrészt gázosítása s az így nyert „folyékony szén" és gáz energetikai célokra való felhasználása lehetőségét. Cseppfolyósítása és gázosítása — a következő 1-2 évtizedben megoldandó tudományos-műszaki kérdés — lehetővé teszi az erőműveknek a szénkitermelés helyétől való függetlenítését, a szállítási költségek csökkentését, s egyben módot nyújt az automatizálás alkalmazására a szénbányákban.

Az energiagazdálkodás „nagybetege" ma a kőolaj és a földgáz. Aránylag könnyű és olcsó kitermelésük folytán ezek az energiahordozók rohammal vették be az energiaipar erődjeit. 1929 és 1971 között a világ kőolajtermelése tizenegy és félszeresére növekedett (276 millió tonnáról 3170 millió tonnára), a földgáztermelés pedig több mint hússzorosára; a széntermelés ezalatt csak 70%-kal emelkedett. Eddig összesen 38 milliárd tonna kőolajat szivattyúztak ki a földből; az utóbbi

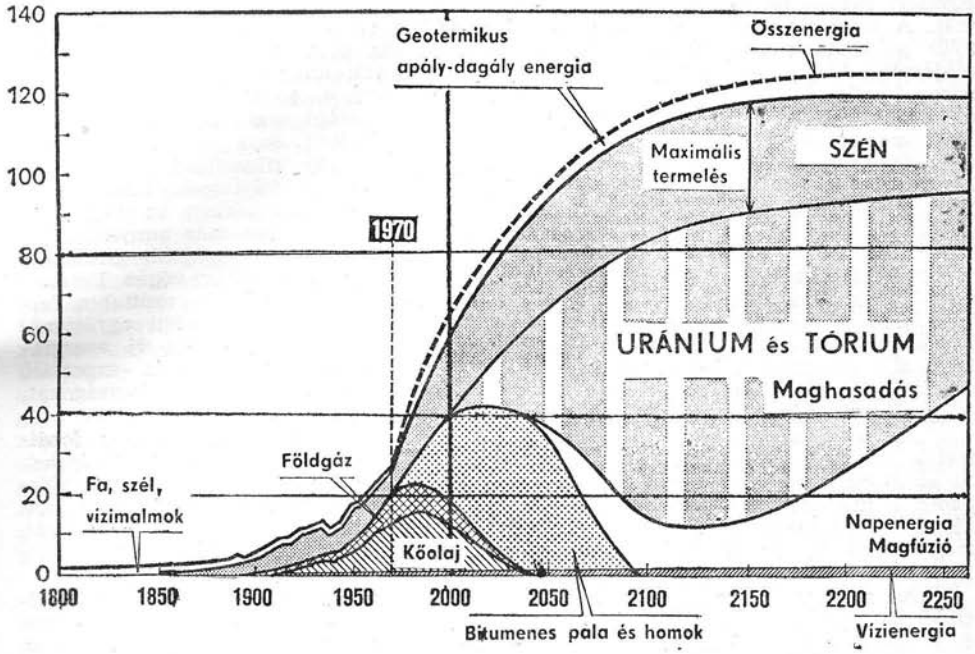

tíz év alatt a termelés megkétszereződött. Az ismert tartalékokat az eddig kitermelt mennyiség kétszeresére, 75-76 milliárd tonnára becsülik. Az alaszkai és a tenger alatti — részben még fel nem tárt — tartalékok 200-700 milliárd tonnát jelenthetnek. Ha a fogyasztás a jelenlegi ütemben növekszik, a század végére eléri az évi 20 milliárd tonnát, tehát addig még kb. 240 milliárd tonnára lesz szükség. A pesszimistább nyugati szakkörök véleménye szerint a kőolajtartalékok a századfordulóig, az optimistább prognózisok szerint még kb. százötven évre elegendők. A kőolaj uralmának csúcspontját századunk utolsó éveire és a jövő század első negyedére helyezik.

Bizonytalanabb a helyzet a földgázzal. Ismert tartalékai (50 000 milliárd köbméter) még kb. 40-50 évre elegendők. Amíg azonban a kőolaj jelenleg a felhasznált energiaforrások 46%-át alkotja, a földgáz csak 17,5%-kal járul hozzá az energiaszükségletek kielégítéséhez. Tehát a fosszilis energiahordozók (szén, kőolaj, gáz) a következő 40-50 évben megtartják vezető szerepüket, s biztosítani fogják az energiagazdálkodás fejlődését és — megfelelő gazdaságpolitikai intézkedések esetén — az életszínvonal növekedését.

Az ENSZ-közgyűlés áprilisi ülésszakának dokumentumai hangsúlyozzák a világ minden államának szuverenitását természeti erőforrásai felett; az államok elidegeníthetetlen jogát, hogy népeik gazdasági és társadalmi haladása szükségleteinek megfelelően rendelkezzenek ezekkel az erőforrásokkal; minden ország jogát ahhoz, hogy a koncesszionált erőforrásokat államosítás útján visszaszerezze, a termelőeszközöket államosítsa, s maga határozza meg az esetleges kártérítés összegét és kifizetési módozatait; az államok ellenőrzési jogát a nemzetközi cégek tevékenysége felett. Egyszóval: a fejlődő országoknak a nagyfogyasztó fejlett tőkés országok és monopóliumok részéről történő kizsákmányolása megszüntetését.

E célkitűzések megvalósításához szükséges, hogy minden ország az egyenlőség alapján vegyen részt e kérdések rendezésében; hogy méltányos arányt szabjanak meg világszerte a nyersanyagok és az ipari termékek árai között, amely biztosítja a fejlődő országok gazdaságilag hatékony külkereskedelmét és versenyképességét; hogy ezek az országok, a fejlett országoktól kapott technológiai és pénzügyi támogatás révén, erőforrásaikat az iparosítás, a fejlesztés ügyének szentelhessék. Világos, hogy az elmaradt országok gyorsabb fejlődése meghatározó módon tudna hozzájárulni az emberiség energiagondjainak megoldásához is. (Lásd az ENSZ 1974. május 1-i A/9556. P. II. sz. dokumentumát.) A fejlődésnek ez a tendenciája már ma az erőviszonyok fokozatos átállítását jelenti a nemzetközi piacon. Az 1973 októberében kirobbant „kőolajháború" nem „az égből szakadt",

egyszeri krízis, hanem lassan, következetesen kiérlelődő gazdaságpolitikai jelenség volt. A nyersolajexport 90%-át biztosító országok felhasználták a számukra előnyös politikai konjunktúrát, hogy az évtizedek óta alacsony színvonalon tartott olajárakat lényegesen emeljék, és ezzel országaiknak nagyobb jövedelmet biztosítsanak. (Lásd Aszódy János cikkeit a *Korunk* 1974. 4. és 5. számában.) Ezt az árpolitikát — amint az az OPEC-nek (a kőolajexportáló országok szervezetének) 1974 szeptemberében történt újabb 3,5%-os áremeléséből és a nyersolaj árának a jövőben az ipari államok infláció-indexe szerint való kiigazítására vonatkozó határozatából kitűnik — az érdekelt országok tudatosan folytatják. Ezzel valamelyest hozzájárulnak az iparilag fejlett olajfogyasztó országokban az amúgy is gyorsuló infláció elmélyítéséhez. Az energiapiac egyensúlya ma már annyira labilissá vált, hogy a nyugati országokban nyíltan beszélnek egy újabb gazdasági világválság lehetőségéről. Nem véletlen, hogy a tavaly szeptember végén Detroitban összeült nemzetközi energiakonferencián újra hangsúlyozták — ezúttal a fejlett államok részéről — az olajtermelő és -fogyasztó országok közötti együttműködés szükségességét, s egyben sürgették a nemzeti erőforrások, az új energiahordozók fokozottabb kihasználását. Kétségtelen, hogy az olajtermelő és -exportáló országok árpolitikája ma arra készteti az inflációval küzdő fejlett országokat, hogy több figyelmet szenteljenek az atomenergia felhasználásának.

Az atomenergia korlátlan lehetőségeket rejt magában, de eddig nem fordítottak rá kellő figyelmet. 1965-ben a fejlett nyugati országok energiaellátásához az atomenergia nem egészen egy százalékkal, 1973-ban 6%-kal járult hozzá. Márpedig a maghasadásra alapozott atomenergia — a szupergenerátorok alkalmazása révén — egymaga sok évszázadon át tudja biztosítani a világ energiaellátását, még akkor is, ha a föld népessége 15-20 milliárdra növekednék. (*Le Monde*, 1973. december 18.)

Az atomenergia eddigi korlátozott termelését egyrészt az erre vonatkozó műszaki megoldások aránylag lassú fejlődése, a nagy költségekkel járó berendezések és — nem utolsósorban — a kőolaj alacsony, de a nyugati konszerneknek óriási hasznot biztosító ára okozta. (Lásd Aszódy János előbb említett cikkeit.) Amíg az olajforrások zöme „ellentmondás nélkül" a monopoltőke kezében volt, a fejlett országoknak nem állt érdekükben a költségesebb és bonyolultabb atomenergiával foglalkozniuk. Pedig a világ ismert uránium- és tóriumkészletei — kb. 3 millió tonna — elegendők néhány száz évre. Sőt, Földünk még nagyarányú, fel nem kutatott tartalékokkal rendelkezik; az atomtechnika ma már a költségek szempontjából is versenyképes. De minthogy a világ urániumtartalékainak nagy része a fejlődő országokban található, a kitermelés és ellátás problémáinak megoldását e téren is az államok között új típusú kapcsolatok és a műszaki együttműködés fogja meghatározni.

Az atomenergia-termelés új műszaki irányát képviselő szupergeneráló reaktorok pedig nemcsak a maghasadást teszik lehetővé, hanem egyszersmind ugyanannyi nukleáris fűtőanyagot — plutóniumot — termelnek, mint amennyi urániumot fogyasztanak. Ez a technikai eljárás túljutott a kísérletezés szakaszán — Franciaországban például már bekapcsoltak az országos hálózatba egy ilyen 250 MW-os erőművet —, és előreláthatólag az elkövetkezendő 10-20 évben széles körben felhasználják majd.

2000 körül az atomenergia a világ energiaszükségletének mintegy 30%-át fogja szolgáltatni (Nyugat-Európában ennél többet), és jelentősége az energiaellátásban, a műszaki fejlődésben egyre növekszik majd. Az atomenergiát csakis villamosság formájában lehet felhasználni, még fűtésre is: a magenergiahordozót nem lehet otthon „eltüzelni". Ha a villamosenergia-fogyasztás ma a fejlett országok összenergiafogyasztásának mintegy negyede, ez az arány — főleg a jövő évszázadban — ugrásszerűen fog növekedni.

Az atomenergia felhasználása azonban akkor válik majd valóban korszakalkotóvá, amikor megoldódik a ma még kísérletezés szakaszában lévő irányított magfúzió — az atommagok mesterségesen előidézett, nagy hőerőt kifejtő egyesülése. (Ami lényegében véve a hidrogénbomba „megszelídítése".) A deutérium alapján végzett fúziós kísérletek sikere esetén Földünk energiaproblémái korlátlan időre megoldódnak, mivel a tengervízből kivonható deutériumtartalékai kimeríthetetlenek. A világszerte egyre szélesebb körű tudományos-műszaki tevékenység előbb-utóbb úrrá lesz ezen a gondon is. (Az Egyesült Államok ma évi 3 milliárd dollárt költ energetikai kutatásra; ez az összeg a „kőolajválság" nyomán nyilván emelkedni fog.)

Az atomenergia széles körű felhasználásával kapcsolatosan rá kell mutatni arra is, hogy a környezetszennyeződés kérdése megoldható lesz, egyrészt a radioaktív hulladék speciális tartályokban való tárolása révén, másrészt az új mű-

szaki eljárások segítségével (a fúziós berendezések sokkal kisebb radioaktív szennyeződéssel járnak, mint a maghasadásosak). Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a hulladékok lehetséges kisugárzása mindenképpen sokkal alacsonyabb Földünk természetes, ártalmatlan radioaktív kisugárzásánál: az Egyesült Államokban például — az Environmental Protection Agency számításai szerint — 2000-ben 0,37 milliremre (kisugárzási egységre) fog emelkedni a Föld természetes 100—300 milliremnyi kisugárzásával szemben, tehát ezt a nagyságot praktikusan nem növeli. (*Le Monde*, 1974. január 9.)

A holnap energiája tehát az atomenergia.

Sok szó esik mostanában még egyéb létező és felhasználható erőforrásról: a napenergiáról, az árapály, a szél és a földben rejlő hő (geotermikus) energiájáról. A nap melege óriási energiatartalékokat rejt magában: a Föld évente 173 ezer milliárd kW-nyi napsugárzást fog fel, és ennek az energiának részbeni felhasználásával a „klasszikus" energiakészletek megsokszorozódnának. (*Le Courrier Unesco*, 1974. január.) De az eddigi kísérletezések kezdetlegesek, a napenergia átváltoztatásának költségei óriásiak, hatásfoka alacsony, azonkívül meglehetősen helyhez kötött, a Föld számos vidéke — így Európa — nem kap elég sok és intenzív napot ahhoz, hogy az energiatermelés megszakítás nélkül folyhassék. Ennek ellenére egyes országok (Japán, Szovjetunió, USA) jelentős összegeket fordítanak a napenergia-termelés kiterjesztésére, főleg lakóházak, mezőgazdasági épületek fűtésére; lehetséges, hogy a jövő évszázad folyamán, a műszaki, gazdasági és ökológiai problémák megoldásával, ez az energia is fontos szerephez jut. A többi erőforrás a szakkörök többsége szerint — akárcsak az időben kimeríthetetlen, de mennyiségében korlátozott, az ellátás 5-6%-át kitevő vízenergia — nem járul hozzá lényegesen az energiaszükségletek fedezéséhez.

A közvetlen feladat tehát fennakadás és válságok nélkül biztosítani a szükséges energiamennyiséget az elkövetkezendő évtizedekben, amíg megtörténik az áttérés az atomenergia széles körű alkalmazására. Ehhez pedig, a létező erőforrások nemzetközi viszonylatú, műszakilag racionális és gazdaságilag méltányos forgalma és felhasználása mellett, a szakkörök következőket tartják szükségesnek: sokoldalúbbá tenni a fosszilis energiahordozók felhasználását; fejleszteni az energiahordozók tárolási lehetőségeit az erőművek folyamatos ellátásának biztosítására; kiterjeszteni a szénhidrátokat pótló cseppfolyósított és gázalakú fűtőanyagokra vonatkozó kutatásokat; egyben pedig meggyorsítani a magenergia-termelés és a villamosenergia-fogyasztás kiterjesztését. És persze visszhangra kell hogy találjon a fejlett országokban is az ENSZ-közgyűlés rendkívüli ülésszakának felhívása: véget vetni minden téren az energia pazarlásának.

A világ energiaproblémájának rendezése nemcsak tudományos-műszaki, hanem bonyolult politikai, gazdasági és társadalmi folyamat, egymással ellentétes érdekek harca, nemzeti és nemzetközi erőviszonyok függvénye. Energiaválságok — főképpen gazdaságpolitikai aláfestéssel — vannak és még lehetnek; valóságos, végzetes energiahiány azonban nem fenyeget. A jövő század problémája nem a szükséges energia termelése lesz, hanem az erőforrások békét és az *egész* emberiség jólétét szolgáló felhasználási módjának biztosítása.

Kun János

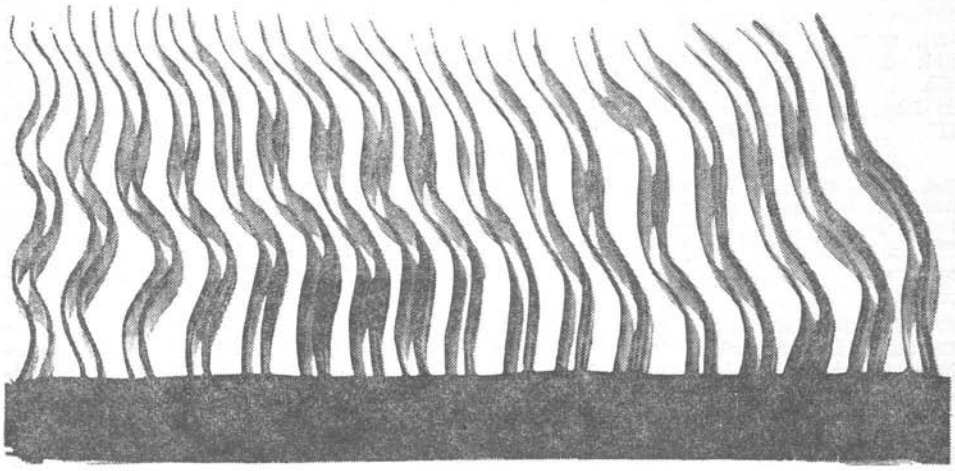

A vaslui-i csata

A XV. század második felében az oszmán birodalom katonai erejének tetőpontjára ért. Minden esztendő újabb hadjáratot, újabb győzelmeket, újabb tartományokat hozott a török hadaknak. Évezredes birodalmak roppantak össze, s a félholdas zászlót Bizánc falaira is kitűzte II. Mohamed.

Úgy tűnt, hogy nincs már hatalom, amely a török hadak útját állhatná, és az ottomán iga perspektívája szinte elkerülhetetlen végzetként lebegett a kisebb kelet-európai feudális államok előtt. S amikor a szultánok hódítási láza és dicsszomja már nem ismert határt, amikor a török hadvezérek már vakon hittek legyőzhetetlenségükben, akkor a félhold terjeszkedése váratlanul megtorpant. Kik emeltek gátat hadai áradatának, kik szorították vissza Bizánc legyőzőit, kik merészelték „megalázni" a próféta zászlaját? Fényes betűkkel véste a történetírás a Duna menti népek emlékezetébe Hunyadi János, Szkander bég, Vlad Ţepeş, Kinizsi Pál vagy Ştefan cel Mare nevét s másokét, akik jórészt egyszerű parasztokból és kézművesekből álló valódi néphadsereggel az európai összefogás, a kisnépek függetlenségének, önvédelmének hősei voltak. Sajnos azonban a kisállamok óriási áldozatok árán szerzett győzelmei nem tudták a török katonai hatalmat megtörni s e birodalom terjeszkedését hathatósan megállítani. A XV. század derekán Havasalföld és Moldva vezető körei az oszmán katonai és diplomáciai nyomás roppant erejének engedve vállalták az adófizetés terhét. Vakmerőségnek számított tehát, ha valamelyik uralkodó megtagadta az évi harács folyósítását, a török fennhatóság elismerését; az ilyesmi azonnali megtorlást, katonai beavatkozást, az ország földúlását jelentette.

Ştefan cel Mare tisztában volt azzal, milyen kockázatot vállal, mekkora erők haragját váltja ki, amikor megtagadta az adó fizetését. Évek óta készült erre a lépésre, egész bel- és külpolitikáját a teljes függetlenség visszaállításának rendelte alá.

A büntető hadjárat nem sokat váratott magára. II. Mohamed, „Allah kardja" gyorsan szeretett végezni azokkal, akik hatalmának ellene szegültek. Főleg, amikor már Albániát ostromolták és Magyarország déli tartományait szorongatták portyázó csapatai. Az albánok azonban keményen ellenálltak, sőt úgy tűnt, hogy az európai hatalmak vezetőiben is tudatosodott a török veszély fenyegetése. Velence, a pápa, Magyarország és Lengyelország hajlandónak mutatkozott a keresztény összefogásra a közös veszély elhárítása érdekében. Ebben a nemzetközi helyzetben egy újabb rés keletkezése az ottomán politikai bástyázatban veszélyt jelentett, annál is inkább, minthogy Moldva — elhelyezkedésénél fogva — alkalmasnak mutatkozott arra, hogy egy törökellenes európai koalíció gócpontjává lépjen elő. Ştefan cel Mare diplomáciája nemcsak arra törekedett, hogy Magyarország és Lengyelország támogatását megnyerje, hanem hogy a havasalföldi testvérállam élére is a függetlenség híveit helyezze.

A törököknek tehát az állt érdekükben, hogy sürgősen leszámoljanak a moldvai fejedelemmel. A beavatkozás annyira sürgető volt, hogy II. Mohamed a török harcászatban egészen szokatlan cselekedetre ragadtatta magát: télvíz idején indította útnak hadait, hogy a moldvaiakat megleckéztesse. És tudta, kit tegyen meg főparancsnoknak. Szulejmán pasát, a tapasztalt hadvezért, aki azonban kudarcot szenvedett Szkutári ostrománál, és arra vágyott, hogy megtépázott tekintélyét helyreállítsa.

Mozgásba lendült hát az óriási, de lassú hadsereg. A több mint százezer katona hosszan nyomult fölfelé a Balkánon, Havasalföldön át Moldva felé, ahol azonban kietlen pusztaság, felperzselt föld és betemetett kutak fogadták a betolakodókat. Az európai közvélemény érdeklődéssel várta az összecsapás kimenetelét. Tény-

leges katonai támogatást azonban csak Magyarország és Lengyelország nyújtott. Kevesen kételkedtek abban, hogy a hadjárat a török csapatok sikerével ér majd véget, elvégre Ştefan cel Mare csupán 40 000 felfegyverzett emberrel rendelkezett, s ezek közül is tízezret a várak őrségére kellett felhasználnia. Csatlakozott még hadseregéhez Mátyás király 6800 katonája — köztük egy 5000 főből álló székely hadtest — és 2000 lengyel harcos.

Vaslui, 1475. január 10. Szulejmán nem érti, mi történik seregével. Hiszen jól kezdődött minden. Nagyszámú, fölényben támadó harcosai bevették az első védvonalat, amelyet moldvai nyilasok és a könnyű tüzérség védett. Majd áttörték a második vonalat is, amelyet a székelyek, moldvai kopjások és buzogányos gyalogosok, valamint a lengyelek tartottak. Győzelemittasan folytatták előrenyomulásukat a próféta katonái, mialatt Szent György zászlaja mind hátrább kényszerült. Ekkor azonban nem várt fordulat állt elő.

Kétoldalról erős ágyúzás hangzott föl — a törökök mögül pedig kürt hallatszott. Megriadtak: be vannak kerítve? A köd miatt az ellenség katonái nem tudtak tájékozódni a számukra amúgy is ismeretlen mocsaras, szűk völgyben. Ekkor pedig a moldvai harcosok derékhada váratlanul oldalba támadta a törökök védtelenül hagyott szárnycsapatait. Ellentámadásba lendültek a székelyek is. A törökök megtorpantak, majd egymást tiporva menekülni próbáltak. Futottak, amerre láttak, pontosabban: amerre nem láttak; a köd miatt egy részük a mocsárba gázolt, ott lelte halálát. Végezetül a csata és az üldözés során 40 000 török vesztette életét, 4000 fogságba esett, s az ellenség valamennyi ágyúja a győztesek kezébe jutott.

A történettudomány többször is feltette a kérdést: miképpen történt mindez? A kortársak tisztelettel figyeltek föl Moldva uralkodójára, aki megszégyenítette a gőgös félholdat.

Mint minden történelmi jelentőségű csata, a vaslui-i ütközet is a két hadsereg összecsapásán túlmenően egyben két civilizáció, két világszemlélet, két harcmodor és nem utolsósorban két hadvezér képességeinek az összemérését jelentette. Persze a számbeli fölény, a hadfelszerelés minősége, a katonák képzettsége és fegyelme is döntő tényező. Ebben a vonatkozásban a vaslui-i csatáról elmondhatjuk, hogy a létszámot és a fölszerelést leszámítva, a moldvai hadsereg minden tekintetben fölényben volt.

Milyen társadalmi berendezést, milyen civilizációt, miféle világszemléletet képviseltek Ştefan cel Mare harcosai? Moldvában a feudális társadalom fénykorát élte, s az uralkodó erős, szilárd központi hatalmat hozott létre. A sereg zömét alkotó paraszt még nagyrészt szabad volt, és a felfegyverzett ember egyben katona is, aki meggyőződéssel száll harcba országa, földje, családja és tűzhelye védelmében. A vaslui-i csata lefolyását és kimenetelét tanulmányozó Marx is fölfigyelt arra, hogy a moldvai sereg zöme parasztokból, tehát nem hivatásos katonákból állt. Tény, hogy ebben az időben nemcsak a parasztság, hanem a városok lakossága s a köznemesség is oltalmat talált a fejedelmi hatalom árnyékában a bojárság túlkapásai ellen. Maga a főnemesség is a vajda tekintélyének volt alávetve. Ennek megfelelően a moldvai hadsereg fegyelmezett és megbízható volt.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az országvédő hadműveletekben a román vajdaságok harcászatának több évszázados tapasztalata alakult ki már ekkorra. A visszavonulás és pusztítás taktikája, a meg-megismétlődő rajtaütés, az ellenség állandó zaklatása, fárasztása és éheztetése, a terep sajátságainak olyan módon való felhasználása, hogy a túlerő ne bontakozhassék ki, mindig bevált, és a vaslui-i csata során mesterien alkalmaztatott: már maga az a tény, hogy a török hadsereg arra kényszerült, hogy teljesen szokatlan felállításban harcoljon, zavaró körülmény volt. Köztudomású, hogy a török hadsereg közepén mindig a gyalogság állt, két szárnyán pedig a lovasság. A csata kezdetét rendszerint erős ágyúzás előzte meg török részről. Vaslui-nál minden másképpen történt. A szűk, mocsaras terep arra kényszerítette a törököket, hogy lovasságukat a középen állítsák fel. Az ágyúk felhasználásáról szó sem lehetett: azok elmaradtak az ingoványban a lassú menetelés közben.

Nagy szerepet játszott a csata kimenetelében Ştefan cel Mare személyes bátorsága, lélekjelenléte, taktikai ügyessége. A török csapatok elkövette súlyos taktikai hiba gyors felismerése, az alkalmas időpontban végrehajtott nagy erejű ellentámadás teljesen felborította a török harci rendet.

Nem szabad megfeledkeznünk a moldvai, székely és lengyel katonák közismert bátorságáról, öntudatáról, fegyelmezettségéről és hazafiasságáról sem, ami mind, mind a győzelem döntő tényezője volt. A román és a magyar vitézek együttműködése, az igaz ügy nemzetközi támogatása meghozta gyümölcsét.

A vaslui-i győzelem élénk nemzetközi visszhangot keltett. Krónikaírók, királyok, államfők, a pápa, mindnyájan felfigyeltek Ştefan cel Mare rendkívüli egyéniségére, s mivel tárgyalások folytak egy esetleges törökellenes keresztény koalíció létrehozásáról, sokan őt ajánlották a keresztény seregek főparancsnokául. Dlugosz lengyel krónikaíró véleménye szerint Ştefan cel Mare „a legméltóbb a világ kormányzására, uralására s főleg a törökök elleni parancsnokság és vezetés átvételére, a keresztények közös tanácsadása, megegyezése és határozata jóvoltából, míg a többiek, keresztény királyok s fejedelmek tunyaságban, kéjelgésben és polgárháborúkban haszontalankodnak". Ştefan cel Mare azonban tudatában volt annak, hogy a vaslui-i csata csak időnyerést jelent, s az oszmánellenes összefogás megszervezése nélkül az európai civilizáció veszélyben forog.

Ezért 1475. január 25-én levelet intézett az európai uralkodókhoz, amelyben a közös összefogást sürgette: „Részünkről ígérjük és keresztény hitünkre méltóságunk megesküszik, hogy helytállunk s mindhalálig harcolni fogunk a keresztény hitért, erre fejünket tesszük. Így kellene cselekedjenek méltóságtok is — tengeren vagy szárazföldön —, miután mi, a mindenható Isten segítségével jobb kezét levágtuk. Legyenek hát késedelem nélkül felkészülve."

Báthory Lajos

Kondor Béla: Égi háború

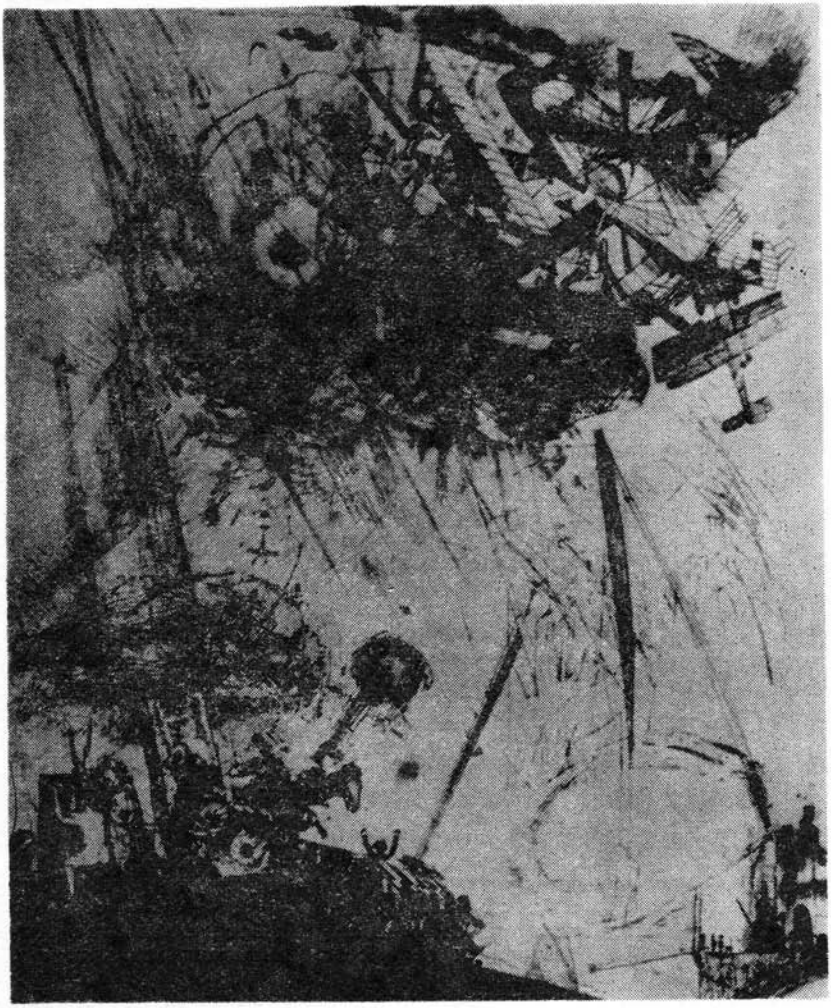

SZEMLE

A kritikus körei

Gondolatok a könyvtárban

Boldog Szerb Antal, aki hétköznapokon is bele tudott merülni az irodalom csodáiba, aki előtt a könyvtárban régi és új legendák titkai nyíltak meg, s akinek varázslatos-híres „impresszionizmusát" azóta is annyian irigyeljük, reménytelenül... A könyvtár — előtagként akár a „köz-", akár a „házi" jelzőt illesszük hozzá — számunkra végérvényesen munkahely lett, a „csodákat" tudományos pontossággal-rendszerességgel igyekszünk hálónkba fogni, s már akkor is úgy érezzük, feladatot teljesítünk (legalábbis feladatot „pipálunk ki"), amikor Faulkner regényét vagy barátunk első verskötetét olvassuk. Hát még, amikor az új könyvek polcán súlyosan sorakozó irodalomtörténeti, kritikai szakmunkákat próbáljuk számba venni, „hasznosítani", beépíteni esztétikai felfogásunkba — hírt adva róluk másoknak is.

Persze, könnyebb volna egyetértéssel tudomásul vennünk a tekintélyes angol kortárs, George Steiner megállapítását, miszerint „a jelenkor különösképp feltöltődött a kritika öncélú energiáival és presztízsével", s nem súlyosbítanánk saját cholesterin-szintünket a további kritika-feltöltődéssel (a másokét nyilván nem óvhatjuk, ehhez foglalkozásunkról kellene lemondanunk — ezt pedig, ugye, Steiner sem teszi). De ha nem tudunk megbékélni bizonyos mai „impresszionista" gyakorlattal (ennek a ki- és beszámíthatatlan vagdalkozásnak természetesen semmi köze a Szerb Antal-i impresszionizmushoz), a magunk impresszionizmusa ellen is valahogy küzdenünk kell — többek közt a mások eredményeinek, ítéleteinek s főképpen módszereinek megismerésével. Érzékelve hát a Steiner jelezte veszélyt, a kritika-cholesterin ellenére néhány újabb tanulmány- és esszékötetet, antológiát hívunk tanúságul mai kritikusi gondok felvázolásához. Egyetemes gondokról van szó, a kritika útkereséséről — egyik magyarázata éppen ez lehet annak a túltermelési válságnak, amelyre az angol esszéíró utal. A szakmabeliek keresik a korszerű megoldásokat, ki-ki a maga módján; Sükösd Mihály például „a gondolkodási impresszionizmus, a stiláris ötletrakétázás" hatásos ellenszerét a szociológiai tájékozódásban véli megtalálni, s tehetségét már több könyvben bizonyított prózaíró létére ezért választja legújabb esszékötetében (*Kilátó.* Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974) a közlés „tán szürkébb, görcsöltebb, de viszonylag pontos megfogalmazását".

Idő és tér függvénye persze, hogy mit látunk fő veszélynek, illetve fő feladatnak, azt viszont a nemzetközi példák egész sora látszik igazolni, amit Sükösd éppen Steinerről szólva állít: „Jelentős irodalomértelmező kétféleként lehet valaki. Úgy, hogy elfogadja valamely kész elmélet alapjait, s önmaga többletével a rendszer hirdetője, netán alakítója lesz. Vagy úgy, hogy próteuszi önfeledtséggel engedi át magát a mindenkori mű, szerző, világkép értékeinek, mindennel azonosulni igyekszik, mindenbe képes beleoldani önmagát." Javíthatatlan eklektikusként mégis azt kérdeznénk: vajon nem lehetséges-e a „kész elméletek" egyes tételeit kritikusan fogadva és önmagunkba oldva keresni a korszerű irodalomértelmezés útjait, nem adva fel a „próteuszi önfeledtség" lehetőségét sem? Hiszen nem tagadhatjuk: egyszerre vonz és taszít a matematizálódó irodalomtudományi precizitás — mert esztétikai ítéleteinket szilárdabb alapra helyezi, gyakran viszont száraz pedantériába csap át („a kritika öncélú energiái"); mint ahogy egyszerre vonz és taszít a már többször említett impresszionizmus is — friss látásával, könnyedségével feloldja a távolságtartó szakmaiságot, ugyanakkor ítészi lehetőségeinkkel s részben hatalmunkkal való visszaélést téve lehetővé („a kritika öncélú presztízse"). Egyszóval mégsem adjuk fel végképp a reményt, hogy a hétköznapokat és a csodákat összebékítsük.

A lehetőségeket nyilvánvalóan soros feladatainkhoz kell mérnünk. Aki például tanulmány- és esszéírás közben, egyetemi előadásaival párhuzamosan közép-

iskolai tankönyv írására adja fejét, kétségkívül áldozatot vállal, ám az áldozatvállalás megtérülhet a holnapi felnőttek korszerűbb irodalomszemléletében. Láng Gusztáv újabb tankönyve, ezúttal a líceumok III. évesei számára (*Magyar irodalom.* Editura didactică şi pedagogică, 1974), sem irodalomértelmezésben, sem stilárisan nem adja fel a szerző ismert igényességét, s feltétlenül örvendenünk kell a régebbi programokénál reálisabb értékarányok tükrözésének. Krúdy Gyula ugyan most is csupán néhány sort kaphat, és Kassák sem lehet jelen önálló, portré jellegű fejezettel, de legalább irodalomtörténeti szerepe az avantgarde alakulásában végre a tanulók előtt is kirajzolódik. És méltó elemző fejezetet kapnak a XX. századi magyar irodalom élő klasszikusai: Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor.

Nem sokkal hálásabb, elismertebb munka az antológiaszerkesztés sem, noha gyakran irodalomtörténeti előmunkálatnak tekinthető. Ion Vlad közel fél könyvnyi bevezető tanulmánya és jegyzetei a kortárs román regényről a *Romanul românesc contemporan 1944—1974* című kötetben (Editura Eminescu, 1974) nélkülözhetetlenek mai tájékozódásunkhoz, nem is szólva az igényesen összeállított, terjedelmileg szintén elég tekintélyes szemelvényanyagról és filológiai apparátusról. Tiszteletet parancsol már magának a feladatnak a volumene: Vladnak 129 újabb romániai regényről van érdemi mondanivalója (a társadalmi funkciót s a műfaji sajátosságokat emeli ki mindenekelőtt), és ezek között néhány magyar író műveivel is találkozunk. Az anyag gazdagságával küzdő bevezető szerzője Nagy Istvánt, Szabó Gyulát és Sütő Andrást „jegyzi", sőt Sütő az *Anyám könnyű álmot ígér*ből vett részlettel is szerepel — Zaharia Stancu *(Desculț, Ce mult te-am iubit),* Sadoveanu *(Nicoară Potcoavă),* G. Călinescu *(Bietul Ioanide, Scrinul negru),* Marin Preda *(Moromeții, Marele singuratic),* Eugen Barbu *(Groapa, Principele),* Nicolae Breban *(Animale bolnave),* Fănuș Neagu *(Îngerul a strigat),* V. Voiculescu *(Zahei orbul),* D. R. Popescu *(Vînătoarea regală)* és mások mellett. (Ion Vlad a szemelvényt megelőző Sütő-portrében rövid összefoglalást ad a romániai magyar regényről, s itt Kós Károlyt, Asztalos Istvánt, Bálint Tibort ugyancsak érdemben említi.) A Cornel Regman kínálta kisepikai panoráma *(Nuvele şi povestirea românească contemporană 1944—1974.* Editura Eminescu, 1974) a romániai magyar irodalom reprezentánsaként szintén Sütőt választja *(Zászlós Demeter);* itt az előszó alkalmibb jellegű, a pályaképek rövidebbek, a kötet kézikönyv-haszna viszont aligha vitatható.

Elmélyültebb elemzésre nyílik lehetőség, amikor a kritikus egy-egy könyvet, életművet közelről vizsgálhat, amikor a belső arányokat maga alakíthatja. Igaz, az egyéni tanulmánygyűjtemények is némiképpen az alkalmiság jegyeit mutatják, mégis jobban elárulják — a szerző érdeklődési köre mellett — az elemzőkészséget s így egy-egy esztétapálya várható alakulását. Kiss Ferenc írja kötetében (*Művek közelről.* Magvető Kiadó, 1972) a neves professzorról, Barta Jánosról: „Ha őt olvassuk, el lehet hinni, hogy *műalkotások* titka felé haladunk, nem a holdban, hanem ismerős vidéken, a közönséges ember számára is bizonyos műélmény s a teória között érezzük a megfelelést, az eredményeket magunkban is rögzíteni tudjuk. Magyarán szólva: napjaink legnagyképűbb tudománya Bartánál a normális emberi gondolkodás részévé tisztult." Nos, a mestert méltató szavak a tanítvány legjobb tanulmányait is jellemzik, mindenekelőtt a kortársi magyar líráról szólókat (Juhász Ferenc, Nagy László). Kiss Ferenc egy-egy érzékeny elemzése stílust s mögötte jellemet érzékeltet, akár a *Nyugat* nagy nemzedékéről (Ady, Juhász Gyula, Kosztolányi), akár a jelenről értekezzék.

Bányai Jánost (*A szó fegyelme.* Symposion Könyvek, 1972) elsősorban a logikai elemek iránti fogékonyság jellemzi. A „szó fegyelmét" valóban vállaló kritikus mindig azt a fókuszt keresi, amelyből kiindulva a vers gondolati és formai rendszere, struktúrája megfejthető. Bányait mindenekelőtt az új lírai jelenségek érdeklik, s mint egyik Weöres-tanulmányában tudatosítja, újra kell fogalmazni — éppen az újabb jelenségek meghatározta helyzetben — a líraelméleti és kritikai fogalmakat. Föltétlen erénye ennek a kötetnek s ennek a kritikusi magatartásnak a belehelyezkedés az elemzett mű rendszerébe — de a teljes azonosulás apologetikát is jelenthet, értékmeghatározás helyett olykor — igaz, újfajta — leírást kapunk. Ez azonban inkább a módszert, semmint szerzőnket jellemzi, akit éppen a célratörés, a koncentráltság fémjelez. Babits-mottóval („Az olvasó beszélni akar olvasmányairól...") induló újabb kötete, a *Könyv és kritika* (Symposion Könyvek, 1973) határozott, világos ítéletmondásával tűnik ki: a strukturalista elemzés elkötelezettje nem tartja rangján alulinak egy napilap hétvégi mellékletében rendszeresen beszámolni az olvasottakról, az olvasók befolyásolásának legközvetlenebb módját is felhasználva távolabbi esztétikai céljai elérésére.

A „hír" egyébként nem idegen fogalom a modern szövegmagyarázatban, noha jelentése itt nem teljesen azonos a „hírlap" előtagjának jelentésével. De nem is

idegen tőle. Zsilka Tibor figyelemreméltó könyve (*A stílus hírértéke.* Madách Könyvkiadó, 1973) többféleképpen igazolja ezt. Aki — nem egészen alaptalanul — idegenkedik a nyelvstatisztikai alapvetésű stilisztikai tanulmányoktól, az Zsilka kötetét megnyugvással olvashatja. Jelképesnek tekinthetjük, hogy a könyv Fábry Zoltán nyelvi stílusáról értekező tanulmánnyal kezdődik, és nem csupán a választott tárgy, hanem a feldolgozás módja, a mögötte meghúzódó szemlélet is esztétikum és etikum mélységes tiszteletéről s — ami ennél több — értéséről tanúskodik; nyoma sincs itt a tudóskodó nyelvész-leltárnak, a szerző magát az eredményt közli, amely a funkcióra és értékre (nem a hagyományos „szép"-re) figyelő statisztikai elemzésnek köszönhető. Zsilka példásan tömör kötete az irodalom „csodáját" a matematikától s a nyelvészettől féltő esztétát is meggyőzi az irodalmi szöveg kommunikációs jellege vizsgálatának (a „szövegnyitásnak", ahogy a bevezetőben František Miko mondja) jogosságáról, hasznáról.

A szakszerűség tehát nem tagadja kötelezően az eleganciát, könnyedséget. Amit Zsilka könyve a tudomány oldaláról bizonyít, azt Frank Kermode angolamerikai és világirodalmi tárgyú esszéivel támasztja alá (*Modern Essays.* Collins, Fontana Books, é.n.). Kermode egyébként a londoni University College professzora, modern angol irodalmat ad elő, s a hetvenes évekből való kötet hátsó borítójának reklámszövegében ilyen idézeteket olvasunk: „Nemzedékének két-három kiváló angol kritikusa közé tartozik" *(Listener)*; „Valóban, nincs ma jobban író angol kritikus, mint Kermode, a legjobb munkáiban" *(New Republic)*. No de nem a reklám, hanem az esszék szövege győz meg barátaim igazáról, akik a londoni könyvesboltok hatalmas választékából éppen Kermode-ra hívták fel figyelmemet. Persze, irigylésreméltó otthonosságát századunk modern klasszikusai között nem lehet eltanulni (ehhez talán angol öntudatra s az angol nyelv fölényes ismeretére volna szükség), de tanulságos és az akadémikus „tudományosság" bajnokainak ébresztő intés az a közvetlenség, az a széles ölelés, ahogy még olyan „frivol" művészeteket is bevon irodalmi vizsgálódásainak körébe, mint a tánc. Úgy tűnik azonban, nem csupán egyéni adottságról, vonzódásról van szó. Az *Egyre távolabb a szótól* című, magyarra fordított Steiner-kötet (Európa Könyvkiadó, 1970) utószavában Sükösd Mihály a Bécsből elszármazott, Cambridge-ben letelepedett kritikus sokoldalúságát emeli ki, s jelzi tematikai „csapongásainak" fogadtatását: „Ha valaki átlépi az ágazati határokat, gyanússá lesz. Nálunk is, Közép-Európa parányi foltján, ahol a mindentudás, a semmit se tudás ellensúlyozására, évszázadok történelmi meghatározottságának nemzeti házi feladata és egyszemélyes illúziója. Könnyen elképzelhetjük, milyen szemérmetlen a szakterületek és szakműfajok közti szabadrablás angol nyelvterületen, ahol műnek, szerzőnek, teljesítményének felcserélhetetlen helye van." Mégis oldódóban kell lennie a messze földön híres angol konzervativizmusnak, ha George Steiner Cambridge-ben „Fellow", előadó lehet. Steiner új kötete, az *Extraterritorial* (Faber and Faber, 1972) az irodalom és a nyelvi forradalom összefüggéseit vizsgálja, s számos izgalmas mai világirodalmi jelenséggel példázza, hogy irodalom és nyelv kapcsolata nem fogható fel a régi módon. E meggondolkoztató tanulmányok mérlegelésekor tudomásul kell vennünk a szerző sajátos helyzetét; ugyanazokat a kérdéseket vagy a velük rokon jelenségeket mi innen nyilván másképp látjuk. Ezzel korántsem tagadjuk a Steiner-esszék értékét. Az önálló véleményalkotásról azonban — legyen szó akár a legnagyobbakról — nem mondhatunk le, nem helyettesítheti azt a legtökéletesebb tájékozódás, a legnevesebb irodalmárok véleményeinek ismerete sem. (Sükösd Mihály *Kilátója* éppen ezért oly rokonszenves; távol mindenféle világbirodalomtól, igaz, világnyelvek ismeretében, szívós munkával és kritikai gondolkodással alakítja a maga egyetemes irodalomképét, amelybe egyaránt belefér Hemingway és Babel, Faulkner és Sartre, Gorkij és Ginsberg.)

A tragikus-korán elhunyt B. Nagy László posztumusz kötetét (*A látvány logikája.* Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974) ugyancsak a szuverén kritikusi magatartás teszi kiemelkedő jelentőségűvé. B. Nagy ugyan, Németh László egykori tanítványaként, irodalomtörténésznek indult, innen pártolt át a filmkritikához, mégsem érezzük írásain az „amatőr" jelleget — hacsak amatőrségen nem a friss látás megőrzését, a szakmai közöny és rutin elutasítását s nem az állandó, éber művészetre hangoltságot értjük. Heti filmkritikákból állt össze (többségében) ez a vaskos kötet, mégis egy szilárd esztétikai-erkölcsi rendszert érzünk benne körvonalazódni. „Igen, nincs időnk mást, csak az igazat mondani. Legalábbis meg kell próbálkoznunk vele" — vallja a könyv bevezetőjében, amely — rövidsége ellenére — fontos filmesztétikai alapvetés. „A technika, amikor lehetővé tette a mozgó látvány rögzítését, hozzá párosítva a hang s a beszéd jeleit: voltaképp a rég sóvárgott »visszacsatolás« lehetőségét teremtette meg; az öneszmélés — önalkotás! — beláthatatlan forradalmát emelte új szintre." B. Nagy László felfo-

gásában a film, egyenrangú, önálló művészeti ágként, nem idegen az irodalomtól, hiszen „a képek egymásba áramlásának bizonyos rendje a film". Tony Richardson és Osborne filmjét, a *Tom Jones*t van bátorsága Fielding regénye mellé, sőt bizonyos tekintetben fölé helyezni. Kritikusunktól semmi sem idegenebb, mint a sznobizmus; éppoly idegen, mint a gyors, zajos sikert hajszoló „szabad portyázás". B. Nagy filmkritikusi, filmesztétikusi életműve együtt nőtt az új magyar filmművészettel, amelynek hűséges krónikásául szegődött.

Hűség nélkül nem tudunk elképzelni igazán jelentős írói, kritikusi pályát. És e hűségnek olykor váratlan bizonyítékait kapjuk. Legutóbb például Adrian Marino spanyolországi útirajzában (*¡Olé! España.* Editura Eminescu, 1974). Meglepetésünk többszörös, hiszen Marino csak nemrég tette le a modern román irodalomtudomány asztalára az irodalomelméleti fogalmak lexikonának első kötetét *(Dicţionar de idei literare),* átdolgozott kiadásban jelentette meg *Modern, modernism, modernitate* című tanulmányát, s tudjuk, szinte hihetetlen energiával dolgozik új szakkéziratokon. Spanyol útikönyvét kikapcsolódásnak szánta — mind az élmény befogadása, mind közvetítése tekintetében. Bár egészen senki sem bújhat ki a bőréből, s így ő is elárulja, hogy utazása tulajdonképpen irodalmi indíttatású: első mestere, G. Călinescu spanyol irodalomról szóló könyve csakúgy ösztönzést jelentett számára, mint kedvelt írója, Macedonski, akiről két fontos könyvet is írt, s akinek unokáját most Spanyolországban megismerhette. Marino színes élményidézése kellemes meglepetés az útikönyv olvasójának, ennél lényegesebb azonban az esztéta utazó következetesen érvényesített magatartása — külhonban és itthon egyaránt. Szerzőnk kétféle provincializmust nevez meg a kultúrában: az alacsonyabbrendűségi és a felsőbbrendűségi komplexust Nyugattal és általában a külfölddel szemben. És egy dolgot állít e provincializmusokkal szembe, következetesen (éppen ő, a modernség teoretikusa, a strukturalista elemzés híve): a saját forrásokhoz fordulást — ami nyilván nem zárja ki a tapasztalatszerzés korszerű útjait-módjait.

Talán meglepő következő gondolat- és könyv-társításunk, ám csak annak, aki Marino és Csoóri Sándor esszéit nem olvasta. Az *Utazás, félálomban* (Magvető Könyvkiadó, 1974) döntően ugyanazt a felismerést képviseli, mint a kolozsvári román irodalomtörténészé, legfeljebb a tényanyag s a feldolgozás módja más. A címadó esszé Illyés Gyula és Sütő András legjobb teljesítményeivel vetekedik e műfajban, de a kötet többi írása is — főként a népi kultúra s a modern művészet összefüggéseiről — meggondolkoztató olvasmány. „A múltra nem emlékezni kell, a múltat ismerni kell, mint az egyszeregyet. Mert attól iszonyúak gyakran az ismétlődések, hogy nem ismerjük" — vallja Csoóri. Irodalomszemléletében a nyitottság híve („A nyitott vers fogalma mellé írjuk már oda végre a nyitott kritika fogalmát is"), s ezt úgy érti, hogy „a kritikának is meg kell teremtenie saját költői többletét: ami már szépirodalom". Csoóri nemcsak a kritikára érti, de szerkesztőségeink, dolgozószobánk falára sem ártana jelmondatként kiírni az anyanyelv ápolására, az elszürkülés veszélyére figyelmeztető szavait: „Ha manapság elkezd valaki egy mondatot, könnyű megsejteni a végét." Nem utolsósorban a fiatal kritikusoktól várja, hogy szakítsanak a gondolkodásbeli és nyelvi sablonokkal.

(Itt kell szóvá tennünk, lelkiismeretfurdalással, hogy legtöbbet ígérő ifjú irodalomkritikusunk, a gondolatilag és stilárisan egyaránt rendkívüli teljesítményre képes K. Jakab Antal első kötete, *A névmás éjszakája* a megjelenése óta eltelt két év alatt sem kapta meg azt a figyelmet, melyet igazán megérdemelt volna. Pedig ez a nem hangzatos, de lényegi modernség, ez a nem hivalkodó, de döntően a szövegre épülő irodalomelemzés, ez a nem öncélúan kötekedő, de szigorúan kritikai közeledés a művekhez — megért volna egy misét... És változatlanul megéri, hogy várjuk, sürgessük K. Jakab újabb, tehetségéhez méltó jelentkezéseit!)

Csak gondolat és nyelv, hagyomány és modernség együtt-vállalása lehet a korszerű irodalomtudomány művelésének alapja. És ez minden nemzeti irodalom kutatóira, kritikusaira érvényes, sőt kötelező. De a nyelvileg elkülönülő értékek össze is köthetnek kultúrákat és népeket — immár az irodalomtörténetírásban is. Igaz, az összehasonlító irodalomtörténet még csak most alakítja a kor követelményeinek megfelelő módszereit, az első látványos eredmények azonban már mutatkoznak. Ide kell számítanunk az expresszionizmust nemzetközi viszonylatban bemutató tanulmánykötetet (*Expressionism as an International Literary Phenomenon.* Didier—Akadémiai Kiadó, 1973), amely az európai nyelvek irodalmának összehasonlító történetét előkészítő vállalkozás első, kötetben realizálódó eredménye. Politikai-művelődéspolitikai jelentősége — a „kis nemzetek" irodalmának beépülése az egyetemes irodalomba — éppoly fontos, mint a módszertani: különböző nemzetiségű szerzők világítják meg mind a más-más módon használt irodalom-

elméleti fogalmakat, az irodalom s a művészetek kölcsönhatását, mind pedig saját nemzeti irodalmuk történelmi-esztétikai sajátosságait. Örömmel fedezzük fel a kötetet szerkesztő amerikai professzor, Ulrich Weisstein tanulmányában — ez nyilván a nemzetközi összefogás, kölcsönös tájékoztatás eredménye — Kassák és Blaga nevét s az utalást expresszionista implikációjú lírájukra, mint ahogy figyelemmel követjük, mit tár a magyar, illetve a román irodalom expresszionista hagyományaiból az irodalomtudomány nemzetközi közvéleménye elé Szabolcsi Miklós, illetve Al. Dima és Dan Grigorescu. (Vajda György Mihály tanulmánya az expresszionizmus fliozófiai hátterét vizsgálja.) Örömmel látjuk az avantgarde mozgalmi eseményeinek krónikáját, sajnáljuk viszont, hogy József Attilára csupán utal a tanulmányíró. De hát nyilván csak kezdetről van szó, a hiányokat az elkövetkezőkben pótolni lehet. (Bántó viszont a sajtóhibák megengedhetetlenül nagy száma — minden nyelvű szövegben, név- és címírásban —, s a gondatlan nyomás, illetve a műszaki ellenőrzés felületessége.)

Végigszáguldottunk tízegynéhány köteten. Mi más maradhat meg e viharzásból, információözönből, mint néhány benyomás, felvillanó gondolat? Külön-külön mindegyik könyvvel heteken-hónapokon és oldalakon át lehetne, kellene foglalkozni. Kinek van erre menet közben ideje? Az alapos, a teljes megértéshez egyetkettőt kellene kiválasztanunk, s mondatról mondatra haladnunk. Úgy, ahogy szakszöveget fordít az ember: néhányoldalas „sebességgel" haladva előre, rendszeres napi munka mellett. Marino irodalomkritikai kézikönyvéből *(Introducere în critica literară)* pár hónap múlva vállalnám is a vizsgázást. A többi idézett kötetből melléktételt sem szívesen húznék... De ha éppen kihúznám valamelyiket, talán mégsem kellene visszakérnem az indexemet...

Kántor Lajos

A mától a jelenig

Bretter György második kötetében* a *vágyak* íve a jelenhez, az emberekhez hajolt, és párbeszédbe elegyedett velük. Az indulás feszültségét a megérkezés izgalma váltotta fel: az állandó önmeghaladás vágya. Az első kötet visszatekintőjében még így írt: „A világot birtokbavevő gondolat tovább álmodja magát: új valóságot tulajdonít önmagának, hogy ismét életre kelhessen, s végighallgassa a világ erkölcsi ítéletét." Ezúttal az előszó hangja már szigorúbb: az erkölcsi ítélet puszta végighallgatása helyett ő maga lép fel az ítélet igényével: „Felülkerekedni a diszkurzív intellektus esetlegességén és felmérni a világot, megragadni a folyamatot a folyamat révén és a ráció felé indulni: ez a feladat." (6.) Mert Bretter írói becsvágya nem valamilyen szerzői hiúság álarca — hiszen minden írásának erkölcsi platformja a jelennel vállalt jóban-rosszban való közösség —, hanem az elkötelezettség önarcképe, amint írásaiban a jelent vallatva hajol önmaga fölé. Óhaja az, hogy gondolatai mindig fiatalon lépést tartsanak a fejlődővel, és a létezőt is továbbfejlődésre késztessék. A haladásba vetett hite (nem illúziója, mert az illúziót tagadja) avatja gondolatait hiteles írásokká.

A csak a mában élők szerzőnk írói magatartását, írásai hitelességét persze nem érthetik meg. Mert igaz, hogy a célszerűségből fakadó cél eszmei létrejötte a visszatekintést igényli, de a cél valóra váltását a cél reális kitűzése feltételezi. Felejtve ezt, a csak a mában élők a cél kitűzése helyett a puszta mát osztályozzák, a cél hitelességének kontrollja helyett csupán az alternatívák között tippelnek. „Jó lóra tett" — gondolhatnák ők, ha például Bretter tanulmányának egyik-másik alanya vagy tárgya befutott alkotóvá, illetve alkotássá nőtt. Pedig — bocsánatot kérve a meg nem nevezett alanytól a gondolt hasonlatért — nem a ló volt jó, hanem a tétel igaz. Vagy, ami ugyanaz, az evidenciák lovagjának is vélhették őt, és írásai igazságát az egymásmellettiség vagy -utániság vélt okságával cserélték össze. Tévedéseik Karinthy hősét jut-

* Bretter György: Párbeszéd a jelennel. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

tatják eszünkbe, aki irányította a szélfútta felhőket pontosan arra, amerre egyébként is haladtak, irányította a villamost is, megint csak pontosan arra, amerre különben is befordult, és irányította a naplementét is, a hold feljöttét is, vezényelte a világegyetemet...

Túl Bretteren és az esszén, a puszta mában gondolkodók persze az alkotó gondolat igazságát, az eszmény és valóság dialektikáját szüntetik meg. Nem látják, hogy ők maguk azok, akik gondolkodás helyett csak tippelnek, és a továbbgondolás helyett az eszményeket bevárva integetnek mindennek, ami megérkezik... De ők maguk nem mennek tovább (egyébként Karinthy hőse végül is a Lipótmezőre érkezett meg). Bretter ezt a magatartást leplezte le egyik írásának már a mottójában: „Ints, és menj tovább..." (*Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*, 126.).

A fejlődés vigyázását *Lenin, vagy a teljes magyarázat elve* című tanulmányában programszerűen is megfogalmazza. A filozófiai totális modell kialakításáért folytatott eszmei harcot a *teljes magyarázat* gondolati igényével kell kezdeni. „Ez az igény azután előbb vagy utóbb létrehozza kielégítésének eszközét is: azt a »másik« filozófiát." (61.)

Persze, felmerülhet a kérdés (amint fel is merült): a totális modell és a teljes magyarázat elvének kettőssége nem szüli-e a duplex veritas paradoxonát? Erre volt válasz Bretter esszésorozata, a teljes magyarázatok „láncreakciója", amelyben nevükön nevezi a dolgokat: a fogalmiság síkján szervezetten (újra) meghatározta a valóságot rejtő szembeálló szavakat; teljes magyarázatai révén indult el a totális modell megragadása felé vezető úton, amelynek egyik fontos állomása a *Párbeszéd a jelennel* azáltal, hogy egy kiforrott nyelvfilozófiai munkásság eredményeit tükrözi.

A nyelvfilozófia általánosító mezőjét Bretter szinte heurisztikusan találta meg. Már parabolái is *(Apollón, nimfa, szerelem; Valamikor Silenus őrizte a forrásokat; Hérakleitosz, a filozófus, Hermodorosz barátja)* sejtették e mező belátását, mégis kultúránk mai gyakorlati feladatai figyelmeztették: majdnem minden kulturális tevékenységünk a felvilágosodás racionalizmusát idézve az ész ítélőszéke előtt a nyelv közegében ellenőrzi önmagát. Ezt vette észre már akkor is, amikor kultúránk irodalomközpontúságának vitáit elemezte, és végig ezután is, amikor értékeink megmérése során magukat a mértékegységeket is ellenőrizte: a fogalmakat, a fogalmak történetét és a fogalmainkhoz való viszonyulásainkat. Ez az ellenőrzés a fogalmakban-szavakban aztán kibontotta a bennük és mögöttük vonuló történelmiségünket is, jelenünket is, perspektívánkat is, és főleg azt, ahogyan viszonyulunk a kellés és levés dialektikájában történelmünkhöz, jelenünkhöz, perspektívánkhoz.

Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk nevelkedett a gép.
Kezes állat. No, szóljatok rá!
Mi tudjuk a nevét.

József Attilához hasonlóan ebben a nevén szólító megtalálásban heurisztikusak Bretter teljes magyarázatokat hordozó nyelvfilozófiai esszéi.

A valóság fogalmi kontrollja Bretternél nem deklaráció, még csak nem is monológ, hanem közösségi. Kedvelt metaforája — az ember gondolkodó nádszál (Pascal) — írásaiban megszüntetve őrződik: a filozófiai gondolkodás magányosságát a gondolkodásra késztetés közösségével tagadja. Ez kitűnik kötetének címéből is.

A jelen. Bretter tudja: minden a jelenre vonatkozik. Már első kötetében is központi kérdés volt a köztes „ma" és a reális jelen ellentétezése (például a *Kentaurok dilemmájában* vagy az *Eszményeink és a világban*). Itt a korábbi „Vágyak — emberek — istenek" parabolikusan ismeretelméleti szintjét a jelen nyelvi szintje váltja fel, amelyben szavaink, fogalmaink az értelem ítélőszéke előtt kötelesek önmagukat tisztázni: a múlt is, a jövő is, de a jelen is. És jelentéseik tisztázása során új létre kapnak. A múlt valóban történelmivé válik: múlt lesz, amely nem ok és nem okozat, nem igazoló és nem felmentő, hanem a *van*, amit igazolni sem, felmenteni sem lehet, csak viszonyítani és hozzá viszonyulva tovább előre menni. Mert az, aki számára a történelem csak a „reális események kronológiája, a történelem szemlélete pedig az események leírása, ezzel egy olyan eseménysor birtokába jut, amelynek utolsó tagja a szükségszerűség erejével igazolja a megelőző sor minden eseményét. Az irodalom reális története e kronológia tükrözése: minden irodalmi igényű munka úgy szükségszerű, ahogy létrejött. Az érték a reális eseménysor és a tükröző művek összhangjából születik. Minden irodalmi mű *érték*, ha megfelel a történelminek tekintett eseménynek. Az irodalmi mű »hiányosságainak« oka a történelem... vagy a helytelen tükrözés. *A múlt teljes egészében igazolódott, a helyesen tükröző mű pedig az érték rangját kapta. Íme, a dogmatikus szemlélet megalapozása.*" (302—303.) Vagyis: a viszonyulás és viszonyítás fo-

nákja, amelyben a viszonyulóból viszonyított lett: a jelen (viszonyuló) és a múlt (viszonyított) kapcsolata megfordul, és a jelennel (itt: viszonyított) megmagyarázza a múltat (itt: viszonyuló). Az alakul tehát, ami *már* nincs. Ezért az, aki alakítja tulajdonképpen, az sincs, hiszen a múltban él, *azt* alakítja.

A jövő is történelmi lesz, de szintén csak a jelen perspektívájában. „A jövő pedig — eszmény. Az eszmény és reális viszonyában nincs szó két egyenrangú tag viszonyáról; a döntő jelentősége a reálisnak van. A reálisból kell kiindulni, a reálist kell elismerni, hiszen ebben vívjuk meg harcainkat, és e harcban közelíthetünk az eszményi felé. Nincs szó két egyenrangú tag dialektikájáról, hanem a reális dialektikájáról, amely kitermeli, »kiizzadja« magából az eszményt, saját hiányainak felismerése révén. Az eszményt a reálisban meglévő űrök hozzák létre." (94.)

A jelen így válik történelmi valósággá: olyan közép, aminek előttje és utánja van, amit előttje determinál, és ami utánját determinálja: vagyis a meghatározott és perspektivikus tettek mezője, amely a múlthoz viszonyítva és a jövő fényében nem köztes *ma* valamilyen tegnaphoz és valamilyen holnaphoz viszonyítva, hanem a reális cselekvések *indicativus praesense*. Bretter grammatikájában tehát a jelen önálló entitássá válik a dogmatikus szemlélettel szemben, amely egyszerűen múlttá degradálja, de egy olyan ábrándos romantikával szemben is, amely felejtve őt mindig csak a jövőben eljövendőnek gondolja.

A fogalmiság szintjén végzett elemzéseit a nyelviség szintjén is ellenőrzi, hiszen a nyelv közvetít valóságunk és reflexióink között, és éppen ezért feladata: pontosan kifejezni a (gondolati és reális) valóságot. Szintézisnek tűnik ebben az értelemben a múlt—jelen—jövő fogalmi és nyelvi felülvizsgálásában az *Adalék egy hely és egy időhatározó sajátosságaihoz* következtetése: „Pontosabban ragadjuk meg a valóságot, ha az »itt és most« elvébe a köznapi nyelv számára is elfogadható módon bevezetjük a cselekvés és a folyamatosság mozzanatát, ha tehát ezt az elvet az ITT és MÁST formulájában megszabadítjuk a konvencionális nyelvi ballasztok egyikétől. Az »itt és most« nyelvi-ideológiai kritikája hozzájárulás kíván lenni azok tevékenységéhez, akik eddig is a meglévők kritikájában cselekedtek. Ebben a nyelvi fordulatban sokan találnak pozitív ösztönzést, ám a tett hatékonysága csak növekedhet a kétértelműségek leküzdésével." (127.)

De azáltal, hogy történelmivé válik a múlt, egyben jelenidejű is lesz, mert a jelen számára valóvá válik: a jelen múltja. Bretter így viszonyul Marx, Lenin gondolatvilágához *(Lenin, vagy a teljes magyarázat elve; A dialektika Hegeltől Marxig)*, de ugyanígy értelmezi az antik filozófia (Herakleitosz), a madáchi tragikum *(Ádám harca Luciferrel, avagy idő és egzisztencia a Tragédiában)* jelenidejűségét is. És ebben a keretben elemzi D. D. Roşca főművét, a *Tragikus létet* (Bretter különben e mű első fordítója), avagy Lukács György életművét. Méliusz-elemzésében már maga a cím — *Furcsa: történik velünk valami, és mi önmagunk történünk* — is a jelenidejűség igenlését és a fejlődés vigyázását előlegezi.

A párbeszéd. A jelenidejűség *indicativus praesense* Bretternél a jelenidejűvé tétel *conjunctivus praesens*évé fokozódik: párbeszéddé erősödik. Ahogy Arisztotelész mondaná, Bretter olyan utat választott a lényeg felé, amelyen „megszólaltatja hősét", a megidézett gondolatot, „de ő maga is beszél": tovább gondolja (és gondoltatja) a gondolatot. Párbeszédei ezért többsíkúak: a témát végig vitatkozva tárja fel, a megidézett gondolat *és* kritikája kettősében, de oly módon, hogy a *gondolat és kritika* párbeszédét az olvasó tovább dialogizálja *a bemutatott gondolat és az olvasó, a kifejtett kritika és az olvasó*, valamint a bemutatott gondolat és kritikája *és* saját gondolatai szintjén. Persze, ezek a végiggondolt és gondolható ellentétezések mind Bretter módszeréből következnek: nem áll meg a gondolat párbeszédében, a tézis szimpla deklaratív ismertetésénél vagy valamilyen egyszerű-megszüntető tagadásánál, hanem mindig reális gondolati többletet hoz létre; vagy a tézis pozitív értelmezésében vagy a tézissel szembeállított, a szimpla tagadáson túl önálló tartalommal is rendelkező antitézisben. Ez tükröződik Gáll Ernő vagy Rácz Győző írásainak elemzéseiben (*Dialógus a humanizmusról; „Mit akarok én megérteni? Az idő jelentőségét, és belső mivoltát..."* [Ágoston]) és a *Címnélküli vitairat*ban, de jellemző magára a tanulmánykötet egészére is. Amint szavakból jön létre a nyelv, úgy emelkedik teljes magyarázattá a fogalmak, szavak felülvizsgálata is. Mert meg lehet és meg kell minden korban magyarázni a valóságot. Ez a *magyarázatigény* a fogalmiság előfeltétele. A fogalmiság pedig a teljes magyarázat előfeltétele. Mert a teljes magyarázat csak fogalmi lehet. Bölcsője a nyelv. Létrehozója a bölcselő. A teljes magyarázat részleteiben is, egészében is a filozófia egyik

létezési módja — folytonosságában mindig a totális modellalkotás „előlétezése". Mert minden filozófia a filozófiatörténet egy pontja, és a pontoknak történetük van: ők *a* filozófiatörténet pontjai még akkor is, ha bizonyos okok miatt nem haladják (nem haladhatják) meg korabeliségüket, és megrekednek a teljes magyarázat elemeiben. A totális modell megalkotása helyett meg kell békülniük a teljesség filozófiai bírásának az illúziójával. Mert a nyelvfilozófiai szint csak a vélt totalitás szintje, a reális totalitás csak a nyelvi szint filozófiai meghaladásával jön majd létre akkor, amikor a megmagyarázott szavak jelentései filozófiai kategóriákká dinamizálódva a szavakban tükrözött teljes valóság totális modelljévé rendeződnek: Filozófiává. És ezért csak állomás, de nem végállomás ez a kötet. Hiszen maga Bretter az, aki felülbírálja eddigi eredményeit a szövegét mondó esszéíró és *a* szöveget előállító tanulmányíró közötti különbség jegyében. És ez a különbségtétel rejtetten a teljes magyarázat és a filozófiai totális modell közötti különbség kritikája is: *irónia,* amelyben a bírálat tárgya és alanya egybeesik. A teljes magyarázat szövegét mondó esszéíró Bretter belátja: éppen azáltal, hogy szövegét mondja, nem képes *a* szöveg (értsd: totális modell) előállítására is; *ez* a tanulmányíró Bretterre marad. „Vesszőfutásról van szó: saját kortársaként meg kell értenie korát, de ő benne él a világban, amit érteni szeretne, tehát nem helyezkedhet kívülre, hogy helyét, helyzetét értelmezze. E külső konstrukciójához fogott volna, de előbb körülnézett, s az, amit látott beszédre bírta." Paradoxul: Bretter perspektívája itt *még* az esszé meghaladása az esszében; célja: minél egyetemesebben (ha ugyan ezt a szót fokozni kell?) általánosítani a nyelvi szintről a filozófiai felé, de olyan „metafizikai mélységgel", amely nem tántorítja el olvasóját az út további szakaszában sem. Tehát esszében maradni, filozófiai esszében.

De valószínű, mégsem marad meg ebben a műfajban. A költőkről szokták mondani: akkor hallgatnak el, ha filozófusok lesznek. Ennek a mondásnak a hangulata cseng vissza Lukács Györgynél is, amikor a *Philippe* kapcsán *A lélek és a formák*ról így ír: „Most tudomány jön. Lassan. És talán megjön kárpótlásul az elmaradó líráért — az igazi metaphysika." (Lukács György levele Popper Leóhoz, 1910. október.) Brettert is megkísértik majd nagy filozófiák monografikus igényei. És minden bizonnyal nem tud majd ellentállni...

De biztos, hogy visszatér majd az esszéhez és a nyelvfilozofikus szinthez is talán, a totális modell újabb teljes magyarázatai érdekében.

Angi István

„Hármas kistükör"

Van értelme a riportírásnak? Ez nem vitás (legalábbis szerintem). Van értelme azonban a riportkötetnek? Ez már megkérdőjelezhető (egyesek szerint nem).

A kérdőjelezés nem egyirányú. S nem úgy igazodik, mint mondjuk a dráma vagy regény esetében. Mert van újságriport, egyetlen napra szánt tudósítás, de nincs napiregény, noha ismerünk — sajnos, manapság már nemigen olvashatunk — hírlapokban közölt, napi adagokban tálalt tárcaregényeket. De mindettől függetlenül nem vitás, hogy a regény, dráma, novella, vers óhatatlanul hosszabb életre szült műnem, mint a riport.

Ezzel persze — jól tudom — máris beportyázok a tilosba, a sokak szerint lezártnak tekinthető vitába, amelynek summája így hangzanék: nincs többféle riport, csak kettő: jó és rossz. No, tetszik, nem tetszik (lehet, hogy a saját készülékemben van a hiba), én sokféle riportot olvasok. A napilapigénnyel és -rendeltetéssel (ami nem azt jelenti, hogy rosszul) megírttól a szociográfiai fölvétel-riportig. Aki nem hinné, hogy így van, vegyen kézbe két könyvet. Egy afféle gereblyélet-kötetet, amelybe (színes) hangulatképtől a (különben érdekes) napitudósításig mindent bebáláztak (sajnos, van ilyen könyvünk is), s egy magasabb, tanulmányszintű, szociológiai riportokat, folyóiratokban megjelent útirajzokat tartalmazó könyvet: nyomban szembetűnik a súlykülönbözet, az értékelbillenés.

A kötetbe-igazítás lakmuszpapír-szerepet játszik. Kideríti, hogy a napiriportnak a könyvköntös sem biztosít örök életet, mi több, hangsúlyozza mu-

landóságát, szembetűnően vitatja könyvbeillőségét, ezzel szemben a nagyobb lélegzetű (és igényű), a mélyebbre kémlelő (és előbbre tekintő), a tudomány és irodalom szemléletét, eljárásait ötvöző riportnak a nyomtatványba-foglalás a nemesebb veret kikalapálását is jelenti, patinát kölcsönöz, kiemeli és tartósítja mondandóját.

Kockázatos vállalkozás tehát riportkötetet összehozni. Ez a törekvés — úgylehet — a múló pillanatnak (és műfajának) iparkodik múlhatatlanságot (hogy ne mondjunk örökkévalóságot) biztosítani, a kérészéletűséget igyekszik (a könyv pallóján át) a halhatatlanság birodalmába besegíteni.

Van úgy, hogy sikerül.

De akkor már ne beszéljünk sem kérészéletről, sem a műfaj romlandó voltáról. Akkor már a nemesfémek sajátságairól van szó: a szép csengésről és csillogásról, a fajsúlyról és időtállásról. Mindebből származik, hogy a termés betakarítása a riportírók részéről bizonyos tekintetben bátorságosabb nekiveselkedést és igényesebb szelekciót, tárgyilagosságot kíván. Az ő aratásukban nem a szemveszteség elkerülése a fontos, hanem ellenkezőleg: minél több léhás kalász, senyvedt mag elvetése, hogy csakis a magas sikértartalmú tisztabúza maradjon benn.

A riportkötet szerkesztése — rostálás kérdése.

A kötetét kalangyába hordozó riporter az idővel száll harcba, a mulandóság ellen küzd.

Ezért is nagy kérdés, miféle riportokat érdemes könyvbe kévézni, e megtisztelő keretben az olvasó asztalára tenni? További kérdés, hogy hol az a sorompó (ha úgy tetszik: kritérium), amely előtt vagy mögött a befogadás, áteresztés nagylelkűsége, avagy a kirekesztés, lezárás szigora kell hogy érvényesüljön? Végül pedig mi az a rendezőelv, amely többé-kevésbé homogén kiadvánnyá képes ötvözni a — jellegénél fogva — rendszerint heterogén riportgyűjteményeket?

Az előbb fejtegetett gondolatok jegyében elemzünk három kötetet.

Beke György *(Feketeügy)* minden bizonnyal meglelte ezt az elvet. Az utóbbi években megjelent riportkötetek közül az övé a legegységesebb. Egyetlen írását sem hagynám ki a gyűjtésből. Mert az egészet egybefogja egy nemes szenvedély: a kutatás, keresés, fölfedezés vágya, izgalma. Beke azonban nem az Antarktisz földerítőit követi útjukon, hanem ő szervez expedíciót, s annak parancsnoka és közlegénye, teherhordozója és naplóvezetője, tudományos munkatársa és földmérője — egymaga. Fáradhatatlanul kutat, nyomoz időben és térben. Múltba merülve derítgeti, mi késztette a csángókat útnakindulásra, mikor és hogyan jutottak el ide vagy amoda. Régi hivatalos iratokat, egyszerű emberek önéletírását idézi, de megszólaltat még élő öregeket, akik messzi tájakon születtek még, átélték a vándorlást, élő tanúi népcsoportjuk történelmének.

És Beke nem rest bejárni e viszontagság-kövekkel kirakott vándorutakat. Elmegy az országszéli öt bukovinai faluba, oda, ahonnan már jó harminc éve eljött minden csángó, s nyomoz az emlékük után, de eljut Déva környékére és Dél-Moldvába, Gyimesbe és Brăilába, mindenüvé, ahol csángók laknak, dolgoznak. És kutatja, vizsgálja, hogyan állnak helyt a munkában, miként illeszkednek a helyi körülmények közé, és mi mód viszonyulnak a gyár vagy építőtelep nagy kollektivitásához. A múltra vonatkozóan könyve a csángó (és részben a székely) szóródás krónikája, a jelent illetően viszont értékes tudósítás a helylelés és helytállás, beilleszkedés szakaszairól és mibenlétéről. Kutat s ennek eredményeit rögzíti; a ma olvasójának gazdag és fölfedezésként ható tájékoztatást, a jövőnek pedig dokumentumot nyújt.

A csángó-integrálódás bemutatása ugyanakkor az együttélés, a románság körében való élés rajza is. Különösképpen. Hiszen a csángóság a romániai magyarságnak az a része, amelyiknek az élete a legszorosabban kapcsolódik a románságéhoz, a legrománabb környezetben él. Ebben az értelemben a csángó-lét sajátosan kimunkálta a testvériség, az együttdolgozás, a közös sorsvállalás módozatrendszerét. Beke írása átforrósul, amikor a románok és a székelység érintkezési pontjaira lel, gondoljunk csak Rebreanu ma is élő hősnőjére, az *Akasztottak erdejé*nek Ilonkájára, a világháborúban kivégzett Rebreanu-testvér szerelmére.

S ha már Moldvát járja, egy füst alatt fölhajt régi román irodalmi és történelmi emlékeket (Sadoveanu), bemutat sajátos román tájakat, a Dunamente vagy a Szeret völgyének lakóit. *A dunai lidérc* című írása talán a legdrámaibb, talán a legfájdalmasabban emberi.

A csángók helytállása napjainkban valósul meg. A szocializmus teremtette körülmények között. Ebben a tekintetben Beke könyve tanúságtétel a rendszer mellett, amely — többek között — sokféle, korszerű munkaalkalmat biztosít e sokat hányódott és nyomorgott népcsoportnak, s a szerző jó érzékkel tapint rá, ahogy a csángóság jellemző vonásai, a szorgalom, szerénység, összetartás a szocializmusban találnak igazi értékelésre, megbecsülésre.

Beke könyvére a diplomáciai nyelv kifejezése illik: jószolgálati küldetés. Máig is fájlaljuk a fiatalon (a háború végén) elhunyt Mikecs László történész halálát. A távozása nyomán keletkezett űrt történettudományunk nem tudta még kitölteni. A csángókat tanulmányozták néprajzosok és nyelvészek, járt köztük újságíró és népdalgyűjtő, de nemigen foglalkozott velük a szociológia és a lélektan, a történelem és a földrajz. Beke György, az író egymaga vállalkozott az űr betöltésére. Sikeresen.

Hármójuk közül kétségtelenül Marosi Barna *(Megbolygatott világ)* a legriporterib egyéniség. E szakma minden titkát, fogását, eljárását, módszerét ismeri és alkalmazza, mintha olyan régi iparos család leszármazottja volna, amelyben századok óta apáról fiúra száll a mesterség művészete. Egyaránt otthonos a tájbemutatásban és a technikai folyamatok leírásában, arcok megrajzolásában és a történelmiség, a hajdanvolt megelevenítésében. Ahogy könyvét napról napra olvastam, az volt az érzésem, hogy estéről estére a tévé elé ülök, s a szerző egyszer Fogarast, majd a Duna deltáját mutatja be, azután fölvezet a Mócvidék hegyei közé vagy a Korond körüli tanyabokrokba, egyik alkalommal meteorológiai előadásban magyarázza meg, miért az ország leghidegebb pontja Gyergyóalfalu, máskor pedig, gyatra geológiai tudásom ellenére is, világosan megérteti velem, miért kellett a Vaskapu vízerőművének gátját pontosan oda építeni, ahol ma emelkedik.

Hihetetlenül gazdag az a tényanyag, ismerethalmaz, amelyet vaskosnak távolról sem mondható könyvében elénk tár, s a bőség minden irányban érvényesül: földrajzi terjedésben a tengertől a havasok csúcsáig, irodalmi vetületben Babits-nyomozástól Jókai vándorlásának fölidézéséig, vagy abban a tekintetben, hogy megtudjuk, mit jelent a móc bányászoknak háromezer évi robotmunka és kiszipolyozás után a szocialista iparpolitika, de képet kapunk az 1970-es év katasztrofális árvizéről is. A szerző személye mintegy igazolja a régi tapasztalatot; a sokévi újságírás, a szenvedélyes (és tegyük hozzá: tehetséges) riporterkedés óriási ismeretanyaghoz, bőséges tapasztalathoz juttatja az embert, s Marosi Barna nagy erénye, hogy mindezt koncentráltan, de ugyanakkor érdekesen, megkapón képes az olvasó elé tárni. Önkéntelenül is nagy elődökre emlékeztet: havasi túrái a *Gyalogolni jó* Móricz Zsigmondjára, kimerülést nem ismerő utazgatása a száguldó riporterre, Egon Erwin Kisch-re. Öröm tudni, hogy ez a fajta lankadatlanság, a mindenütt ott lenni, mindent látni és mindent bemutatni akaró nemes kíváncsiság s riportírói küldetéstudat nem veszett ki irodalmunkból, és napjainkban is ilyen kötetet remeklett.

Gálfalvi György *(Szülőföldön, világszélen)* a legszenvedélyesebb, a legharcosabb közöttük. S ezt nem is rejti véka alá. Első írásában már a konok célratörés, a kitartó, lobogó (nemritkán önemésztő) jobbatakarás mellett áll ki — váljék becsületére —, s kötete is ennek az elvnek a megszállottjait (vagy inkább hőseit) mutatja be néhány páratlanul szép életrajzban, portrében. Első olvasásra azonban mindez nem tűnik nyomban szembe, mi több, úgy tetszik, Gálfalvi az egzotikumot keresi, a ritkaságot, különcséget, nemmindennapiságot, ezért száll ki isten háta mögötti, úttalan és megközelíthetetlen falvakba, a határszéli Szamosdarára, a máramarosi Rónaszékre, a havasok mögé bújt Görgényüvegcsűrre vagy Nyárádsellyére. De előbb-utóbb kiderül, hogy a Bekecs alatt ugyanazt keresi, mint Háromszéken, a rokon lelket, a küzdő embert.

Sajátosan ír, szerkeszt. Míg Beke György jobbára beszélteti hőseit, s ő maga inkább csak kérdezésre, a cselekmény hátteres kibontakoztatására szorítkozik; míg Marosi Barna leírja a tájakat, gépeket, megjeleníti a patkolást, fölvillantja a délutáni váltásból fölérkező bányászok lámpáinak éjjeli világlását, s közben hidrológiai kísértekezést tart, addig Gálfalvi mindezeket az eszközöket, riporteri fogásokat és szakmai eljárásokat mellőzi. Nem mutat be falut, keveset törődik a városképpel, nem vállalkozik egy arc jellemzőinek az ecsetelésére. Őt csak a probléma érdekli, a megoldás, az ezt szolgáló cselekedet, ez utóbbi eredői fölhajtása, következményeinek a sorolása.

Jobbára ő maga mesél. De ezt olyan beleéléssel, annyi melegséggel és odaadással teszi, hogy egyszerre érezzük őt Rónaszék és Üvegcsűr mindenes vezetőjének, a szamosdaraiak ügyvédjének, s kesergése, háborgása, dörgedelme avagy az épülés, gondmegoldás, kiteljesedés láttán érzett öröme magával ragad, izgalmas olvasmánnyá teszi kötetét. Azt már nehéz volna megmondani, hogy maga a puszta probléma-e, a harcos emberi élet avagy az író drámaiságot lüktető, eleven írásmódja tesz érdekessé egy-egy részletet, de tény, hogy az embersorsot tükröző írásai a legszebbek, például a *László Jóska balladája.*

Ezúton emlékeztetnék arra, hogy — amint ismeretes — a könyv megérdemelten nyerte el a KISZ 1974. évi irodalmi díját.

Nem volna méltó a szerzőkhöz, ha nem szólnánk a kötetek gyöngéiről. Beke például nemritkán túlbeszélteti hőseit. Egy kis fésülés, ritkítás jót tett volna néhány riportjának. Ismétel is olykor-olykor, háromszor is elmondja, hogy a *Magyar Athenás* gondolata Bod Péterben már Olthévízen megszületett.

Marosi Barna fölöttébb szereti a számokat. Ám legyen! Az adatoknak funkciójuk van, jelzik egy teljesítmény méreteit, a jövedelmek nagyságát stb. De a féloldalon át ömlesztett számtömeget ki olvassa el? Nem szólva arról, hogy az adatos bizonygatás — az olcsóbb megoldás. A számok halmaza műfajidegen elem a riportban, a képes, hasonlatos bemutatást, a megidéző leírást pótolja — gyatrán. Ugyancsak műfajidegen riportjaiban az átlagolvasó számára érthetetlen (tudományos cikkekbe illő) és részletekbe vesző ásványtani, statikai, építészeti kistrakta. Egyes esetekben pedig Marosi nem képes leküzdeni mindentakarását; a szóban forgó falu valamennyi oldalát be akarja mutatni, emiatt a termelőszövetkezetről vagy iskoláról érdektelen, semmitmondó részleteket közöl csupán, s nem ragadja ki azt, ami különösen jellemző arra a helységre.

Gálfalvi mesemondása sem mindig változatos. Egy-egy fordulat helyénvaló exponálása, párbeszéd vagy jelenet beiktatása érdekesebbé tenné cselekményszövését, igényesebbé előadásmódját.

Tanulságos dolog három riportkötetet egymás után olvasni, majd pedig ismételten belelapozni egyikbe-másikba. Soksok gondolat ötlik észbe, érdekes következtetésekre juthatunk e műfajjal kapcsolatban.

Ami nyomban szembeötlik (nem új dolog), az az, hogy a riport — minden más irodalmi műfajtól megkülönböztetőn — mennyire a máról szól, mennyire a hozzánk legközelebb álló, a legmiénkebbnek érzett világról. A riporter szép hivatása, célja, hogy „vigyázó szemünket" fokozott mértékben a mára vettesse. Ezen az alapon írásának tájékoztató ereje igen-igen nagy, s úgy vélem, hogy ezt az erényét, sajátos műfajiságából eredő hatékonyságát még nem elemeztük eléggé. Mert nemcsak önismerethez vezet, hanem — épp a széles körű tájékoztatás alapján — helyes világlátáshoz, tények fölismeréséhez, a valóság, a társadalom alaposabb megértéséhez s ebben az értelemben realista álláspont és magatartás kialakításához, tevékeny és alkotó társadalmi beilleszkedéshez. Olyan vonása, küldetése ez a maradandó értékű riportnak, amely fölött érdemes máskor és többet meditálni.

Gyakran emlegetjük, hogy a riport az a műfaj, amely fokozottabb mértékben hozzásegít a világ megváltoztatásához, jobbításához. Ez igaz. De hogyan érvényesül ez a hatás, milyen csatornákon realizálódik? Erről kevesebbet tudunk és szólunk. Külön tanulmányt érdemelne e kérdés alaposabb megvilágítása. Ezúttal csupán a neveléstudomány eszköztárával és nyelvi fogalmaival világítanék rá a dolog egy-két vonására. Úgy vélem, hogy a drámától vagy regénytől, verstől eltérően a riport hatékonysága sajátos eszközökön múlik. Míg az előbbiek sokkal inkább a lélekábrázolásra, embersors-bemutatásra építenek, addig a riport több tényt, tárgyi ismeretet nyújt. Valóságirodalom. Ebből következik, hogy míg a dráma vagy az eposz *jellemalakító, személyiségformáló* szerepe nagyobb, addig a riportnak a *közvéleményalakító* szerepe (s ezen belül ismeretterjesztő föladata) igen-igen számottevő. A pedagógia ma divatos szóhasználatával az egyiknek a *formatív* szerepe, a másiknak az *informatív* hatása a döntő. Ami persze nem jelent kizárólagosságot, hiszen oktatással (informálással) is lehet nevelni, és fordítva. És a riport is bőven foglalkozik emberi sorssal — a szóban forgó kötetek megannyi példát tárnak föl erre vonatkozóan —, s a regény is bőven szolgál információval, emlékezzünk csak Jókai temérdek természettudományi ismeretet nyújtó könyveire.

A sokat emlegetett valóságirodalom lényege azonban — úgy gondolom — mégiscsak az informáló küldetés körül keresendő, s a Kriterion kiadó igen jó szolgálatot tett, amikor információéhségünket ma, az információ-robbanás világában s a valóságirodalom világszerte tapasztalható fölívelésében e három értékes kötet megjelentetésével némileg enyhítette.

Herédi Gusztáv

Milyen volt a régi metafizika?

Hajós József immár másodszor fedezi fel számunkra Mentovich Ferencet. Először 1952-ben az Állami Tudományos Könyvkiadónál adta ki *Az új világnézlet* bő szemelvényeit, újabban a Kriterion Téka-sorozatában a munka majdnem teljes szövegét.* Vajon megérdemel-e két kiadást e harcos kedvű szerző, vajon ami '52-ben aktuális volt, ma még mindig az? Bármilyen legyen a válasz, felmerül az a második kérdés is, hogy a kötet gondozója, a kiváló felfedező Hajós József, aki mindkét alkalommal hosszú Előszóban méltatott kort és szerzőt, vajon szemléletben más módon közeledett-e tárgyához, s ha igen, akkor mit fejez ki szemléletének változása? Az első kérdés a múzeumbarátok kérdése, a második óhatatlanul a kellemetlenkedőké.

I. Kezdjük a múzeumbarátokéval. Mentovich kétségkívül haladó hagyomány. Nem eredeti gondolkodó, aki művével megtermékenyíthetné mai gondolkodásunkat, tehát műve a múzeumé. Vajon van-e annyira csillogó e mű, hogy a szellem vidéki múzeumában állandó kiállítási tárgy legyen, avagy csak raktáron heverő leltári tárgy? A munka példányszáma (1200 — 1952-ben, 5400 — 1974-ben) ilyen szempontból a kiadó válasza, s úgy tűnik, igazságos válasz erre a kérdésre.

Mentovich nem volt ugyan eredeti gondolkodó, de kortárs gondolkodó volt. A természettudományok múlt századi eredményeit a középkori idealizmus és az újkor elején tenyésző tudományos babonák ellen felhasználó, úgynevezett vulgáris materializmushoz csatlakozott, közvetlenül az irányzat létrejöttekor. Az irányzat nem gyanúsítható valamilyen filozófiai beállítottsággal, a fogalmi elemzés nem volt a vulgáris materializmus kenyere. Vogt, Büchner és Moleschott empirikus érvekkel hadakozott a fogalmak ellen, és a fogalmak látványos vereséget szenvedtek. Életerők, szabad akaratok, testetlen szellemek, velünk született eszmék vert hadakként menekültek a múlt irányába, vissza oda, ahol keletkeztek, abba a korba, amelyben a szellem méltóságát képviselték, s amelyből kilépve már csak a ficam szerepét játszhatták.

Ám mindez kevés volt ahhoz, hogy a vulgáris materialisták valóban filozófusokká váljanak: hiányzott belőlük a „metafizikai mélység", de a dialektikus képesség is, márpedig a kor filozófiája e két véglet egyikét vagy másikát követelte a gondolkodótól. Nem csoda hát, hogy a metafizikusokat pontosan úgy felháborították, mint Engels Frigyest, aki „vándorprédikátor-materializmusnak" nevezte irályukat, őket pedig következésképp „vándorprédikátoroknak", illetve „karikatúráknak". (Lásd az ún. *Régi előszó a „Dühring"-hez*, 1878-ból.) Engels felháborodásának oka: a világ általa megpillantott dialektikus szerkezetét a vulgáris materialisták holmi tényekkel foglalkozva nemcsak hogy nem vették észre, de a nagy dialektikus Hegelt sem méltatták figyelemre. Engels így írt: „A hegelizmussal együtt a dialektikát is kidobták a hajóból — éppen abban a pillanatban, amikor a természeti folyamatok dialektikus jellege ellenállhatatlanul észrevétette magát, amikor tehát csak a dialektika segíthette át a természettudományt az elméleti meredélyen —, s így menthetetlenül megint a régi metafizika karjaiba hanyatlottak." (Marx—Engels *Művei*, 20. 344.)

Mentovich munkáját olvasván a metafizika említett karjait kevéssé észlelhetjük. Igaz, ő kevésbé kötözködhetett a dialektikával, hiszen ezt nálunk nemigen ismerték, lévén a fő ellenfél maga a középkori metafizika és ennek egyébként tudós mestere, Brassai. A kitűnő botanikus és kultúrlény nagyon kedvelte a tényeket, ha azok nem kerültek kapcsolatba idealizmusának régről örökölt és mindenképpen fennkölt fogalmaival. Mentovich, aki mestereihez hasonlóan a természettudomány tényeire hivatkozott, állandóan összetalálkozott a kritikátlanul átörökített fogalmaknak egy olyan halmazával, amely már a fogalmi rendszerek logikai igényeinek sem felelt meg. Lévén pedig eléggé szellemes ember, különösen jól mulatván az anakronizmusokon, egynémely csúfságokat is űzött ellenfelén, főképp Brassain, amiközben azok sem kímélték őt, amúgy istenigazában szidalmazva munkáit.

Ilyen jó viták utoljára a hitújításkor zajlottak le: az igazság keresése most is retorikus volt, Mentovich, akit nevez-

* Mentovich Ferenc: Az új világnézlet. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

zünk talán természetbölcselőnek, az új világnézletet egyszerű természetmagyarázattal azonosította, s ráadásul igen közel került Engels materializmusához azzal, hogy a tényeket azonnal *az* egyetemes kifejeződésének tekintette, persze anélkül, hogy ezt az átmenetet a dialektikus önmozgás valamilyen változatával tudta volna magyarázni.

Munkája, noha nem kifejezetten dialektikus, vagy éppen ezért, rengeteg érdekes és szempontjainak védelmére alkalmas észrevételt tartalmaz. Stílusának kurzivitása, az átmenetek könnyedsége azt sugallja olvasójának, hogy megoldott problémákról beszél, a tudományba vetett hite és az ellenfél gyarlósága viszont az igazság látszatát kölcsönzi érveinek. Példa erre: „Az anyag definiálásának haszontalan művét a filozófiára bízva, minket teljesen megnyugtat és kielégít annak tudása, hogy a természet igazságainak felfedezésével foglalkozók roppant táborában a temérdek égitesteket mérő és latoló csillagásztól le az ázalagok életét vizsgáló zoológusig senki sincs, ki zavarba jőne, minő fogalmat kelljen az anyag elnevezéssel összekötnie; senki sincs, ki föl ne ismerné az anyagot, bármily alakban jelentkezzék is előtte; meg vagyunk győződve, hogy bármennyi tulajdonai jőjenek még ezután napfényre az anyagnak, ezek nem ronthatják le eddigelé észlelt és kétségtelenül megismert tulajdonait... hogy az anyag örökkévaló, halhatatlan." (Kriterion-kiadás, 87—88.)

II. Az előbbi idézethez Hajós József megjegyzést fűz (i.m. 252.), amely lehetővé teszi az olvasó számára, hogy bepillanthasson a filozófiatörténész műhelyébe: „Mentovich nem látta, hogy az anyag szabatos filozófiai meghatározására éppen a materializmusnak van szüksége... A szőrszálhasogató definícióknak a skolasztikára oly jellemző hajhászását joggal vetette el Mentovich, de — talán azért is, mert ellenfelei nem voltak *szubjektív* idealisták — csak ösztönösen, tapogatózva közeledett annak fölismeréséhez, hogy az anyagnak az örökkévalóságon, tér- és időbeli mozgáson kívül más olyan tulajdonsága is van (főként *a tudattól való függetlensége*), melyet »nem ronthat le« semmilyen újabb tudományos fölfedezés." A megjegyzés világosan a Lenin-féle anyagdefiníció szempontjából közelít Mentovich megállapításához, és annak empirizmusát bírálja, mondván, hogy a materializmusnak szüksége van az anyag szabatos meghatározására. Hajós számára a *Materializmus és empiriokriticizmus* nyilván a protokoll-tételek gyűjteménye, vagyis alkalmas hivatkozási alap, amelyen lemérhető a marxizmust megelőző filozófiák igazságtartalma.

Az empirizmus virányos közvetlenségeivel-konkrétságával nyilván megejti a „szőrszálhasogató skolasztikát" egyáltalán nem kedvelő Hajós Józsefet, de ő természetesen kötelezőnek tartja a dialektikus materializmus néhány tételének felhasználását az empirizmus ellen. Ez utóbbiakat eleve bizonyítottnak veszi. Esetünkben nem veti fel azt a kérdést, hogy „a tudattól való függetlenség" az anyagra avagy a tudatra vonatkozik-e. Ugyanis az anyagról semmilyen pozitívumot sem tudunk meg, ha csupán függetlennek tekintjük a tudattól, ezért sokkal kézenfekvőbb, ha örökkévalónak és halhatatlannak tudjuk, már csak azért is, mert az empíria semmilyen módon sem bizonyítja az anyag pusztulását. De míg az empíria tanúsága korántsem egyértelmű a tudattól való függetlenség esetében, a tudatról mindenképpen tudjuk legalább azt a negatívumot, hogy van valami, ami rajta kívül van. Persze, mindez egyetlen vonatkozásban érdekel most bennünket: a tételekben gondolkodó marxista filozófiatörténész aztán saját filozófiáját közismert tételek halmazának tekinti, hogy — mindent ehhez viszonyítva — értékrendet állítson fel.

Éppen ez az értékhierarchia érdekes az olvasó számára: Hajós a filozófia történetét a marxizmus felé történő mozgásnak tudja már azzal is, hogy a dialektikus materializmus ismert tételeihez viszonyítja a különféle múltbeli filozófiákat. Ezt az álláspontot tiszteletreméltó nyíltsággal vállalva módot nyújt arra is, hogy az egymástól több mint húsz év távolságra keletkezett, azonos tárgyú tanulmányait ebből a szempontból olvassuk, és mindkettőből kihámozva az elfogadott tételek rendszerét, elvégezzük azt az összehasonlítást, amely nélkül nem érthetnénk meg szerzőnk szemléletének változásait.

Hajós *1952-ben*, majd *1974-ben* publikált tanulmánya a dialektikus materializmus következő képletéhez viszonyította Mentovich *Az új világnézlet*ét:

1. Materialista világnézet. (1952: „Mentovich Ferenc minden gondolata egy oly világnézet szerves alkotórésze, amelynek a természetre és a megismerésre vonatkozó tételei a filozófiai materializmusból indulnak ki, vagy pedig materialista általánosításokhoz vezetnek." [22.]) (1974: „Ahogy erősödött a ránehezedő ideológiai nyomás, úgy igyekezett Mentovich egyre nagyobb részt vállalni a materializmus terjesztésének áldozatos, kemény munkájából." [48.])

2. Dialektika. (1952: „Mentovich materializmusa nem dialektikus"; „Mentovich materializmusa azonban, vagyis az a törekvése, hogy a valóságot úgy vegye, amint van, szükségképpen elvezet-

te őt a valóság néhány szembeszökő dialektikus vonásának felismeréséhez." [24.]) (1974: „Ám éppen a társadalmi jelenségekre vonatkozóan állt Mentovich legkevésbé közel a dialektikus, mélyen tudományos materializmushoz, amely minden területen a sajátos, *belső* ellentmondások fejlődéstörvényeit vallja legfontosabbaknak." [51.]; „A valóság és a természettudományok iránt oly fogékony Mentovich lényegileg nem volt antidialektikus, még csak egészen nem-dialektikus sem, hanem predialektikus, amennyiben rendszerező tudatosság *nélkül* alkalmazta a dialektikus szemléletmód egyes elemeit." [58.])

3. Pozitív ismeretelmélet. (1952: „Az embert képesnek tartotta arra, hogy tudatában helyesen tükrözze a valóságot." [27.]) (1974: „A tapasztalat józan, nem kizárólagos megbecsülése jellemezte kezdettől fogva Mentovich ismeretelméleti optimizmusát." [21.])

4. Harcosság. (1952: „Elítélte az idealistákat, akiknél a nyelv szójátékká züllik, mert agyrémeik semmibe veszik a valóságot." [30.]) (1974: „Mentovich materializmusának a rendszeresség, rendszeres harcosság és a széles rétegek megnyeréséért küzdő világosság mellett pont a következetesség, a logikai-etikai egyenesség a fő erénye." [51.]; „Élesen szembehelyezkedett a metafizikus idealizmussal..." [21.])

5. Ateizmus. (1952: „...az ötödik »tanulságos levélben« nyíltan hadat üzent a mindenkori kizsákmányoló rendszer egyik ideológiai támaszának, a vallásnak..." [9.]) (1974: „Hasonlóan vakbuzgóságellenes Mentovichnak *A természettudományok szellemi befolyása* című... írása." [29.]; „Elpártolt a több száz éves, a teológiát kiszolgáló egyházi és világi hatóságoktól szentesített egyházi- és világnézettől, átállva a természet elsődlegességét valló, a természettudományokkal magától értetődően szövetkező táborba." [38.])

6. Demokratizmus. (1952: „Saját belátása nem terjedt túl a néphez hű értelmiségi republikanizmusán." [16.]) (1974: „Mentovich a feuerbachi—moleschotti szabadgondolkodásért hevült, és tudta, hogy ez csak független hazában lehet igazán honos. Az idegen hatalmaktól és belpolitikailag is [haladó-polgári értelemben] szabad ország lebegett lelki szeme előtt... [40.])

7. Népek közötti barátság. (1952: „Mentovichnak — a marxizmus fényénél világosan látjuk — Vasici és Conta mellett fegyvertársa volt — többek között — Vincenţiu Babeş és Al. Roman is, akik a dolgozó román tömegeknek a nemzetiségi elnyomás alóli felszabadulásáért küzdöttek." [41.]) (1974: „A maga nemében kimagasló és példaadó voltával igenis klasszikus, tudniillik első osztályú, »főrangú« szószólója az erdélyi [általában a hazai, illetőleg a magyar] haladó filozofálásnak Mentovich Ferenc; mint ahogy Vasile Conta után felül egyedülálló, klasszikusan paradigmatikus, azaz mintaszerű, jelképpé vált, sőt külföldön is korán megbecsült zászlóhordozója volt a román premarxista polgári materializmusnak." [59.])

8. A séma szerepe. 1952-ben döntő, 1974-ben a sémát feloldja az elemzés. Most már a tények kiválasztását nem befolyásolja döntően, inkább csak azért bukkan fel, hogy igazoljon bizonyos dolgokat. Az első esetben a séma inkább a prekoncepciók rendszere, a másodikban inkább a továbbgondolható filozófiai alap szerepét kapja. Mindenképpen szembenézésről van most szó, saját múltjának egyfajta revíziójáról.

A tételek által rákényszerített szakadatlan összehasonlítás-értékelés nyűgétől Hajós azzal szabadul, hogy óriási anyagismeretével fellazítja a célszerű mozgás sémáját: mondataiban a pozitív tények mellett utalást találunk olyan tényekre is, amelyeket ismernünk kellene, ha annyit tudnánk tárgyáról, mint ő maga, és ezek az utalások egy többnyire rejtett kulturális mezőbe vezetik át a tényeket, amelyek így nem az eleve elhatározott irányba haladnak, hanem a horizontális szóródás képét mutatják. A Hajós-féle zsúfolt körmondatnak tehát ez a funkciója. Példák: „[Mentovich] Teljesen magáévá tette a Természetbarát nevű hetilap első évfolyamának az élén álló négysorost, amely Albrecht von Haller agnosztikus versikéjét cáfolja (nem olyan dialektikusan, mint Goethe vonatkozó aforizmája)." (Kriterion-előszó, 21.) Avagy: „Mentovich *Nevelés körüli hiányok* című cikksorozata Gáspár János röviddel előbb, szintén a Nemzeti Társalkodóban megjelent pedagógiai hitvallásának pestalozziánus szellemében fogant, és folytatta részint — egyebek közt a »gimnasztikai gyakorlatok« szorgalmazása terén — azt, amit Szász Károly öt évvel korábban (ugyancsak az Erdélyi Híradó mellékletében) publikált az »oskolákról«"; majd miután megállapítja, hogy Szász munkája Apáczai *De summa scholarum necessitaté*jára is *emlékeztet*, így folytatja: „A kiválóan informált, de csak reformista Szász egyébként így kommentálta a lyoni munkásfelkelést, alig egy évvel utána..."; idézet következik, majd ismét Hajós: „A hasonlóan liberális Szokolay István pedig már egy évvel az angol munkásosztály helyzetéről szóló mű forgalomba hozása után jelezte, hogy »Engels« a gyári munkások életmódját »igen-igen zord színekben« festi. (Hét-nyolc esztendő múlva Engelsnek

ebből a művéből — megnevezése nélkül — egész passzusokat fog meríteni a *Zord Idők* szerzője: Kemény Zsigmond.) (I.m. 14—15.)

Noha mondatszerkesztésének ideológiai funkciója van, nem kevés a pedagógiai célzat sem. Mintha ezt mondaná: mindenről tudjatok, mert a műveletlenség csúf dolog. S miután tudja, hogy mindenről mégsem tudhatunk, enyhe iróniával kezeli olvasóját: asszociatív szójátékokkal villantja fel a lehetséges tudást. A fenti idézetben már láttuk: a zord jelzőt csak azért használja, hogy a Zord idők-re emlékeztessen, ha már itt is, ott is Engelsről van szó. Valahogyan úgy, amint ezt Mentovich is tette Hajós szerint, amikor „David Friedrich Straussról rögtön eszébe jut Dávid Ferenc, aki szintén tagadta Jézus istenségét". (I.m. 56.) S hogy ez a pedagógiai célzat nem hiábavaló, azt könyve bizonyítja: tanulunk belőle, segít bennünket megszabadulni tudatlanságunk előítéleteitől, ahogy Hajós Józsefet is segítette a tételek nyűgétől való szabadulásban. S mikor az elme megérzi a béklyók hiányát, játszadozni kezd: „A berlini egyetem zsúfolásig megtelt 6-os számú termében olykor mellé kerülhetett az az ifjú, aki aztán Marxszal együttműködve meghaladta Hegel dialektikáját és Feuerbach materializmusát, a forradalmi demokratizmust és az utópikus szocializmust. Ez az ifjú 1841 végén, Friedrich Oswald álnéven tette közzé Schelling-ellenes pamfletjét, melyben jelzi, hogy Schelling hallgatói közt magyarok is voltak." (1974. 9.)

Bretter György

Jordáky Lajos tanulmánykötetéről

Nem egészen két év alatt Jordáky Lajos három tanulmánykötetet jelentetett meg, ami kétségtelenül szép teljesítmény. S ha mégsem tartjuk ezt meglepőnek, csak annak tulajdonítható, hogy közismert a szerző termékenysége. Míg a két korábbi kötet az irodalomkritika és irodalomelmélet kérdéseivel foglalkozó írásaiból nyújt válogatást, mostani könyvében (*Szocializmus és történettudomány.* Politikai Könyvkiadó. Bukarest, 1974) megjelent tanulmányai mind a történettudomány köréhez tartoznak. E kötetekben lapozva, azokat mérlegelve szembetűnik tematikai gazdagságuk; Jordáky sokoldalúsága figyelemre méltó. Csupán újabb kötetében is a história, a történeti szociológia, a nemzetközi élet elvi és gyakorlati kérdései, a hazai és egyetemes történelem számos eseménye kerül szőnyegre.

A válogatás hat fejezetben csoportosítja a huszonkilenc — 1935 és 1971 közt írt — tanulmányt és cikket. Íme a címek: A történettudomány kérdései (I.), A szocialista mozgalom történetéhez (II.), A hazai forradalmi és munkásmozgalom történetéhez (III.), A nemzetközi munkásmozgalom történetéhez (IV.), Történészek, történész-politikusok (V.), A történeti irodalomról (VI.). A válogatás megfelelő, noha véleményünk szerint a hatodik fejezetből el is maradhatott volna néhány napi jellegű könyvismertetés, melyek fellazítják a könyv szerkezetét. Egészében véve azonban a könyv alkalmas arra, hogy a történetkutató Jordáky Lajos eredményeit, életútját jobban megismerhessük, fölmérhessük, értékelhessük.

Hol van Jordáky helye a hazai történetkutatás arcvonalán?

Mivel a 60. életévét 1973-ban betöltött szerző most éli a termésbegyűjtés idejét (bár szerencsére ezzel párhuzamosan nagy lendülettel és kitartással dolgozik újabb műveken), a fenti kérdés felvetése mindenképpen helyénvalónak tűnik. Annál inkább, mivel tudomásunk szerint mindeddig történészi munkásságát — ennek a könyvnek Demény Lajostól származó kitűnő bevezetőjén kívül — sehol sem elemezték, sőt még csak nem is körvonalazták. Helyénvalónak véljük kitérni rá azért is, mert Jordáky olyan korszakkal foglalkozik behatóan, melyről többeknek az a véleménye, hogy azt tudományos színvonalon nem lehet kutatni; ezzel kapcsolatban máris elmondhatjuk, hogy a szerző több tanulmányában sikeresen száll szembe az ilyen álláspontokkal.

Bár több itt közölt írásában a hazai és az európai történet régebbi szakaszát tanulmányozza, Jordákyt elsősorban mégis a jelenkor szakértőjének tartjuk, azzal a megjegyzéssel egészítve ki vé-

Ez a könyvismertetés Jordáky Lajos halála előtt készült.

leményünket, hogy egy pillanatig sem vonjuk kétségbe például a Saint Simonról, Táncsics Mihályról és Kogălniceanuról írt cikkeinek tudományos értékét és hasznát. Igazi területe azonban a két világháború közti legújabb kor és a második világháború óta eltelt idő; ezeken a „területeken" mozog a legbiztonságosabban.

Hogy a legújabb és a jelenkor szenvedélyes kutatójává válhatott, abban egész élete, értelmiségivé formálódásának körülményei, képzettsége, egyéni alkata s legfőképp mozgalmi múltja mind közrejátszott. A harmincas évek Kolozsvárjának szocialista miliőjében élt, ahol egyszerre ismerkedett meg a munkásmozgalom gyakorlati s a szocializmus elméleti kérdéseivel. Fejlődésére jelentősen kihatott, hogy ebből a két „forrásból" származó indítékait, tapasztalatait és eszméit mindig megkísérelte összhangba hozni; rendkívül nehéz dolog volt ez az említett kor viszonyai közt másoknak is, és Jordákynak sem mindig sikerült. Érdekes, hogy amikor a harmincas évek végén a baloldali szociáldemokrata Jordáky már a népfrontpolitika hívévé vált (gondolunk itt *A szociáldemokraták* és a *Vásárhelyi Találkozó* című cikkére), ugyanakkor a teoretikus és történész Jordáky írásain még érződött a szociáldemokrata mozgalom régi egyoldalúsága, tehertétele: a nemzeti mozgalmak, nemzeti eszmék bizonyos fokú lebecsülése (l. *Horea, Cloşca, Crişan* című írásait). Jordáky azonban rövidesen túljutott e tartózkodó magatartásán, de minden új történelmi fordulónál (s ilyenben bővelkedett ez a korszak!) ismételten szembe kellett néznie e kérdéssel; konfrontálnia kellett az osztályharc, illetőleg a nemzeti kérdésben kialakult helyzetet és saját nézeteit: szenvedélyesen kereste a megoldásokat.

Amint e kötetben megjelent írásai is mutatják, történeti szemléletének alapjai korán kialakultak, amelyekhez aztán mindig hű maradt; vallotta, hogy a dolgozó osztályok felszabadulásához a munkásosztály harcán, a munkásmozgalmon át vezet az út, s hogy a szocializmus elérhetetlen a szocialista forradalom nélkül. Történetírói felfogásának sarkalatos tétele szerint a szocialista forradalom győzelmének alapfeltétele a munkásosztály egysége.

Azok, akik megkérdőjelezik a legújabb kor és a jelenkor tudományos művelésének lehetőségét, rendszerint arra hivatkoznak: nincsenek kialakulva e korszak kutatásának sajátos módszerei, megfelelő segédtudományai, s nagyrészt még történeti kútfői is ismeretlenek. Kár volna tagadni, hogy ezekben az ellenérvekben van részigazság. De az általánosítás torzítva tükrözi a valóságot, felnagyítja az akadályokat, holott nemzetközi tapasztalat bizonyítja a legsúlyosabb nehézségek leküzdésének a lehetőségét. Ebből a szempontból talán Jordáky egyes tapasztalatai s eredményei is közérdeklődésre tarthatnak számot.

A történészeknek teljességre kell törekedniük — állítja Jordáky —, s a legújabb kor történetírása is csak akkor tarthat igényt tudományos rangra, ha az emberi alkotás „összességének vizsgálatára" törekszik *(Történettudomány, szociológia, nemzetközi élet)*, mert ez objektivitásának feltétele. Ahhoz viszont, hogy a történész a tényanyagon úrrá lehessen, határozott világnézet kialakítására kell törekednie, s megfelelő módszerre kell szert tennie. Érdemes idézni véleményét: „A történettudomány — írja — végső fokon a tények (események, felfedezések, alkotások stb.), az ideológia (történetfilozófiai ismeretelmélet) és az interpretálás (szociológiai szemlélet) szintézise." (36.) Láttuk Jordáky történetszemléletének kialakulását; nem volt kevésbé jelentős hatással fejlődésére az a tény sem, hogy már fiatalon szociológiai képzettséget szerzett, sőt a két világháború között Kolozsvár munkásainak körében olyan szociológiai fölméréseket végzett, melyeknek anyagát ma sikeresen építi be történeti munkáinak szövetébe. S minthogy előszeretettel foglalkozik a munkásmozgalom múltjával, társadalomtörténettel és politikai történettel, sok hasznát veszi a szociológiai módszernek is. Lássuk ezek után, hogyan sikerült legyőznie a tények feltárása körül felmerülő akadályokat.

Mindenekelőtt: Jordáky nemcsak történész, szociológus és irodalmár, hanem nagy gyűjtő és elismert bibliográfus is. Íme, visszakanyarodtunk a szerző sokoldalúságának kérdéséhez. Valóban, egy egész életen át szenvedéllyel — és amennyire tőle függött, megszakítás nélkül — gyűjtötte a társadalomtörténetnek (ezen belül mindenekelőtt a munkásmozgalom történetének), a szocialista gondolat, a nemzeti kérdés és a Duna menti országok legújabb kori történetének irodalmát. (Hadd jegyezzük meg, hogy könyvtárából szívesen kölcsönzött kutatótársainak.) Ugyanakkor számos sajtókollekciója van. Érthető módon, nagy szakkönyvtára s rendszeres bibliográfusi tevékenysége megkönnyíti adatfeltáró munkásságát. Innen van az is, hogy a jelenkor és a nemzetközi élet kérdéseiben a legjobban tájékozott kutatók közé tartozik. (Bizonyságul hivatkozhatunk nagyon gaz-

dag publicisztikai munkásságára s e kötetben *A mai Spanyolország*, valamint *A nyugat-európai szociáldemokrata pártok külpolitikája* című tanulmányokra.) Mivel a hazai történelmet európai egyetemességében képes látni, írásainak széles a láthatára. A régebbi s most közölt tanulmányai arról győznek meg, hogy a történetíró Jordáky helye az élvonalbeli legújabbkor- s jelenkorkutatók közt van.

A fentieket annál inkább el kellett mondanunk, mert szívügye e korszakok historiográfiájának fejlesztése. Mostani könyvében is számos megszívlelendő kérdést vet fel. Érdemes odafigyelnünk *A legújabbkori történetkutatásunk feladata, A béke és a háború kutatásának tudománya*, valamint *A politikai előrelátás tudománya* című írásaira. Egyebek mellett a nemzetiségtörténeti kutatások alapfeltételei közt jelöli meg a kérdés történeti bibliográfiájának elkészítését és a szükséges forráskiadványok megjelentetését.

Jordáky legújabb kori konkrét kutatásainak tengelyében a munkásmozgalom, a forradalmi mozgalmak, a nemzeti kérdés, valamint a román—magyar kapcsolatok kérdései állanak. Ennek során olyan problémákat érint, mint az osztályharc és a munkásegység, a demokratikus jogok és a munkásmozgalom, ez utóbbi és az internacionalizmus viszonya, kölcsönös összefüggése. Abból indul ki, hogy a szocializmusért vívott küzdelemben a különböző nemzetiségű dolgozóknak együtt kell menniük, az internacionalizmus elveit nem adhatják fel a polgári pártok semmiféle csábítására, s nem engedhetnek az államhatalom erőszakosságainak sem. Ezzel összefüggésben utalunk e kötet egyik legjobban sikerült tanulmányára, amely az 1920-as kolozsvári általános sztrájk történetét dolgozza fel. A szerző céltudatosan kíséri nyomon: vajon az 1920-as év Kolozsvárján kibírta-e a nyomás próbáját a román és a magyar munkásság szolidaritása, az az erő, amely még a XIX. század második felében és a XX. század elején kialakult az Osztrák—Magyar Monarchia politikai viszonyai közt? Az új romániai viszonyok közepette elhatározó jelentőségű probléma volt ez, amikor a burzsoá román állam és a polgári pártok mindent elkövettek, hogy a munkásságot nacionalista alapon megosszák. A szerző hatalmas tényanyag felvonultatásával s a körülmények pontos elemzése alapján mutatja ki: „Az általános sztrájk a proletár internacionalizmus jegyében folyt le Kolozsváron is. Sem a munkásmozgalomba befurakodott soviniszta elemek, sem a burzsoá külső nacionalista propagandája nem tudta megbontani Kolozsváron a román és a magyar munkások harci egységét." (242.) Ha továbbgondoljuk Jordáky élesen fogalmazott megállapítását, nem nehéz arra a következtetésre jutnunk, hogy az 1920-as kolozsvári események kihatottak a két világháború közötti romániai s főként erdélyi munkásmozgalomra, annak jellegére, a Romániai Kommunista Párt harca társadalmi bázisának kialakulására. S a sztrájknak a magyar nemzetiség bizonyos demokratikus szabadságjogainak védelmében is szerepe volt — főleg kihatásaiban.

A tanulmányok közül több foglalkozik a román—magyar művelődési kapcsolatok, demokratikus hagyományok kérdéskörével. Mind az osztrák—magyar monarchiabeli magyar uralkodó osztályoktól, mind a romániai vezetőköröktől a demokráciát kéri számon, és aszerint ítéli meg a magyar és román szellemi élet kiemelkedő személyiségeit is, hogy hajlandók voltak-e folytatni vagy sem a népek demokratikus hagyományait a Duna menti megbékélés érdekében. Ilyen vonalon helyezkednek el a Kogălniceanuról, Táncsicsról, Dobrogeanu-Ghereáról s Kunfi Zsigmondról szóló írásai. Kunfi portréja alkalmat ad arra is, hogy betekintsen a századfordulói magyar szociáldemokrata vezetők tevékenységébe. Végül fel szeretnők még egyszer hívni a figyelmet a nemzetközi életet elemző cikkeire, amelyek meggyőznek arról, mennyire előnyösen egyesül Jordáky egyes írásaiban a legújabb kori történet kutatójának, valamint a szociológusnak és a nemzetközi életet fürkésző szemmel figyelő jelenkorkutatónak a koncepciója és módszere. Az érdeklődő együtt látja az előzményeket, a mai helyzet mozgatórugóit, s kisejti belőlük az események várható fejlődésmenetét is.

Legyen szabad ezek után összefoglaló helyett megemlíteni a recenzens véleményét arról, hogy a történetkedvelő olvasó mit nem várhat Jordákytól. Eddig sem írt, s valószínű ezután sem fog írni egy-egy történeti kérdést kimerítő, lezáró vaskos köteteket. Mert Jordáky az a típusú történész, aki kérdéseket vet fel, a lényegre tör, s ha sikerül rátapintania, a probléma más oldalaival, részletezésével nem sokat foglalkozik. Ha Jordáky említett sokoldalúságának valamiféle hátránya mutatkozik, akkor bizonyosan csak erről lehet szó: a számos felvetett és tanulmányozott, egymástól annyira távoli kérdés kimerítő tárgyalására nem futja idejéből. De a részletezés elmaradása nem megy a tudományosság rovására, s nyugodt lelkiismerettel elmondható: egész tevékeny-

sége cáfolata bizonyos előítéleteknek, melyek a legújabb kori történetkutatás lehetőségeit kérdőjelezik meg. Jordáky válogatott történettudományi cikkeinek kiadása folytán történeti irodalmunk jelentős művel gazdagodott, s változatosabbá is vált. Amiért a Politikai Könyvkiadót is elismerés illeti.

Egyed Ákos

Természetjáró muzsikus városlakó-költészete

Palocsay Zsigmond legújabb kötete* a szerzővel kapcsolatban kialakult korábbi véleményt igazolja. Kétség nem férhet hozzá: Palocsay erős, eredeti költőegyéniség, aki természetjáró (halászvadász)- és muzsikus (hegedűspalántagyámolító)-érzékenységgel éli és formálja verssé mindennapi élményeit. A hangsúly a verssé-élésen és nem a -formáláson van. Mert Palocsay versei darabosak. Szavai úgy sorjáznak, ahogy az indulat diktálja őket. Ritmusát a grafikailag jelöletlen vagy — szokatlan módon — hosszú egyenesekkel érzékeltetett szünet-zökkenők alakítják. Szóhasználatával próbára teszi, olykor meg is botránkoztatja kényesebb ízlésű olvasóit. Mert a szürkülő-szegényedő köznyelvet nemcsak szak- és tájnyelvi szavakkal színezi-gazdagítja, de argotikus kifejezésekkel harsányítja is. Jelszava mintegy: semmi sem idegen a költészettől, ami emberi.

Központi élménye: az „emberi" körének beszűkülése. Költői alapállása pedig: a beszűkülés elleni tiltakozás. Tiltakozás az élményekben való tobzódással, tiltakozás a lelki elszegényedés elleni lázadással. A természetben fellelt öröm és a kietlenség elleni lázadás ívén aztán megfér a panasz és a fanyar vagy derűsebb színezetű fintor is.

A torlódó indulatok nemegyszer torlódó szavakat-sorokat szülnek: rendhagyó, szótárból nehezen megfejthető, lapalji jegyzet után kiáltó kifejezéseket s nekiiramodó-megtorpanó, interferenciában fuldokló ritmust. Olykor már az indulatok is csendbe fúlnak. Ilyenkor tekint körül a költő — látszólag tehetetlenül —, s veszi számba kimeríthetetlennek hitt lehetőségeit.

Ülök földi a papír mellett — / verset írnék / de annakvalót ma nem lelek / — meglátod később te is / hogy egyre nehezebb; / egyszer majd úgy érzed / mindent lehallgattál / szagoltál fogtál magad körül / szorgalmad mellőled mindent felevett / és továbbmitlátni / nem lehet...

A kimerülés-érzés végül újabb verslehetőséget kínál a költőnek. De a számvetés nemcsak azért hasznos, mert verset szül, hanem azért is, mert a pillanatnyi döbbenet a közvetlen környezetben való körültekintés készségét erősíti. Végtére is a természetjáró költő „civilben": pedagógus, apa és — nem utolsósorban — városlakó, aki „civil" minőségében még inkább átérzi a természettől való eltávolodás, az emberi viszonyulások elszegényedésének elhárítandó veszélyét, kínját.

Az új kötet így vált a városlakó hétköznapjainak műfajilag-tematikailag egységes és mégis gazdagon árnyalt költészetévé. És éppen a gazdagság, az árnyaltság az, ami a tájékoztatáson és a kommentáláson túl az értékelés feladatát is megkönnyíti a kritika számára. A kötetben ugyanis a bőség folytán érzékelhetőbbek a költői erővonalak, s mert van miből szelektálni, bízhatunk abban, hogy a szelekció az erővonalak valóságos csomópontjait hozza felszínre.

Palocsay esetében — tekintve a költő látásmódjának, nyelvének és ritmikájának eredetiségét — kétféle szelekció között választhatunk. Kiválogathatjuk egyrészt a legrendhagyóbb, másrészt pedig a legkevésbé rendhagyó — a legközérthetőbb verseket. De mert Palocsay költészete nem mentes az egyenetlenségektől, üdvösebbnek látszik az utóbbi eljárás mellett döntenünk.

A kötet többszöri elolvasása után úgy találtam, hogy Palocsay legközérthetőbb s egyben legegységesebb rezonanciájú versei — a kötetbeli megjelenés sorrendjében — a következők: *Helyzetkép egy keresetlen vershelyzettel, Tücsökkedvence, Dilinyóka anyóka, Kicsi Kata kertjében, Esténk.* Öt vers tehát a kötetbeli hatvanegyből. De mert belső kohéziójuk folytán a legjellemzőbbeknek érzem őket, joggal remélhetem, hogy hitelesen vallanak Palocsay költészetének sajátosságairól, lehetőségeiről. S ezt annál inkább megtehetik, mert — utó-

* Palocsay Zsigmond: A vigasz fája. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

lag látom — a kiválasztott versek mindegyike a kötet más-más ciklusát képviseli.

Ezek a versek a mindennapi élet egy-egy ellesett mozzanatából kerekedtek ki. Van bennük tehát valami nyilvánvalóan közös, de — mert Palocsay életismerete széles körű, s az egyes életmozzanatok eltérő hangulatot sugallnak — természetszerűleg különböznek is egymástól.

Idézem a három rövidebb lélegzetű verset:

1. TÜCSÖKKEDVENCE

kicsi, / fekete, / tücsökkedvence! / óvodás termete / aggaszt: // fájogat gyakran a feje / és sűrűn kikérezkedne / — engedem // az orvos borsót rendelt, / fuszulykát — rengeteget / — inzulinnal, „röggennyel" is, / hormonokkal kezelgette... // méretes pérnagy hangszere, / asztalos készítette / — nincs a raktárban mérete / (jövőre se) // melegszik mindene, / ha szólok, — pihentetem // ...elmondom, mit ettem: // KAKUKKTOJÁS, / ZEBRACSÜLÖK / VÍZILÓFLEKKEN, / KENGURUPECSENYE, // ...neki is kellene! // nevet, / nevet, / és aztán hegedültetem // pianója: csend-zene, / fortéja: tücsökzene, / a Nagytücsök szerethette, / sírt, mikor kiengedte / — embernek

2. DILINYÓKA ANYÓKA

„jóléánka mária / — nálam lakik mária / — velem mosat, velem főzet / félhavonta házbért fizet / — vanneki nyugdijja / nékem régiházam / ebből telik vízre gázra / lámpabélre pirulára / kenőcsmeg: reumára / — ecetre tárkonyos levesbe / — vasárnap pálinkára / —— / Mária fijatal —— / —— mária nálam fekhet / —— ötvenben nyugdijjat szerzett / —— gyenge a mejje —— / —— köhögget —— kötögethet / —— / jóska kérheti! / —— fér'he' nem megy / — Mária a MENNYBEMEGYFEL! / — menyegzőt ott se ül / — testéhez nem fül / semmi férfiember / —— / —— Mária SZŰZMÉG / mária vétket nem tett / Márijjáért én felelek / — az ÉGBEN a helye! / —— / nyugdijja — ha LENN van — / FENN biztos hogy meglesz / — házam nekem is meglesz / — adót ott reája / nem vethetnek / —— / telik többvízre — gázra / lámpabélre pirulára / — ecetre tárkonyos levesbe / — vasárnap pálinkára / —— / csak előttem el ne menjen / —— / lakni más helyet / ne keressen"

3. KICSI KATA KERTJÉBEN

Kicsi Katát „kertjében" / meglocsoltuk sebtiben // csupa illat keze, lába, / — telne egy drogériára // ha az eső jól megverné, / fürdővizét mind eltenné. // — Attól leszünk gazdagok! / — cipőfűző madzagunk / annyi lesz, / hogy adunk másnak, // kertünkben a nyulak ásnak / aranytojás vermeket —— // (tátám nem ír verseket!) // csak pipál majd, / csak piál majd, / fekszik egy nagy fa alatt, / s dalolásra biztatja az / arra járó madarat.

Az első vers egy zeneiskolai tanóra leírásába rejtett portré — a fizikailag esendő, de rendkívüli érzékenységgel megáldott hegedűspalántáról. A második vers egy életforma bemutatása — átképzeléses lamentációba burkolva. A harmadik vers pedig egyetlen gyermeki élmény megragadása — valahol a mese és a valóság határán. Egyszerű, inkább prózába kívánkozó (és prózában is nehezen megmódolható!) témák ezek, amelyek Palocsay tollán meglepően mély érzelmi-hangulati rezonanciájú versekké válnak.

Hogyan válnak azzá?

Nos, minden bizonnyal többrétűségük, a különböző érzelmi-hangulati síkok váltogatása, összevillantása folytán. Érdemes megfigyelni, hogy a gyöngéd hangvételű *Tücsökkedvence* hogyan emelkedik meg a „KAKUKKTOJÁS, / ZEBRACSÜLÖK / VÍZILÓFLEKKEN, / KENGURUPECSENYE" kedvesen groteszk tréfájával, hogy aztán az utolsó sorok elismerő-aggódó, emberi értékek esendőségét felpanaszoló fordulatával elégikus magasságokba lendüljön („pianója: csend-zene, / fortéja: tücsökzene, / a Nagytücsök szerethette, / sírt, mikor kiengedte / — embernek"). De ugyanolyan figyelemreméltó a *Dilinyóka anyóka* együgyű-őszinte, helyzetismertető lamentációja is, amely a legköznapibb gondok csetelésétől a megérdemeltnek és kétségtelenül bekövetkezőnek hitt „mennybéli gondtalanság" megidézéséig ível, hogy aztán — hirtelen döbbenettel — a „mennybe jutás" sorrendjének következményeivel is számot vessen. A „csak előttem el ne menjen" — tartalmánál fogva groteszk — aggodalma balladai feszültséggel tölti meg a verset.

A *Kicsi Kata kertjében* derűjét a mesei színezetű idill és a (megintlen tréfás) groteszk összefonódása adja, mégpedig a dalszerű versforma támogatásával. A versforma a mikrostruktúra szintjén is kitapintható szerephez jut. A negyedik sorban például a második ütembe átnyúló „drogéria" szó verstani

okokból módosult *nyomaték- és hanglejtésrendje* is a mesei nagyotmondás, a túlzás kifejezését szolgálja (dőlt betűkkel az erős nyomatékú „csu-, ke-, tel-", illetve a csökkentebb nyomatékú „il-, lá-, gé-" szótagokat, nagybetűkkel pedig a következő ütem első szótagjának juttatott nyomatékát hangemelkedéssel pótoló szókezdő szótagot jelölöm):

*csu*pa *il*lat / *ke*ze, *lá*ba,
— *tel*ne egy DRO / *gé*riára

A vers egyébként aranymetszetes szerkezetű, s jellemző, hogy negatív és pozitív aranymetszete egyaránt egy-egy tréfás-groteszk fordulatot emel ki („Attól leszünk gazdagok!", illetve: „kertünkben a nyulak ásnak...").

Terjedelmi okokból a másik két — fentebb kijelölt — verset nem idézhetem teljes egészében. De talán nem is szükséges, hiszen néhány szemelvény is kellőképpen tájékoztathat tartalmukról hangvételükről.

A *Helyzetkép egy keresetlen vershelyzettel* bevezetését, néhány közbülső sorát és befejezését idézem:

Bajom — úgy mondják — hogy a vershez / szitukat *keresek* —— / —— / *például most is lemegyek a pincébe* / *mert küld az asszony:* / *„Hozzon fel pityókát apjuk! — / almát Katának,* / *borvizet Nagytatának,* / *MAGÁNAK pálinkát;* / *murkot, cellert a levesbe!* / *— málnaszörpöt is lehetne —* / *a petrezselymet ne felejtse,* / *s a* százasokat *forgassa meg* / *a villával — (penészednek)* / *...*" / *Tempósan indulok — gondom:* / *KINCSEM szavait jegyzem:* / *háromszor ne kelljen járni* / *(újabb* parancsot *várni)* / *— karomon két kosár /... / (nincs még semmi a verssel* / *— pókháló hesse el* / *más a dolgom: alma, celler:* / *a* szitu, *még keresetlen)*

Az *Esténk*nek csak az indító sorait másolom ide:

Esténk zuhogós, csurgós, eregős nem lett, / konzerválni *kellett a mosatlan edényeket* / —— *vegymézzel, len-kék porral* / —— / *tó-lé korsónkban, ivóvizünk a kredencen,* / —— *csapunk az éjjel csepegett,* / *de dögleni nem lehetett a fürdőkádban,* / *mert nem karcol felhőt a hat emelet* / *(különben megfejtem volna egy felhő-tehenet)...*

Különösebb kommentárra, azt hiszem, nincsen szükség. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek a versek a városlakó rezzenetei. Mint ahogy — számomra legalább — nyilvánvaló az is, hogy ami az idézett versekben közös, az általában véve is jellemző Palocsay költészetére.

Palocsay valóban a mindennapok apró mozzanatait éli-formálja verssé. Költeményei ennélfogva — ahogyan ő maga is utal rá *Helyzetkép egy keresetlen vershelyzettel* című sajátos ars poeticájában — jobbára helyzet-, illetve életképek. Korszerűségüket e múlt századi műfaji keretben a komplex látás- és kifejezésmód, legfőképpen pedig a groteszk állandó jelenléte biztosítja.

Palocsay költészetének fő erősségét s lehetőségeit éppen a valósággal való közvetlenebb, kevésbé áttételes kapcsolatban látom.

Mózes Huba

Őskori bronz- és aranyleletek

Több mint három évtizedes, Közép- és Délkelet-Európa bronzkori történetét új megvilágításba helyező kutatásainak összegezéseként látott hozzá Mozsolics Amália a Közép-Dunavidék eddigi bronz- és aranyleleteinek *teljes* közreadásához. Művének első kötetét (1967) világszerte — hazánkban is — nagy elismeréssel fogadták, s ma már mondhatni kézikönyvül szolgál. A nemrég megjelent második kötet* a bronzkor kései, IV. szakaszának (kb. i.e. XIII—XII. század) bronz- és aranyművességét tárgyalja, számos térkép, statisztikai táblázat, rajz és képes tábla kíséretében. Az alapvető munka iránt nagy az érdeklődés a romániai kutatók soraiban is.

A szerző sorra bemutatja a korabeli bronzöntő műhelyek jellegzetes termékeit (fegyverek, eszközök, ékszerek, lószerszámok, edények), az aranyművesek készítményeit, és végül betűrendes ka-

* A. Mozsolics: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Mit einem Beitrag von Eduard Sangmeister. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1973.

talógusban is összefoglalja a mintegy 300 lelőhely gazdag anyagát. Figyelemmel kíséri a különböző típusok és változatok társulásait, elterjedését, igyekszik kideríteni a fémfeldolgozó központokat. Külön kitér a nyersanyag, az öntés, a műhelyek kérdésére. Mozsolics Amália régészeti-történeti következtetéseit Eduard Sangmeister freiburgi professzor vizsgálatai támogatják, aki a könyv függelékében a bronztárgyak anyagának vegyi összetételét tárgyalja, színképelemzés alapján.

A történeti összefüggések feltárása végett Mozsolics Amália arra törekedett, hogy a legtöbbször elszigetelten, ún. *raktárleletekben* előkerült fémanyagot kapcsolatba hozza a korabeli településekkel és temetőkkel. Ezt nagyban megnehezíti az a körülmény, hogy a halomsíros kultúra népének a Duna mentén való előnyomulása következtében a bronzkor IV. szakaszában elnéptelenedtek az előző korszak jó kronológiai támpontokat nyújtó, sokrétegű települései. A fegyverkészítés fellendülése, a temérdek bronz- és aranykincs elrejtése, a települések rövid élettartama mind-mind a történelmi helyzet bizonytalanságára utal. Ennek okát Mozsolics Amália főképpen a Közép-Európából kiindult népmozgásokban látja, de bizonyára nem hanyagolható el az a romániai kutatások eredményeképpen mind nyilvánvalóbbá váló hatás sem, amelyet a kelet-európai sztyeppeken végbement vándorlások nyomán kialakuló Noua-Szabatinovka kultúrának a Kárpátok külső és belső oldalán való megjelenése váltott ki. Az i.e. XIII—XII. század fordulója nagy megrázkódtatásokkal járt az akkori „civilizált" világban is, és ezért nem kis mértékben felelősek a Közép- és Kelet-Európából kiinduló, szálláshelyeikről újabb és újabb népcsoportokat kilendítő népmozgások. Az ún. „nagy vándorlás" (másképp „égei vándorlás") következtében összeomlott a hettita birodalom, megsemmisült a mükénéi civilizáció. A Földközi-tenger keleti medencéje elvesztette korábbi jelentőségét, s Görögország és Kisázsia — igaz, csak néhány évszázadra — ismét őskori „barbárságba" süllyedt vissza. A szerző kimutatja, hogy az új történelmi helyzetben az égei térség s a Dunavidék között meglazultak a korábbi időszakra jellemző szoros művelődési és kereskedelmi kapcsolatok.

Mozsolics Amália széles kitekintésű, a Kárpátok s a Duna övezte tájak bronz- és aranyleleteit *az európai fejlődés egészébe* ágyazó munkájának középpontjában a Felső-Tisza medencéjének bronzművessége áll, melyet Ion Nestor professzor már 1938-ban mint sajátos színezetű önálló csoportot határozott meg. A leletanyag monografikus feldolgozása most lehetővé tette egy árnyaltabb későbronzkori kronológia felállítását is: a két jellegzetes lelőhely után elnevezett Forró- és Ópályi-„horizont" — a bronzkor IVa és IVb szakaszai — elkülönítését. A raktárleletek, különösen az agyagedényekbe rejtett bronz- és aranykincsek, valamint a településeken előkerült öntőminták és a sírok fémanyagának összevetése alapján Mozsolics Amália arra a következtetésre jut, hogy a Forró típusú bronzok a kései halomsíros (a pilinyi és az egyeki) műveltség hagyatékát alkotják, az Ópályi-horizont pedig a Berkesz-Demecser, Felsőszőcs (Suciu de Sus) és a Noua-Szabatinovka kultúra időszakához kapcsolódik. Ezeket a következtetéseket a hazai régészeti kutatások, különösen a felsőszőcsi kultúra időrendjére vonatkozó újabb eredmények is megerősítik. A szerző álláspontjától eltérően azonban több romániai kutató úgy vélekedik, hogy a Wietenberg- és az ottományi (Otomani) műveltség is megéri az Ópályi-horizontnak megfelelő Felőr(Uriu)-Dragomérfalva (Dragomireşti) típusú bronzoknak a korát. A kérdés megnyugtató, minden kétséget eloszlató megoldását a fiatal ottományi és Wietenberg-műveltség teljes leletanyagának közreadásától várhatjuk.

Figyelemre méltó a szerzőnek az a törekvése is, hogy a helyi fejlődés történelmi sorsfordulói megszabta *bronzkori kronológiát* dolgozzon ki, elvetve P. Reinecke és H. Müller-Karpe dél-németországi realitásokra alapozott s Európaszerte számos kutatótól kritikátlanul átvett időrendjét (innen egyesek még a terminológiát is átvették: pl. „urnamezős kultúra", „urnamezős korszak").

Végezetül hangsúlyozni szeretném, hogy Mozsolics Amália kitűnően ismeri mind a régebbi, mind az újabb romániai szakirodalmat, könyvében léptennyomon hivatkozik a hazai kutatók felfedezéseire, munkáira. Külön is kiemeli A. Alexandrescu, E. Zaharia és A. Vulpe alapvető tanulmányait a bronzkori fémművesség egyes termékeiről (kardok, hajkarikák, csákányok és balták). Az összefoglaló munkák szerzői közül D. Popescura, M. Rusura hivatkozik s különösen M. Petrescu-Dimboviţa professzorra, akinek a romániai bronzleletekről írott vaskos monográfiája még ebben az esztendőben megjelenik a bukaresti Akadémiai Kiadónál.

László Attila

II. Rudolf és világa

R. J. Evans oxfordi egyetemi tanárnak II. Rudolfról és világáról írott monográfiája* két szempontból is érdeklődésünkre tarthat számot. A nyugaton mindinkább teret hódító új történeti irányzatnak, az „intellektuális történelem"-nek jól sikerült alkotása, másrészt mert a XVI. század végi, a XVII. század eleji Habsburg-birodalom politikai, vallási, művészeti és művelődéstörténeti képét rajzolja meg. Ez a kép tükrözi az akkori Európa egész szellemi arculatát, a különböző országokat, területeket és népeket összekötő művelődési szálakat. Az óriási forrásanyag birtokában a szerző könnyedén, szép stílusban, elmélyült formában érzékelteti a tárgyalt korszak nagy problémáit, és eddig csak sejtett összefüggéseket tár fel. Adatait igyekszik elsődleges forrásokból meríteni, s hogy ezt megtehesse, a latin és a világnyelvek mellett megtanulta a cseh és a magyar nyelvet is. Számunkra tanulmánya azért is figyelemre méltó, mert sok hazai, erdélyi utalás van benne.

Az intellektuális história, a nyugati történészek új kutatási és módszertani irányzata: a szellemtörténet önállósult hajtása. Az emberi értelem termékeinek különböző megnyilvánulási területein: a politikában, filozófiában, vallásban, irodalomban, művészetekben, tudományban érvényesülő társadalmi hatását, ennek belső és külső összefüggéseit vizsgálja. Az ember „belső tapasztalatára", a gondolkodás eredményeként kialakult tapasztalatra épít. Emiatt céljai korlátlanok, mert mindenféle gondolatot és emberi tapasztalatot felölel s velük időbeli és helybeli összefüggéseikben foglalkozik. Sok fogyatékossága közül kettőt említünk: elhanyagolja a gazdasági és a társadalmi problémákat, elszakad az anyagi valóságtól, és kutatása főként a társadalmi elitre összpontosul.

A szerző az intellektuális történelem szellemében elsősorban a felépítményi elemekkel foglalkozik, a gazdasági és a társadalmi kérdések csak azok vetületeiként bukkannak felszínre.

Nem célunk itt — terünk sincs rá — a könyvet részletesen, szellemes és izgalmas tartalmi összefüggéseiben ismertetni. Problematikájának érzékeltetésére elegendőnek tartjuk a fejezetek puszta felsorolását. Az első három a Habsburgok, Bohemia és a birodalom viszonyát, illetve Rudolf politikai irányelveit és vallásosságát elemzi, a negyedik a Habsburgok és a humanista kultúra kapcsolatát világítja meg, a következő három Rudolfot, a szépművészetek és az okkult tanok patrónusát, valamint a prágai mannerizmust és a világegyetemről alkotott mágikus felfogást mutatja be; az utolsó, az Epilógus tisztázza a különböző irányzatok hátterét, és a prágai udvarban kibontakozó új szellemi és művészeti irányzatra utal.

II. Rudolf alakja az idők folyamán belemerült a mondák és a legendák világába, s a történelem elmaraszta ítéletével pecsételték meg. Talán ez a magyarázata, hogy nagyobb életrajzi monográfia e császárról nem keletkezett, és részben ezt a hiányt pótolja tanulmányával a szerző. Bevezetőjében megállapítja, hogy a történeti hagyományban három különféle Rudolf él. Az egyik a gyenge, állhatatlan, leszegényedett uralkodó, aki mindenkitől elhagyatva fejezi be életét. A másik a nagy mecénás, a művészetek, a tudományok pártfogója, a harmadik a misztikus, az okkult tanok, az asztrológia, az alkímia és ezek művelőinek patrónusa. Evans e három tradícióból indul el, és ezeket hozza közös nevezőre, egyesíti az ún. Rudolf-problémába.

II. Rudolf uralkodása a XVI. század végének, a XVII. század elejének, a reformáció és az ellenreformáció korának, a török elleni harcnak, a reneszánsz hanyatlásának és új művelődési irányzatok kezdetének időszaka volt. Fővárosát Prágába helyezte át, és azt az európai szellemi élet egyik központjává tette. Általános törekvése volt a keresztény ideológiai és politikai egység megtartása, a vallási szakadás elkerülése, a humanisták (protestánsok és katolikusok) „kozmopolita" egységének megerősítése és a török elleni harc. Ebben az időszakban Közép-Európa stabilitása két szinten ingott meg: összeomlott az örökletes politikai összhang, ami az első, egész Európára kiterjedő háborút eredményezte, és bomladozni kezdett az a szellemi összhang, amelyet az empirikus tudományos eszmék fogtak pergőtűz alá. E két folyamat kölcsönhatása nyomán egy harmadik jelenség tűnt fel: a gyakorlati és az intellektuális megoldások közötti összecsapás. A tanulmány nem az események, jelenségek leírására törekszik. Célja azok magyarázata, értékelése, tehát nem a politikai történet, sem pedig a nagyobb művelődési problémák elemzése.

* R. J. Evans: Rudolf II and His World. A Study in Intellectual History 1576—1612. Oxford, 1973.

A szerző először azt vizsgálja meg, mi késztette Rudolfot arra, hogy Prágát a birodalom fővárosává tegye. Kiderül, hogy ennek oka nem valamilyen cseh visszahatás a korábbi germanizációs törekvésekre, ahogyan egyes történészek feltételezik, hanem az, hogy Bohemia Közép-Európa legfejlettebb területei közé tartozott, Prága mintegy 4 millió alattvalónak volt a központja, s Bécstől eltérően kívül esett a török veszedelem hatókörén.

Rudolf politikai tevékenységét illetően minket főként a törökellenes harc érdekel, melyet a császár diplomáciai síkon és fegyverekkel folytatott. Arra törekedett, hogy a törökellenes erőket egyetlen szövetségbe tömörítse. E törekvésének egyik megnyilvánulása az a nagyszabású terv, amely a birodalom és a perzsa királyság összehangolt támadásával akarta visszaszorítani a török terjeszkedést. E terv egyik fő végrehajtója éppen az erdélyi Kakas István volt, aki 1602-ben Moszkván keresztül követséget vezetett a perzsa udvarba, útközben azonban meghalt, és ezzel az elgondolás is meghiúsult. A törökellenes harcnak egyik korcs hajtása a egész Közép-Európára sok szerencsétlenséget zúdító *tizenöt éves háború* (1591—1606). Sajnos, a szerző ennek az Erdélyért folyó ádáz küzdelemnek csak a körvonalait húzza meg, s emiatt a könyv idevágó jelentősége elsikkad.

A monográfia túlnyomó része a Rudolf korabeli vallási, tudományos és művelődési kérdésekkel foglalkozik. Rudolf korában Csehország a szellemi pezsdülés egyik központja volt. „A cseh testvérek" vallási és társadalmi tanításai köré egész sor új eszmei irányzat tapadt: az anabaptisták, a szociniánusok tanításától kezdve Comenius Ámos János „pedagógiai forradalmáig". Felfogásuk döntően hatott a kor egész irodalmára. Racionalisták voltak, mert mindent elvetettek, ami az ész ellen volt *(contra rationem)*, és mégsem voltak azok, mert hittek valamilyen, az ész fölött álló valóságban *(super rationem)*. Tanításaikban a millennáris eszmék lényegében a társadalom utópisztikus átalakulásának szükségét hirdették. Racionalizmusuk és a millennarizmusban jelentkező tanításaik széles körben hatottak hazánkban. Gondolunk itt elsősorban Moldva uralkodójára, Jakob Baszilikosz Heraklidészre, Sommer Jánosra és Paleologus Jakabra. Heraklidész vagy Despot Vodă „reformtevékenysége" a Habsburg-birodalomban uralkodó tendenciák vetülete. Sommernek és Paleologusnak, a volt unitárius kollégium egykori igazgatóinak erdélyi szereplése részben a prágai udvar szellemi radikalizmusának kisugárzását jelzi. A Thorotzkay- és a Lisznyai-kódexben Kolozsváron fennmaradt értékes műveik a hazai történészek részéről megérdemelnék az elmélyült tanulmányozást.

A Habsburgok és a humanista kultúra kapcsolatait illetően a szerző olyan összefüggésekre hívja fel figyelmünket, amelyek nélkül lehetetlen megérteni a XVI. század szellemi arculatát. Franciaországtól hazánkig terjedő nagy humanista áramlatról van szó. Ennek képviselői között találjuk a francia Carolus Clusiust, az angol Philip Sidney-t, a magyar Zsámboky Jánost (Ioannes Sambucus). Zsámbokynak a tanulmányban ismertetett könyvgyűjteményéből fogalmat alkothatunk a Rudolf korabeli értelmiség állandó szellemi táplálékáról. A tudományok művelésében nagy szerepet játszott a prágai egyetem. Ennek legjelesebb képviselői Kepler, Tycho Brahe, Jessenius, akik a híd szerepét töltötték be az udvar és a tudományos világ között. Rudolf udvara ugyanakkor a szépművészetek központja volt. A szerző hozzáértéssel rajzolja meg e művészeti központ életét. Idézi az egyik kortársat: „bárki, aki teheti, elmehet Prágába, a világ mostani legnagyobb patrónusához, II. Rudolf Római Császárhoz. Láthat ott a császári székhelyen és másutt, a művészetek nagy szerelmeseinek gyűjteményében, számos remek, értékes, különleges, szokatlan és megfizethetetlen értékű alkotást."

Rudolf és köre azt hitte, hogy az embert és a természet világát titkos szálak kötik össze, s ezek kutatása a tudós feladata, melyet az alkímia, az asztrológia és a hermetikus szövegek tanulmányozásával oldhat meg. Éppen a prágai udvar bizonyítja, hogy a misztikus tanok elterjedtek az akkori Európában.

E tanítások hívei arra törekedtek, hogy behatoljanak a tapasztalaton túli „valóságba". A körülöttük lévő világ erőit tanulmányozták, de nem az ok és az okozat megfigyelhető modelljei szerint, hanem mint mozgató szellemeket, és azt hitték, titkos isteni terv szerint működnek. Aki ezeket az erőket ismeri, hatalmába is ejtheti őket. „Természeti" mágiáról volt szó, melynek szellemi vetülete a tradicionális vallások tagadásában nyilvánult meg. „Őfelségét — állítja a főhercegek 1606. évi bécsi jelentése — csak a varázslók, az alkimisták, a kaballisták érdeklik, és semmi költséget nem kímél, hogy mindenféle kincseket találjon, felfedje a titkokat, és ellenségeinek ártalmára megbotránkoztató eljárásokat használjon. A varázslatról szóló könyvei egész könyvtárt tesznek ki. Szüntelenül arra törekszik, hogy Istent teljesen kiküszöbölje, azért, hogy a jövőben egy egészen más urat szolgál-

jon." Az alkímia értéktelen, misztikus tanai mellett hozzájárult a tudományok, különösen a növénytan és ásványtan fejlődéséhez. Rudolf udvara az európai sarlatánok, de ugyanakkor az okkultizmus hatása alá került híres orvosok találkozóhelye is volt. Az okkult tanítások képviselői között találunk erdélyieket is: a szebeni Nicholas Melchiornak az alkímiáról írott munkája a XVI. század legjobb szövegkönyvének számított, melyet Rudolf korában többször újranyomtattak.

Evans tanulmánya egy fontos korszak szellemi életét mutatja be, a maga nagy összefüggéseiben, erényeivel és hibáival. A szerző megvallása szerint a tanulmány annak megértetését célozza, hogy a Rudolf korabeli Prága története „olyan korszak, amikor ez az ország, Közép-Európával együtt, nemzetközi sorsfordulón állt, és hosszú időre szóló határozatokat hozott". Számunkra nemcsak azért értékes, mert sok hazai kérdést érint, hanem mert meggyőzően bizonyítja, hogy nem lehet a hazai művelődési kérdéseket elszigetelten, egyetemes összefüggések nélkül tárgyalni.

Bodor András

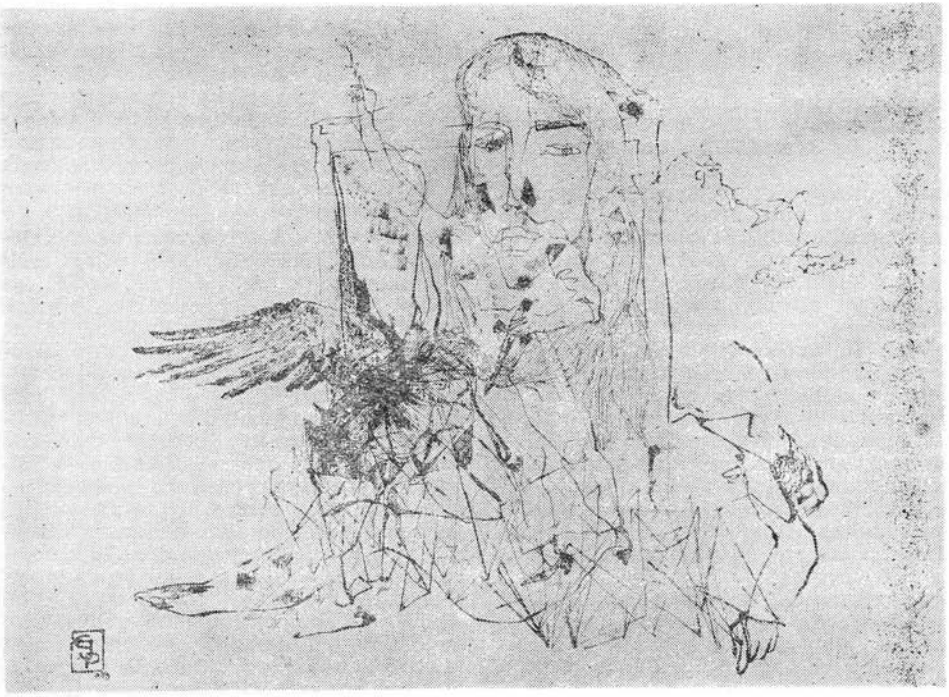

Erdős I. Pál: Győzelem

Visszapillantás a Hídra

Negyvenedik évfordulójához érkezett az újvidéki HÍD, a jugoszláviai magyar irodalom legrangosabb fóruma. Az ünnepi alkalom az egykori és mai szerkesztőkben, munkatársakban az emlékezés gazdag folyamát indítja el, amelyből főként a hőskor éveinek története rajzolódik ki árnyaltan; 1934 és 1941 között (a horthysta hatóságok 1941-ben betiltják a *Híd*at) ez a folyóirattörténet nem csupán irodalomtörténet, hanem munkásmozgalom-történet is — akárcsak a Gaál Gábor szerkesztette *Korunk*é. A jubileumi szám (1974. 5—6.) így egyszerre idézi a haladó, baloldali vajdasági magyar irodalom kibontakozását és a Jugoszláv Kommunista Párt vezette forradalmi harcot, író- és forradalmár-profilokat villant fel, hiszen számos szerkesztő, munkatárs a két szerepet együtt vállalta, sőt életével-halálával tett bizonyságot az antifasizmus, a társadalmi szabadság gondolata és gyakorlata mellett (Mayer Ottmár, Simokovich Rókus, Pap Pál, Cseh Károly, György Mátyás és mások).

Az első szerkesztő, Lévay Endre s a még életben lévő régi munkatársak, Malušev Cvetko, Dr. Kun Szabó György, Lőrinc Péter, Brindza Károly visszaemlékezését, a Laták István hagyatékából előkerült régebbi följegyzést, B. Szabó György, a *Híd* új (1945-től számítandó) folyamában feltűnt néhai esztéta-irodalomtörténész 1960-as összegezését olvasva, fel kell figyelnünk a párhuzamokra. Forradalom és kultúra szétválaszthatatlansága, nemzetek és nemzetiségek közötti hídteremtés, új értelmiség nevelése (munkások bevonása), a folyóirat mozgalmi terjesztése, antifasizmus (és a fasiszta hatóságok természetes reagálása: a betiltás) — csupán néhány, de lényegi mozzanat mindkét lap életében. Végigkövethetnénk ugyanígy, indulástól újraindulásig, az egyes fejlődési szakaszokat. A *Híd*at 1936-tól tekintik marxista folyóiratnak; Mayer Ottmár, a Kommunista Párt utasítására, ekkor vette át szerkesztését. 1934 májusában egy szabadkai haladó ifjúsági csoport hozta létre, melynek pozitív, de eklektikus programjáról pontos képet ad a beköszöntő cikk: „Hidat verünk a keserű ma és az ígéretes holnap között tátongó szakadék felett, hogy elérjük a boldogabb jövőt. Hidat verünk a régi és az új kultúra, az idősebb és az ifjú nemzedék életfelfogása közé, mert meggyőződésünk szerint az ifjúságnak nem az a feladata, hogy romboló csákánnyal rohanjon mindannak, amit a régiek építettek, hanem az, hogy a munkát ésszel és erővel a saját és az eljövendő nemzedék igényei szerint folytassa. Hidat kívánunk építeni a magyar és a délszláv nép és kultúra közé, hogy a két nemzet műveltségi kapcsolatai még szorosabbakká váljanak. Hidat akarunk építeni a korok, életfelfogások, nemzetek — hidat ember és ember közé." (*A Híd 40 éve — programcikkeink tükrében* címen eredeti összeállítást közöl a 7—8. szám, „egy folyóirat sajátos önéletrajzát" nyújtva az olvasónak.) Maga az egykori főszerkesztő, Lévay Endre pedig így emlékszik vissza ma az 1936-os évre: „A folyóirat harmadik esztendejében a *Híd* ifjúsági, vagy ahogy Laták István mondta, »kezdeti« időszaka lejárt. 1936 nyár végén Mayer Ottmár már egy erősebb szerkesztőséggel vette át tőlem a lapot. A szerkesztést és a folyóirat további terjesztését olyan kemény, fegyelmezett és minden apró részletre kiterjedő munkával végezték, hogy a folyóirat fejlődésének történetében a legnagyobb fordulat ment végbe, és nem egy számában olyan szinten, hogy a haladó szellemű literatúrában tájékozottabbak a kolozsvári *Korunk*kal hasonlították össze már a kontinens életjeleit is objektíven feldolgozó írásait..." *(Három esztendő)*

Szintén Lévay említi, az induló folyóirat visszhangját elevenítve fel, Jancsó Elemér Kolozsvárról érkezett levelét és kéziratát. Malušev Cvetko mindkét folyóiratnak munkatársa volt. Laták István feljegyzése szerint a régi *Híd*ban „Az ollózott recenziók és publicisztikai munkák szerzői vagy nemzetközileg elismert

tollú haladó emberek, vagy éppen a magyar irodalom fémjelzett baloldali írói voltak. Pl. a *Magyar Nap* című csehszlovákiai népfrontos lapból gyakran átvettük Vass László finom cikkeit, recenzióit. Fábry Zoltán írásait csehszlovákiai lapokból és a kolozsvári *Korunk*ból vettük át; Balogh Edgár, Méliusz József írásait úgyszintén." *(A Híd irodalma)* Ugyanitt olvashatunk egy érdekes névsort a *Híd*közlemények szerzőiről; közöttük találjuk Szentimrei Jenőt, Salamon Ernőt, Asztalos Istvánt, Nagy Istvánt, ifj. Kubán Endrét, Morvay Gyulát, Sellyei Józsefet, Gereblyés Lászlót, Fodor Józsefet, Forgács Antalt, Lukács Imrét, Darvas Szilárdot — József Attilát.

„A *Híd*nak ma más a profilja és változott a tartalma, ami teljesen érthető, hiszen ma csak egyike a jugoszláviai magyarok gazdag kulturális életében, sokrétű marxista, tudományos, kiadói és tájékoztató tevékenységében megjelenő folyóiratoknak" — írja az ünnepi szám vezércikkében Szabó Ida, az ünnepi bizottság elnöke *(A Híd jubileuma)*. A programcikkek erről az újabb és nem kevésbé fontos folyóirat-szakaszról is némi képet adnak, ezt azonban már mi is követhettük, haszonélvezői lehettünk eredményeinek. B. Szabó György 1950 áprilisában a vajdasági fiatal írók csoportos jelentkezése alkalmából írta: „Új hang szólalt meg, mely eddig ismeretlen volt, vagy csak elvétve jelentkezett felszabadulás utáni irodalmi életünkben..." 1951-ből ugyanebben az összeállításban egy Bori-idézetet találunk a fiatal írók közlési problémáiról. Herceg János *Leányvári levelek* című visszapillantása már az Ács Károly szerkesztette folyóiratban jelent meg (1970-ben), s a már nem is olyan fiatalok iránt érzett megbecsülés hangja csendül ki soraiból: „Mi évekig hangoztattuk az angazsált irodalom egyedüli létjogosultságát, s egyszer csak ők álltak ki vele." Az irodalom nagykorúsodását a *Híd* új folyamának nagykorúsodása szolgálta, jelezte, követte. A kérdést Bori Imre így fogalmazta meg: „...tudunk-e *itt* Európa nyelvén szólni, tudunk-e »európai utasok« lenni *saját hazánkban?*" A külső szemlélő igennel válaszol; egy 1968-ból való szerkesztőségi cikk Sükösd Mihály véleményét reprodukálja: „Azóta gyökeres és szerencsés fordulat következett be, ha jól emlékszünk, a szerzői névsor is alaposan kicserélődött: a *Híd* elmúlt évfolyamain végigtekintve, effajta provincializmusnak nyomát sem találni. Ellenkezőleg, a folyóirat szépirodalmi anyagának, elméleti írásainak és fordításainak tetemes része a modern világirodalom legújabb, legkiválóbb avantgarde-jának szellemében fogant." Elkötelezettség és provincializmus-ellenesség, a „saját haza" és Európa vállalása jellemzi valóban a *Híd*at, mely a hatvanas évektől a korszerű folyóirat számos vonását mutatja fel.

K. L.

NEMZEDÉKVALTÁS AZ IRODALOMBAN

(Revista de istorie şi teorie literară, 1974. 2.)

A korszakolás az irodalomtörténetírás, művelődéstörténetírás krónikus gondja, amelyet országos és nemzetközi kongresszusok, ülésszakok vitattak és vitatnak mindmáig. Minden új tudósgeneráció új megoldással kísérletezik, s mert a lehetőségek száma véges, nemritkán elfelejtett elődei nézeteinek fölfrissítését kénytelen vállalni.

A marxista irodalomtudomány eddig alig méltatta vizsgálatra az irodalmi fejlődés folyamatában egymást váltó nemzedékek viszonyát, kölcsönhatását. A kérdés publicisztikai szinten föl-fölmerült, de mivel általánosságban álproblémának minősítették, érdemleges elemzését senki sem vállalta. A román akadémia folyóiratában Mioara Apolzan *Problema generaţiilor literare din punct de vedere sociologic* című terjedelmes tanulmányában részben az elméleti tisztázás, alapozás, részben a román irodalom történetére alkalmazása feladatával próbált megbirkózni. Vezérfonala Albert Thibaudet francia irodalomtörténész és teoretikus 1930-ban franciául, 1966-ban románul megjelent *A kritika fiziológiája* és az amerikai francia Henri Peyre *Les générations littéraires* (1948) című könyve volt.

A két ismert szerző az eddig elfeledett A. A. Cournot (*Elmélkedések az eszmék mozgásáról*, 1872) nézeteit elevenítette föl. Tulajdonképpen a neopozitivizmus megközelítésmódja ez, amelyet egyébként a francia kollégáiknál még nagyobb hatással ugyancsak a század 20-as, 30-as éveiben a német Julius Petersen és Eduard Wechssler fejlesztett tovább. Kétségtelen viszont, hogy az irodalomtörténet gyakorlatában Thibaudet munkálkodása a legkövetkezetesebb, aki *Histoire de la littérature française de 1798 à nos jours* (Paris, 1936) című munkájában a nemzedékek szerinti korszakolást alkalmazta.

Minden nemzedéket egy adott időtartamon belül a születés határoz meg döntő módon, tehát a *biológiai generáció*

faktora. Az irodalmi *alkotás miként*je meg a sajátos *társadalmi környezethatások* ugyancsak elmaradhatatlan tényezői az egy nemzedékbe szerveződésnek.

A biológiai, társadalmi és alkotás-faktor miként je határozza meg a nemzedéket, amely képes kifejezni korának szellemiségét. Peyre nyomán Mioara Apolzan ismerteti a nemzedékek ciklikus váltakozásának elméletét is. Az apák—fiúk biológiai fogantatású ellentét föloldását a fiúk—nagyapák viszonyában igyekeznek kimutatni. Az *A—B—A'—B'*... megfelelésről, a hegeli tézis—antitézis—szintézis elvről van tehát szó.

Az elutasítások és vállalások ciklikussága gyakran nem evidens; ahogyan Apolzan megfogalmazza: „a viszonyulás néha jól, máskor kevésbé jól látható."

Elméleti fejtegetését a szerző az irodalomtörténeti irányzat, korszak és kordivat, valamint az irodalomtörténeti generáció szembesítésével fejezi be. Szerinte minden igazi generáció jellemző sajátossága, hogy *új értéket teremt*, s ezzel történelmet formál. A szerző egyúttal elveti az értékrend alapján történő rendszerezést: „Az egymást követő nemzedékek sorára épülő irodalomtörténet újdonsága elsősorban az, hogy az értékrendre épülőnél közvetlenebbül, élőbben mutatja be az irodalomtörténeti folyamatot." (A tanulmányt néhány — Mihai Ralea, Peyre és Thibaudet műveire vonatkozó — csúnya elírás, pontatlanság szeplősíti.)

Dolgozata terjedelmesebb második részében a szerző a román irodalmon szemlélteti az ismertetett nézeteket.

A föllépés, a jelentkezés időpontját fogadja el megnevezésként, a kezdetektől máig a következő 13 nemzedéket különíti el a román irodalomban: 1790, 1830, 1840, 1860, 1870, 1880, 1900, 1910, 1920, 1930, 1940, 1950, 1965. Tehát az egyes, eléggé szeszélyesen sorakozó csomópontokat 40, 10, 20, 10, 10, 20, 10, 10, 10, 10, 10, 10, 15 év választja el — szembetűnő esetlegességgel. (Thibaudet a francia irodalomban 1789-től 30 esztendős emberöltők szerinti ciklusokat mutatott ki!) A jelenség magyarázatáért a szerző Tudor Vianuhoz fordul: „Harminc év csak nyugodt történelmi korszakban lehet egy nemzedék mértéke, amikor a hagyományok szigorúan működnek, amikor ezek fölhalmozói, vagyis az idősebb emberek elegendő tekintélyt őriznek meg ahhoz, hogy a fiatalok lázadó lendületét mérsékeljék. Nyugtalanabb korszakokban, váratlan újítások gyorsuló ritmusában harminc év túl hosszú nemzedékmértéknek. Ilyenkor az érzelemvilág és gondolkodásmód, az ízlések, a készségek és az előítéletek oly gyakran válthatják egymást, hogy úgy tűnik, egyetlen híd sem íveli át a távolságot az ezen időszak kezdetén, illetve végén született emberek között..." (*Generaţii şi creaţie*, 1936).

Kérdés azonban, hogy vajon ugyanabban a periódusban a francia történelmi-társadalmi fejlődés egyenletesebb, zavartalanabb volt-e, mint a román. Föltehetően a sajátos kelet-európai megkésett és ki nem teljesedett fejlődés eredményezi ezt a sajátos „ciklikusságot". Másrészt az irodalmi szféra vékonysága, a tollforgatók csekély száma is okozhatja a vélt szabályszerűség elmaradását: a kis számok törvénye érvényesül.

STEPHAN LUDWIG ROTH — AZ NSZK-BAN
(Siebenbürgisches Archiv, 1974. 10.)

A Verein für Siebenbürgische Landeskunde (Erdélyi Honismereti Társaság) 1962 óta majdnem évenként jelenteti meg tanulmánykötetеit a Kölnben székelő Böhlau kiadó gondozásában. Tizedik, egyben jubiláló kötetük szerkesztője a Romániában is jól ismert Paul Philippi heidelbergi professzor, tárgya: *Adalékok az erdélyi művelődéstörténethez.* Munkatársai részben nyugatnémet, részben romániai szász kutatók; közleményeik nemcsak önértéküknél fogva tarthatnak számot érdeklődésre, hanem azért is, mert újabb láncszemét alkotják az NSZK és RSZK közötti kulturális kapcsolatoknak. 1973 novemberében egy román küldöttség vett részt a szász munkaközösség Stuttgartban rendezett konferenciáján, azóta Nicolae Ceauşescu elvtárs, a Köztársaság elnöke fogadta Erhard Plescht, az NSZK-ban élő szászok vezetőjét.

A Honismereti Társaság tizedik évkönyvének öt tanulmánya közül kettő az erdélyi szász történelem központi alakjának, Stephan Ludwig Rothnak (1796—1849) munkásságával foglalkozik. A brassói Michael Kroner, akinek a Dacia kiadó gondozásában jelent meg könyve a szászok mártír-vezetőjéről (*St. L. Roth, Viaţa şi opera*, 1974), Stephan Ludwig Roth és George Barit kapcsolatairól értekezik. Kimutatja, hogy a múlt század két kiemelkedő kultúrpolitikusa számos haladó gondolatot egymástól függetlenül vetett fel, azonkívül személyesen is ismerték egymást, barátságukról egy itt közölt, Roth által 1848 márciusában Barithoz intézett levél is tanúskodik. A román és a szász közíró egyetértett abban, hogy a néptömegeket az iskolák létesítésével kell szegénységükből kiemelni, amint azt a felvilágosítók is — az iskolák társadalmi jelentőségét eltúlozva — hirdették. Egyek voltak az anyanyelvi oktatásnak, a nyelvek egyenjogúságának igenlésében, valamint abban is, hogy az idegen nyelveket az anyanyelvre támaszkodva kell tanítani.

Eltért a véleményük a gazdasági haladás kérdésében, bár mind a ketten új módszerek bevezetését javasolták a mezőgazdaságban, iparban és kereskedelemben. Bariţ ugyanis a céhek megszüntetéséért harcolt, mivel a céhekben az iparosodás és a román elem feltörekvésének akadályát látta; Roth viszont a szász vezetés alatt álló céheket a kispolgári társadalom eszményi keretének, a kapitalizmusban elkerülhetetlen proletarizálódás gátjának tekintette. Bariţ azzal sem értett egyet, hogy Roth 1845—1846-ban 407 württembergi szász családot telepített Erdélybe, amit ő a szász nemzeti érdek mellett azzal is indokolt, hogy ezek a földművelés modern módszereit fogják itt meghonosítani.

Mindketten szembefordultak a reformnemesség magyarosító politikájával. Rothnak *A nyelvharc Erdélyben* (1842) című munkáját, amelyben ellenezte a magyar államnyelv bevezetését a latin helyett, és azt írta, hogy Erdélyben a nemzetiségek közös érintkezési nyelve a román, Bariţ a *Gazeta de Transilvaniá*ban örömmel üdvözölte; Ion Marinescu részleteket fordított belőle románra. Kemény Zsigmond viszont cikksorozatban válaszolt reá az *Erdélyi Híradó* hasábjain (1842), Wesselényi Miklós pedig *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című, Bukarestben datált (1844) munkájában Roth ellen érvelve, s a szászokat a magyar nyelv elsajátítására buzdítva azt is felhozza, hogy a Királyföldön a szabad szászok mintegy kétszázezer románt nyomnak el. A reformnacionalizmus erdélyi képviselői tehát — Bécs diverziója nélkül is — találtak érveket egymás ellen és mellett. Mindez azonban nem változtat azon, hogy Roth a román népnek és személy szerint Bariţnak őszinte barátja, harcostársa, s a magyarságnak sem volt ellensége, amint azt különösen búcsúlevelében is hangsúlyozta.

Az 1849. május 11-én bekövetkezett kivégzés óta a Stephan Ludwig Roth-irodalom több száz munkával gyarapodott. Erről számol be a Roth-kutatás nesztorának, Otto Folberthnek vezetésével összeállított terjedelmes Roth-bibliográfia (munkatársai Friedrich Czikeli, Carl Göllner, Michael Kroner, Martin Wellmann). Otto Folberth ötven évvel ezelőtt, 1924-ben rendezte sajtó alá Roth-breviáriumát, később hét kötetben adta ki Roth válogatott műveit és leveleit, majd Grazban és Kölnben jelentette meg 1959-ben *Der Prozess Stephan Ludwig Roth* című nagy monográfiáját. A most közölt könyvészeti anyag 692 címéből az is kiderül, hogyan jutottak el a romániai magyar írók és szakírók arra az álláspontra, amely a kolozsvári rögtönítélő bíróság verdiktjét Justizmordnak minősíti. Berde Mária *Erdélyi balladájá*ban (1929), Vásárhelyi János medgyesi beszédében (1934), Kántor Lajos az *Erdélyi Múzeum*ban megjelent közleményében (1937), Mikó Imre *Siebenbürgen, Land des Segens?* című esszéjében (1967) áldoz Stephan Ludwig Roth emlékének. Az évfordulók kapcsán pedig Binder Pál, Gyulai Pál, Szatmári László és több névtelen újságcikk igyekezett bevinni a köztudatba a közíró, közgazdász, pedagógus, népművelő Roth tiszta és tragikus alakját.

NOBEL-DÍJRA VÁRÓ ELÍTÉLT
(Zycie Literackie, 1974. 17—19.)

A Harmadik Birodalom vezérének egykori helyettese, az immár nyolcvanéves Rudolf Hess, mint ismeretes, a spandaui börtön egyetlen rabjaként tölti életfogytiglani büntetését. A 600 cellás fogda egykori parancsnoka, Eugene Bird az elítélttel folytatott beszélgetései, folyamatos észrevételei és különféle más adatok alapján olyan hiteles sikerkönyvet írt, amiért — a szolgálati szabályzat megsértése címén — le is váltották. A kiadvány főhősének mindennapi életére és változatlan szemléletére vonatkozó közlések azonban többnek mutatkoznak egyszerű szenzációnál, mert felfedik a rendkívüli élmények és körülmények mögött meghúzódó *személyiségkép* igencsak szabályszerű alakulását.

„A krumplit kérem megsózni, bár holnapra inkább rizset szeretnék. Estére lehet bécsiszelet" — írta Hess egy alkalommal arra a kis táblára, mely évtizedek óta kommunikációs eszközül szolgál közte és egymást váltó szakácsai között. Napirendje a következő: reggel háromnegyed hétkor kel, tornászik, egy óra múlva bőséges reggelit fogyaszt, tizenegykor séta a kertben, egy óra múlva személyi ellenőrzés és visszatérés a cellába, háromnegyed tizenkettőkor kiadós ebéd, fél kettőkor harminc perces szendergés, majd fél ötkor újabb séta, ötkor vacsora, háromnegyed hatkor olvasás egy könyvtárrá alakított cellában, tízkor vége a napnak. Az idős rab különben jó egészségnek örvend, szívós és rugalmas, nem iszik, nem dohányzik. Közel ezer kötetes könyvtár áll rendelkezésére, s négy napilapot kap rendszeresen. S mintha ez az egyhangú rendszeresség uralná a nézeteit is, amelyek időnek, kornak, igazságnak egyaránt ellenállva forognak önmaguk üresjáratában. Hess sohasem ismerte el bűnösségét, sohasem fogadta el az ellene felhozott vádakat. Holott ő volt a faji törvények szerzője, ő javasolta a lengyelek tömeges kiirtását, és — mint már említettük — ő volt a Reich második em-

bere, megteremtette a Hitler-kultuszt, és a Führer iránti feltétlen engedelmességet hirdette.

Hess eszelős makacssággal állítja, hogy nem avatta be Hitlert saját „béketervébe", s büszkén vallja, hogy egyedül ő akarta megmenteni az emberiséget a pusztulástól. Ezért tehát neki Béke Nobel-díj járna. 1941-ben vállalt titokzatos angliai repülőútja során Hess valóban tett békeajánlatot (fegyverszünetet és szovjetellenes szövetséget ajánlott a briteknek), a szigetországban azonban fogolynak, és nem parlamenternek tekintették. Megbízója, a Führer erre gyorsan elmebetegnek nyilvánította, s ezt a szerepet maga Hess is megjátszotta a nürnbergi per idején — az ítélethirdetés után pedig amnéziásnak tettette magát (az egyik fegyőr egy alkalommal fel is jegyezte: „Hess megint elfelejtette, hogy elvesztette emlékezetét"). A börtönben rendelkezéseket fogalmazott, amelyekben a megszállt nyugati övezet kancellárjának nevezte magát, gondoskodott majdani egyenruhájának szabásmintájáról stb.

Bird szerint a „másodvezér" ütődött, de ezt mindenki, aki Hesst hosszabb ideig megfigyelhette — cáfolja. Az elítélt gondolkodása azonban kétségkívül nem mentes bizonyos „beütésektől". Így például szilárdan hisz a homeopátiában, a telepátiában és más titkos erőkben. Nagy fontosságot tulajdonít továbbá az ételek „bio-dinamikai eredetének", és hajlamos mindenféle betegség szimulálására. Konzervatív-patriarkális nézetei jellegükből következően merevek és megváltozhatatlanok. Orvosi vélemény szerint Rudolf Hess úgy beleélte magát a mártír, az áldozat szerepébe, hogy ha ettől — esetleges szabadonbocsátával — megfosztanák, sem lelkileg, sem testileg nem bírná elviselni. Feltehetően Justitia ezt szintén tekintetbe veszi.

IRODALOM, ANTIFASIZMUS, ELLENÁLLÁS
(Népszabadság, 1974. 269.)

A fasizmusellenes felszabadító harcok harmincadik évfordulóján közölt összeállításában a *Népszabadság* Illyés Gyulát a magyar irodalom ellenállásáról kérdezi *(Az emberség szolgálatában)*. Illyés 1938 júliusában ezt irta a *Nyugat*-ban: „... Gondunk azonban nem a magyarázat, hanem a biztatás: hogy befelé is olyan magatartást tanúsítson, mint kifelé, hogy a szabadságot ne csak héj módjára viselje, de húsává-vérévé váltsa. Kezdettől ez a magyar jobbak gondja. Megfordítva a »kis nép, nagy nemzet« szép mondatot: kis nemzet mivoltunkból nagy nép lehetünk, ha a ránk rótt szerepet végig betöltjük. Azzal, ha sorsunkkal azonosulunk, ízig-vérig; ha a Szabadságot magunkra is alkalmazzuk..." Ez a program egyezik Illyés és az írók legjobbjainak korabeli magatartásával. A tények, a történések felelevenítése mellett (a *Nyugat*ot folytató *Magyar Csillag* szerkesztője, a *Szabad Szó*nál Veres Péter és Darvas József munkatársa volt, részt vett a Márciusi Front megbeszélésein) Illyés az antifasiszta szellemi ellenállás elvi oldaláról is beszél. Irodalomtörténeti példát idéz: „Emlékszem, még a 30-as években Móricz Zsigmond finoman megtámadta Arany Jánost, hogy nem volt eléggé harcos alkat, megalkudott a Bach-korszak körülményeivel. Bizonyítékként azt a dokumentumot említette föl, amelyből kiderült, hogy annak idején, amikor rendeletet hoztak a magyaros bajuszviselet ellen, Arany — ennek a rendeletnek engedelmeskedve — leborotváltatta a bajszát. Tisztázódott később, hogy az egész nagykőrösi tanári kar úgy döntött: mielőtt a rendelet nyilvánosságra kerülne, leborotváltatják a bajuszukat. Kosztolányi viszont azt bizonygatta, hogy Arany igenis ellenállt, mert közben remekműveket alkotott, hű maradt, mert bízott a magyar irodalom jövőjében. Egyebek között ekkor írta az egyik legremekebb művét, a *Bolond Istók*ot. Tehát a kérdést így is fogalmazhatjuk: mi volt fontos Aranyban? A bajusza vagy a tolla? Mivel állt ellen? Azzal, hogy odaadta a bajuszát, vagy hogy nem adta oda a tollát?" Illyés a művek fontossága mellett tör lándzsát. „És nyugodtan állíthatom — folytatja gondolatmenetét —, hogy a magyar irodalom hű maradt az eszményeihez, nagyon kevés kivétellel ellenállt nemcsak a hitlerizmusnak, hanem általában síkraszállt az emberi jogok védelméért."

Korabeli tájékozatlanságukra emlékezve (csupán 1944 augusztusában értesült a megsemmisítő táborok, a gázkamra létezéséről), Illyés a tájékozódás általános nehézségeiről szól: „A képletek nem voltak tiszták. Mindig vagy majdnem mindig csupán a tragédiák közvetlen előzményeként tisztázódtak a frontok a maguk igazi természete szerint. És ez is nehézzé tette a helytállást. A helytállást az emberségért, az emberért. Sok dologban a maszlag hatott: a nemzeti érzés tisztázatlansága, a jövőnek felelős tudat hiánya mind a fasizmus dolgát könnyítette meg. Sokan mentettek meg embereket, tették a maguk hétköznapi emberi kötelességét, de a szervezett ellenállásra nem voltak felkészülve. A munkásságnak is csupán egy kis része tudott — az objektív körülmények miatt — felkészülni." A helyes nemzeti tudat, a nemzeti és nemzetközi közösségi érzés, az otthonteremtés gondolatával zárja emlékezését Illyés Gyula.

ALBERT SCHWEITZER „MÁSIK GONDOLAT"-A (Universitas, 1974. 10.)

Albert Schweitzer etikai felfogásának alapelve az „élet iránti tisztelet". A köztudatban főként ennek a tételnek a hangoztatójaként szerepel, ez tette ismertté, s általánosnak tekinthető az a vélemény, hogy Schweitzer erkölcstana *egyértelműen* erre a tételre épül. Dr. Herbert Spiegelberg tanulmánya most arra figyelmeztet, hogy a schweitzeri szociáletika szempontjából még egy döntő fontosságú normát kell számításba venni. Így hangzik: „A boldogság kötelez".

Schweitzer nem tartott igényt arra, hogy tételét merőben újnak tekintsék; Spiegelberg viszont — az etika történetének áttekintése alapján — azt kívánja bizonyítani, hogy „a második gondolat" eredeti felfogást jelent. Szerinte Schweitzert éppen ez az újszerűség késztette arra, hogy felfogásának kidolgozását az alapfogalmak tisztázásával dúcolja alá. Így például a boldogságon nem csupán a kedvező életfeltételeket érti, hanem idesorolja még az egészséget, a derűs kedélyvilágot, sőt a jó alvást is. Albert Schweitzer önéletrajzi visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy élete során sosem érezte magát különösképpen boldognak, éppen mert tudatában volt környezete, a világ megszámlálhatatlan szenvedésének. Láthatjuk tehát, hogy a schweitzeri boldogság — noha objektív tényezők határozzák meg — erőteljesen szubjektív színezetű. Schweitzer nyilván nem vonja kétségbe az egyén jogát, hogy élvezze a boldogságát biztosító adottságait, csupán arra a kötelezettségére figyelmezteti, hogy az előnyöket élvezve valamit a hátrányos helyzetűeknek is juttasson. Úgy tűnik tehát, a tétel nem egyetemes érvényű, hanem csak a napos oldalon sütkérezőkre vonatkozik. Spiegelberg azonban úgy vélekedik, hogy a schweitzeri etikának ez a törvénye mégis univerzális jellegű, tekintettel arra, hogy a boldogság nem abszolút állapot.

A „bonheur oblige" elvét a szerző a következőképpen határozza meg: „Azok, akiknek megadatott a boldogság, a kevésbé megajándékozottaknak, hátrányuk mértékében, kiegyenlítéssel tartoznak." Ez a törvény azt igényli a modern embertől, hogy szorítsa háttérbe megszokott magatartásformáit, nézeteit, és engedjen szabad utat „jobbik énjének". Schweitzer arra buzdít tehát, hogy haladjuk meg rutinná vált erkölcsi tudatunkat, amely törekvés nyilván nem lépi túl a filantrópia határait. Ezek között a keretek között viszont kétségtelenül elősegíti egy olyan erkölcsi érzék kifejlesztését, amely mint lehetőség megtalálható az emberben, és bizonyos serkentő hatások felszínre hozhatják. Ebben az összefüggésben — állapítja meg Spiegelberg — Schweitzer nem csupán egy bizonyos erkölcsfilozófia megteremtője, hiszen a nagy humanista egy új erkölcsi tudat kimunkálását tekintette céljának.

Spiegelberg megelégszik a schweitzeri koncepció ismertetésével és méltatásával. Legyen szabad megjegyeznünk, hogy ez a koncepció egyike azoknak a humanista fogantatású erkölcsi felfogásoknak, amelyekkel a marxista etika képviselői valóban termékeny párbeszédet alakíthatnak ki.

Cseke Tamás: Autó és cigaretta

(Folytatás a II. borítóról)

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

BÁTHORY LAJOS • A vaslui-i csata 112

SZEMLE

KÁNTOR LAJOS • A kritikus körei (Gondolatok a könyvtárban) 115
ANGI ISTVÁN • A mától a jelenig 119
HERÉDI GUSZTÁV• „Hármas kistükör" 122
BRETTER GYÖRGY • Milyen volt a régi metafizika? 126
EGYED ÁKOS • Jordáky Lajos tanulmánykötetéről 129
MÓZES HUBA • Természetjáró muzsikus városlakó-költészete 132
LÁSZLÓ ATTILA • Őskori bronz- és aranyleletek 134
BODOR ANDRÁS • II. Rudolf és világa 136

LÁTÓHATÁR

Híd, Revista de istorie şi teorie literară, Siebenbürgisches Archiv, Zycie Literackie, Népszabadság, Universitas

ILLUSZTRÁCIÓK

Bardócz Lajos, Bordy Margit, Cseke Tamás, Erdős I. Pál, Gergely István, Kondor Béla, Kozma István, Leon Alex, Paulovics László, Unipán Helga

Ez évi első ülésére — január 9. — a *Korunk* szerkesztőit hívta meg a tordai Jósika Irodalmi Kör. Lapunk decemberi számában megjelent verseit mondotta el Bágyoni Szabó István, Vásárhelyi Géza az ugyancsak megjelent Madách-tanulmány alapgondolatát ismertette, Veress Zoltán *Lírai természetrajz*, Herédi Gusztáv pedig *Késő bánat* című kötetéből olvasott fel.

A *Korunk* decemberi számát vitatták meg a január 27-én tartott értelmiségi találkozón a Kolozs megyei Várfalván a helyi, valamint az aranyosrákosi és hidasi tanárok, tanítók, óvónők, agronómusok. Az összejövetel egyúttal választási gyűlés is volt, amelynek keretében Maria Mirel történész Havasalföld és Moldva egyesülésének (január 24.) jelentőségéről, Csetri Elek egyetemi tanár Aranyosszék múltjáról tartott előadást, Antal István ügyész a választási törvényt és újabb dekrétumokat ismertetett, Mikó Ervin, az *Utunk* szerkesztője riporteri élményeiről, Herédi Gusztáv pedig a *Korunk* decemberi számáról s a szerkesztőség ez évi terveiről beszélt.

Olvasóinkkal és külső munkatársainkkal találkozott a brassói szabadegyetem keretében, az Unirea Líceum dísztermében Lászlóffy Aladár, Ritoók János, Szilágyi Júlia és Veress Zoltán január 28-án. Csíky György aligazgató bevezetője és az előadások, illetve felolvasások után a jelenvoltak részéről értékes hozzászólások hangzottak el folyóiratunk munkájával kapcsolatosan.

Másnap, január 29-én az említett szerzők és szerkesztők Medgyesen találkoztak a Kontz Ilona és Szabó M. Attila tanárok irányításával működő szabadegyetem hallgatóságával.

Szerkesztőségünk új telefonszáma: 2 18 36.

Întreprinderea Poligrafică Cluj-Napoca, Str. Brassai Sámuel nr. 5—7. — 3165/1975

42 101

KORUNK GALÉRIA

Képzőművész munkatársaink 1973 márciusa óta nemcsak reprodukciókkal vannak jelen folyóiratunkban; szerkesztőségünkben teret biztosítottunk számukra, hogy legújabb munkáikat bemutathassák a hozzánk látogatóknak, a nagyközönségnek. Festők, grafikusok, fotó- és iparművészek után a közeljövőben szobrászt is vendégül látunk kisgalériánkban.

KIÁLLÍTOTTAK:

Kabán József
Finta Edit
Györkös Mányi Albert
Incze Ferenc
Bencsik János
Cseke Tamás—Kecskés Péter
Paulovics László
Kopacz Mária
Bakó-Hetei Rozália—Kasza Imre
Sipos László
Sajgó Fodor Erzsébet—Fodor György
Asztalos Sándor
Póka Zsombori Erzsébet
Weiss István
Jakab Ilona
Baász Imre
Györkös Mányi Albert
Molnár Dénes
Bordy Margit
Fülöp Antal Andor

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Balázs Péter
Deák Ferenc
Incze János

Pongrácz Antónia—Puskás Sándor
Unipán Helga

ARA 16 LEJ